Universiteit
Leiden
The Netherlands

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik : onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom

Westerman, J.

Citation
Westerman, J. (2016, December 8). *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik : onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom*. De Erfgoeduitgeverij, Utrecht. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/44809

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/44809

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle http://hdl.handle.net/1887/44809 holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Westerman, Jeroen
Title: De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik : onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom
Issue Date: 2016-12-08

Deel II

Geschiedenis van kathedraal, stad en bisdom

Deel II
Geschiedenis van kathedraal, stad en bisdom

1 Inleiding

1.1 De moederkerk van Doornik

De Onze-Lieve-Vrouwekerk is sinds mensenheugenis de hoofdkerk van het bisdom Doornik. Tegenwoordig wordt ze aangeduid met haar kerkrechtelijke status van kathedraal, genoemd naar de bisschoppelijke zetel (*cathedra*) die er geplaatst is en die staat voor het bisschoppelijke gezag. Maar het algemene gebruik van de term kathedraal is van recente datum. In de Middeleeuwen werd de moederkerk, de *ecclesia mater*, meestal eenvoudig aangeduid met haar Mariapatrocinium: *ecclesia sancte Dei genitricis Marie semper virginis*[1], de kerk van de heilige Moeder Gods, Maria altijd maagd of *ecclesia beate Marie in urbe Tornacensi*[2], de kerk van de heilige Maria in de stad Doornik. Een enkele keer wordt ze wel aangeduid met *ecclesia cathedralis*, de kathedrale kerk, waarmee dan ook expliciet wordt gedoeld op het gebouw als bisschoppelijke zetelkerk.[3]
Meer dan in menig ander bisdom is de geschiedenis van de Doornikse kathedraal nauw verbonden met de geschiedenis van het bisdom. De bouw ervan vond plaats binnen een zeer specifieke historische context, die werd bepaald door de voorgeschiedenis en de ligging van stad en bisdom. Vanaf het begin van de 7de eeuw had het bisdom Doornik namelijk gedurende vijf eeuwen geen eigen bisschop, omdat het in personele unie verbonden was met het Noord-Franse bisdom Noyon. In 1146 maakte paus Eugenius III een einde aan de personele unie. Vanaf dat moment had Doornik weer een eigen bisschop. In de vijf en een halve eeuw daarvoor was de gezamenlijke bisschop in Noyon gekozen en hij zetelde ook daar.[4] Opvallend is dat beide bisdommen niet aan elkaar grensden.
De eerste tekenen van een Doorniks streven naar een eigen bisschop zijn zichtbaar in de loop van de 11de eeuw. Kennis van de vroege geschiedenis van het bisdom en de voorgangers van de huidige kathedraal is echter onontbeerlijk om de geschiedenis en de betekenis van het huidige gebouw te begrijpen. Daarom wordt in het hierna volgende eerst de geschiedenis van de Kerk van Doornik vanaf het eerste begin tot halverwege de 11de eeuw uiteengezet (§ II.1- § II.5). Daarbij zullen ook de voorgangers van de huidige kathedraal aan de orde komen. Vervolgens zal de aandacht gericht worden op de periode vanaf 1050 waarin het bisdom Doornik emancipeerde naar een geheel onafhankelijk bisdom (§ II.6- § II.10).

---

[1] Tessier 1943a: p.458. *Sancti Dei genetricis ecclesia* in een acte van bisschop Radboud uit 1089. ACT cartularium C, f.15r; Pycke 1986a: p.155.
[2] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.277; HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.42, cap.6. Elders spreekt Herman van Doornik van *ecclesia beate Marie Tornacensis* (HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.294; HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.87, cap.44), *ecclesie beate virginis Marie* (HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.318, cap.2; HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.149, cap.92) en *ecclesie beate Dei genetricis Marie* (HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.319).
[3] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.91. Zie: § II.6.6.
[4] Dit heeft ertoe geleid dat velen die zich met de Franse kerkgeschiedenis hebben beziggehouden over het hoofd zagen dat er ook voor 1146 een bisdom Doornik was, een bisschoppelijke zetel in Doornik en een kathedraal in Doornik. Zie bijvoorbeeld: Pacaut 1957a: p.81. Ook in de *Atlas de l'an mil* geeft Michel Parisse (1994) te Doornik ten onrechte geen bisschopszetel aan.

1.2 De geografie van het bisdom Doornik

Hoewel het voor de vroegste tijden van het christendom uitermate gecompliceerd is om duidelijke bisdomgrenzen vast te stellen, is er geen reden om aan te nemen dat de grenzen van het bisdom Doornik in de loop van de Middeleeuwen op belangrijke punten gewijzigd zijn, nadat deze waarschijnlijk in de Karolingische periode waren vastgelegd. Pas in 1559, bij de kerkelijke herindeling van de Nederlanden, veranderde het gebied van het bisdom aanzienlijk.[5]

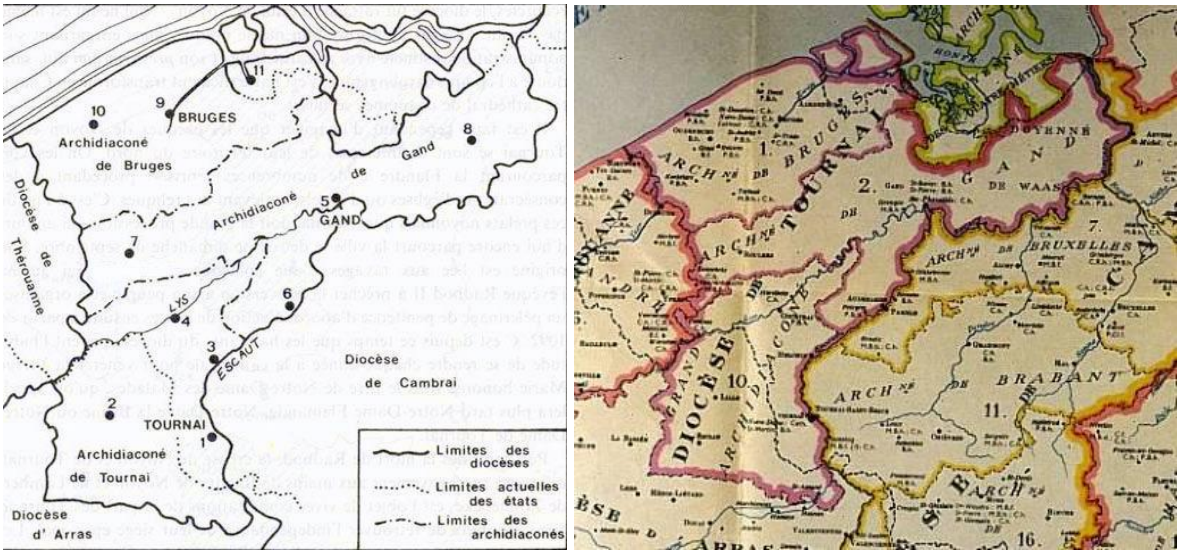

II.1A links: kaart van het bisdom Doornik met de dekenaten. 1. Doornik 2. Rijsel/ Lille 3. Helkijn/ Helchin 4. Kortrijk 5. Gent 6. Oudenaarde 7. Roeselare 8. Land van Waas 9. Brugge 10. Oudenburg 11. Aardenburg (uit: Pycke 1986a: p.28).
II.1B rechts: kaart van het bisdom Doornik met onderverdeling in aartsdiaconaten aan het eind van de 13de eeuw (uit: De Moreau 1940-1945a: tome complémentaire 1, carte I).

Tot die tijd bestreek het bisdom Doornik een gebied dat zich uitstrekte van Zeeuws-Vlaanderen in het huidige Nederland in het noorden, via grote delen van Oost- en West-Vlaanderen in het huidige België en een deel van Frans-Vlaanderen in het huidige Frankrijk, in het zuiden (afb. II.1B). De grenzen van het uitgestrekte middeleeuwse bisdom waren als volgt. Aan de oostzijde viel de grens samen met de rivier de Schelde, aan de overkant waarvan het bisdom Kamerijk zich uitstrekte. In het noorden vormde de Westerschelde de grens, met uitzondering van de enclave van de Vier Ambachten in het huidige Nederlandse Zeeuws-Vlaanderen, dat, evenals de eilanden ten noorden van de Westerschelde, tot het bisdom Utrecht behoorde. In het noordwesten grensde het bisdom aan de Noordzee, tot aan de

[5] Met de uitvaardiging van de bul *Super universas* op 12 mei 1559 stelde paus Paulus IV de nieuwe kerkelijke indeling van de Nederlanden vast, die mede op aandringen van koning Philips II tot stand was gekomen. De voormalige aartsdiaconaten Brugge en Gent werden nu zelfstandige bisdommen. Het oude aartsdiaconaat Doornik samen met wat aanpalend gebied vormde een "nieuw" bisdom Doornik, dat een suffragaan werd van Kamerijk, dat tot aartsbisdom verheven werd en waarvan de aartsbisschop voortaan metropoliet van de nieuwe kerkprovincie Kamerijk was. Dierickx 1964a: p.489-499. Na het concordaat van 1801 kreeg het bisdom bij besluit van 9 april 1802 zijn huidige oppervlakte, gelijk aan het toenmalige departement Jemappe, de latere Nederlandse en huidige Belgische provincie Henegouwen (Hainaut). Het bisdom Doornik is sinds 1802 een suffragaan van het aartsbisdom Mechelen, vanaf 1961 aartsbisdom Mechelen-Brussel.

monding van de IJzer. De westgrens met het bisdom Terwaan (Thérouanne) liep langs de IJzer tot aan Diksmuide, vervolgens door de Frans-Vlaamse heuvels tot aan de Leie nabij Warneton (Waasten) en dan langs de Leie tot bij Armentières (Armentieren). Vanaf de hoogte van Seclin volgde de grens met het bisdom Atrecht de Deule tot bij Douai (bij Pont-à-Vendin). Aan de zuidzijde volgde de grens de rivier de Scarpe tot aan haar samenvloeiing met de Schelde tegenover Mortagne.[6]
Het bisdom Doornik grensde daarmee in het noorden aan dat van Utrecht, behorend tot de kerkprovincie van Keulen. In het oosten grensde het aan het bisdom Kamerijk (Cambrai), in het zuiden aan dat van Atrecht (Arras, tot 1094 Kamerijk) en in het zuidwesten aan dat van Terwaan, alle drie evenals Doornik behorend tot de kerkprovincie van Reims. In 1331 telde het bisdom ruim 500 parochies.[7] Gedurende vele eeuwen had het bisdom slechts één aartsdiaken.[8] Pas vanaf 1141 is er sprake van een tweede aartsdiaken, die al spoedig *Flandrie archidiaconus* genoemd werd.[9] Tegen 1270 werd het grote aartsdiaconaat van Vlaanderen opgedeeld in de aartsdiaconaten Gent en Brugge.[10]
Verder is bekend dat het bisdom omstreeks 1090 elf dekenaten kende: Doornik (1), Rijsel / Lille (2), Helkijn / Helchin (3), Kortrijk (4) (die samen het latere aartsdiaconaat Doornik zullen vormen); Gent (5), Oudenaarde (6), Roeselare (7), het Land van Waas (8) (de vier dekenaten van het latere aartsdiaconaat Gent) en Brugge (9), Oudenburg (10) en Aardenburg (11) (de drie dekenaten van het latere aartsdiaconaat Brugge).[11] Aan de moederkerk, *Sancta Maria Tornacensis*, was een seculier kathedraal kapittel verbonden dat eind 12de eeuw 43 kanunniken telde.

[6] Moreau 1945a: p.65-69. Over de grens bij Saint-Amand: Platelle 1965a: p.42.
[7] Waarvan 219 in het aartsdiaconaat Doornik. Jacques 1973a: p.13-37. Het totale aantal parochies voor de 12de eeuw kan slechts worden geschat.
[8] Over de kerkelijke indeling zie: Desnoyers 1878a: p.52-194.
[9] Of *Tornacensis ecclesie archidiaconus in Flandria*. Zie over de aartsdiakens: Pycke 1986a: p.146-147. De opsplitsing van het bisdom in twee aartsdiaconaten vond dus niet pas plaats bij het einde van de personele unie met Noyon in 1146, zoals onder andere door Warichez (1923-1924a: p.69) is beweerd. Het is goed mogelijk dat na de splitsing de ene aartsdiaken voor het Franstalige en de ander voor het Nederlandstalige deel was, maar concrete aanwijzingen hiervoor zijn er niet. Een dergelijke situatie deed zich voor in het bisdom Terwaan. Zie: Van Werveke 1924a: p.63-64.
[10] Pycke 1986a: p.147.
[11] Pycke 1986a, vermeldt 10 dekenaten (het dekenaat in het Land van Waas ontbreekt) op p.25, maar tekent er 11 op het kaartje op p.28.

2 De stichting van het bisdom Doornik

2.1 Turnacum: Doornik in de Oudheid

Opgravingen die gedurende de afgelopen eeuw zijn verricht, hebben duidelijk gemaakt dat Doornik al in de Romeinse tijd een belangrijke plaats was.[1] De talrijke vondsten van gebouwen en voorwerpen tonen aan dat er al vanaf de vroege Oudheid een nederzetting bestond, die zich in de eerste eeuwen van onze jaartelling tot stedelijke omvang ontwikkelde. Tijdens de vroege keizertijd lag de plaats al op beide oevers van de Schelde. Doornik bevond zich op een kruispunt van land- en waterwegen. De landwegen leidden naar Bagacum (Bavay) in het zuidoosten, naar Gesoriacum (Boulogne-sur-Mer) via Viroviacum (Wervik) en Castellum Menapiorum (Cassel/Kassel) in het westen. In noordelijke richting leidde een weg naar Asse en in zuidelijke richting naar Nemetacum Atrebatum (Atrecht/Arras). In de stad vormden deze wegen de centrale assen waarop de stedenbouwkundige structuur was gebaseerd. De Schelde werd in de Oudheid al intensief bevaren. In deze tijd vond er al export van Doornikse steen plaats, zo blijkt uit vondsten in het stroomgebied van de Schelde.[2]

II.2A links: Peutingerkaart, Noordwest-Europa (foto: wikimedia.org).
II.2B rechts: Peutingerkaart, aanduiding van Doornik: *Turnaco* (foto: Peutinger.atlantides.org).

De oudste vermelding van Doornik is op de 3de-eeuwse Peutingerkaart, waarop de plaats *Turnaco* als postwisselstation staat aangegeven.[3] Doornik is ook een van de steden die genoemd worden in de zogenaamde *Notitia Galliarum*[4] en in de reistabel *Itinerarium Antonini Augusti*, die beide uit de 3de eeuw dateren.[5] In de *notitia* is Doornik de hoofdplaats van de *civitas* van de Menapiërs, onderdeel van de tweede 'Belgische' provincie (*Belgica secunda*). Deze status had de stad waarschijnlijk in de loop van de 3de eeuw gekregen.
De toenemende dreiging van buiten het Romeinse Rijk leidde in die tijd tot de bouw van een omwalling op de linkeroever van de Schelde, waarbinnen zich de bebouwing concentreerde. Zo veranderde de ruime handelsstad in een kleine vestingstad die de Schelde moest bewaken. Mogelijk dateren de eerste christelijke gemeenschappen in de stad uit deze tijd. Een zekere Piatus, genoemd als eerste zendeling in de streek rond Doornik, zou er als martelaar gestorven zijn.[6]

---

[1] Zie voor Doornik in de Oudheid onder meer: Vercauteren 1934a: p.234-236; Amand 1951a: p.383-406; Amand 1955a: p.17-26; Amand 1970a; Amand 1972a; Amand 1990a: p.169-202; Amand & Eykens-Dierickx 1960a; Dumoulin, Pycke & Mathieu 1986a: p.7-13; Brulet 1990c: p.203-210; Brulet 1990a; Brulet 1990b; Brulet 1991a; Brulet 1996a; Brulet, Coquelet, Deckers & Verslype 1999a: p.52-54; Brulet & Coulon 1977a; Brulet & Verslype 1999a, Brulet 2012a: p.26-32.
[2] Het bekendst zijn de resten van het Romeinse legerkamp bij Oudenburg, waar Doornikse steen was gebruikt.
[3] Weber 1976a.
[4] *NOTITIA GALLIARUM* 1931a: p.569.
[5] Löhberg 2006a.
[6] Mériaux 2006a: p.364. Inadequate notitie in: Châtelet-Lange 1976a: col.211. Zie § II.2.2.

De grote volksverhuizingen veroorzaakten chaos in het noorden van het Romeinse Rijk. Vanuit het oosten trokken de Vandalen het rijk binnen. In 407 zouden zij Doornik hebben verwoest, aldus een brief van de heilige Hiëronymus uit 409.[7] Niet lang daarna staken de Salische Franken de Rijn over en namen bezit van grote delen van de Romeinse provincie Belgica Secunda. Doornik en omgeving zouden omstreeks 430 in handen zijn gekomen van de legendarisch krijgsheer Clodio, die de vader zou zijn geweest van Merovech (†458), stamvader van de Merovingers en vader van koning (458-481/482) Childerik.[8]

2.2 De stichting van de *Ecclesia Tornacensis*, de Kerk van Doornik

Het lijkt erop dat de stichting van het bisdom Doornik plaatsvond aan het eind van de 5de eeuw, toen het Romeinse rijk plaatsmaakte voor nieuwe politieke verbanden. Het was waarschijnlijk tijdens het bewind (<482-†533) van de heilige aartsbisschop Remigius, dat de kerkprovincie *Belgica secunda*, met Reims als metropool, vorm kreeg.[9] Zoals elders in het voormalige Romeinse rijk, volgde de nieuwe kerkelijke structuur de oude staatsrechtelijke indeling. De meeste hoofdplaatsen van de *civitates* (waarvan de hoofdsteden ook met *civitas* aangeduid werden) werden de zetel van een bisschop, zo ook in de Romeinse provincie *Belgica secunda*, waarvan Reims de hoofdstad was. Zij vormden de centra van de nieuwe kerkelijke organisatie. Aldus werden Châlons-en-Champagne, Soissons, Saint-Quentin[10], Amiens, Beauvais, Senlis, Doornik en Kamerijk[11] suffragaanbisdommen van het aartsbisdom in de provinciehoofdstad Reims. Omstreeks 511 volgde de stichting van het bisdom Laon. Tussen 531 en 611 werd de bisschopszetel van de Vermandois verplaatst van Saint-Quentin naar Noyon.[12] Aan het einde van het koningschap (629-†639) van Dagobert I, werd ook Terwaan een bisschopsstad[13] met als eerste bisschop de heilige Audomarus (†670).[14]

---

[7] Gezien het feit dat Hiëronymus in Bethlehem in Palestina verbleef, mag de nauwkeurigheid van deze mededeling enigszins betwijfeld worden. HIËRONYMUS 1918a: p.92 (epistula 123). Deze brief wordt ook aangehaald door FLODOARDUS VAN REIMS (1998a: p.77) in zijn geschiedenis van de Kerk van Reims uit het midden van de 10de eeuw.

[8] Nonn 1999a: kol.1817-1818.

[9] Pietri 1984a: p.58-59. Heuclin 1998a: p.38-39.

[10] De bisschopszetel *Augusta Viromanduorum* (het latere Saint-Quentin) moet niet verward worden met de ten westen van Saint-Quentin gelegen plaats Vermand.

[11] In de Late Oudheid was Kamerijk als opvolger van Bavay de hoofdplaats van de Nerviërs geworden. Het is onwaarschijnlijk dat in de *civitas* Atrecht in deze tijd een bisschopszetel gevestigd werd, hoewel de later gegroeide traditie het tegenovergestelde uitdroeg. Zie: Kéry 1994a: p.424-425. Zie § II.7.6.

[12] Vercauteren 1934a: p.167.

[13] De discussie of er in de oude *civitas* Boulogne-sur-Mer, dat in de Middeleeuwen tot het bisdom Terwaan hoorde, ooit een eigen bisschop geweest is, heeft een lange geschiedenis. Zie: Van Werveke 1924a: p.11-13. De heilige Audomarus wordt bij Jonas van Bobbio (halverwege de 7de eeuw) vermeld als *Audemarus, Bononiae et Tharaonensis oppidi [episcopus]*. JONAS VAN BOBBIO 1902a: p.123. In de 9de en 10de eeuw zetelden de bisschoppen van Terwaan inderdaad enige malen in Boulogne, waar zij zich beter konden verdedigen tegen de Noormanneninvallen (Malo 1899a: p.56; Bernard 2000a: p.150, 164; Bernard 1981a: p.305-333). Omstreeks 1113 sprak bisschop (1099-1130) Jan van Terwaan over de kerk van Boulogne: "*Ego Joannes Dei gratia Morinorum episcopus omnibus in Christo renatis, praesentibus et futuris notum fieri volo, quod ecclesia beatae Mariae quae in urbe Bolonia sita est, sedes episcopalis et ecclesia cathedralis ab antiquis temporibus posita est*, Ik Johannes bij de gratie Gods bisschop van de Morini wil aan alle tegenwoordige en toekomstige herborenen in Christus laten weten dat de kerk van de heilige Maria die zich in de stad Boulogne bevindt, in oude tijden bisschoppelijke zetel en kathedraal geweest is." Miraeus & Foppens 1748a: IV, p.355; Van Werveke 1924a:

II.3A links: De middeleeuwse bisdommen tussen Rijn en Loire (uit: Guyotjeanin 2005a: p.17).

Doornik was vanaf 432 een belangrijke plaats in het gebied van de Merovingers en mogelijk een residentie of hoofdplaats in het gebied van koning Childerik. Hij werd er ook begraven (†481).[15] Later zou zijn zoon koning (481/482-511) Clovis, die omstreeks 466 wellicht in Doornik geboren is[16], het centrum van het rijk naar het zuiden verplaatsen. Volgens de traditie zou het bestuur van de *civitas Turnacensium* toen overgelaten zijn aan een zekere Eleutherius, die na de bekering van Clovis (498/499) bisschop van Doornik werd. Alvorens bisschop te worden zou deze Eleutherius dus eerst *comes* (let. graaf, koninklijk gouverneur) van Doornik zijn geweest.[17] Aangenomen wordt dat Clovis – op advies van Remigius zelf – Eleutherius benoemde.[18] Doornik kon dus gelden als een koninklijke stad, *regalis civitas*.[19]

---

p.12-13, Deze tekst vormt geen bewijs voor het bestaan van een bisdom Boulogne in de vroegchristelijke tijd. Pierre Héliot (1937d: p.56-57) ging ervan uit dat er in Boulogne een bisschop had gezeteld, Gérard Coolen (1948a: p.177-186) weerlegde dit.

[14] Het episcopaat van Audomarus was van vóór 639 tot na 667. Zie, ook over mogelijke legendarische voorgangers van Audomarus: Van Werveke 1924a: p.14-28. Dumoulin & Pycke 1982c: p.142-145. Uytfanghe 1999a: kol.1197-1198.

[15] Vlaeminck 1982a: p.69-70. Brulet 1983a. De tombe van Childerik is de belangrijkste aanwijzing van de belangrijke status die Doornik moet hebben gehad. Dierkens & Périn 2000a: p.269-270.

[16] Warichez 1923-1924a: p.66. Warichez,1934a: p.7. Er is geen bewijs voor de geboorte van Clovis in Doornik, maar aangezien de stad in de jaren '60 en '70 de voornaamste residentie van de Franken was, is deze veronderstelling gerechtvaardigd. Zie: Vercauteren 1934a: p.237.

[17] Aldus de 7de-eeuwse *Vita Medardi* (PSEUDO-FORTUNATUS 1698a: p.80; VENANTIUS FORTUNATUS 1885a: p.68. BHL, 5864, BHL Novum supplementum 5864 b, c. Henri Leclercq (1953a: kol.2497 en kol.2539-2540) en Jacques Pycke (1990c: p.212-215) onderschreven deze stelling, die wordt bestreden door Fernand Vercauteren (1934a: p.239) en Édouard de Moreau (Moreau 1945a: p.58).

[18] Heuclin 1998a: p.38-39.

[19] [...] *Tornacum vero quae quondam regalis extitit civitas* [...], in: *VITA ELIGII* 1902a: p.695. Deze *VITA ELIGII* zou uit het midden van de 8ste eeuw zijn. Van der Essen 1904a: p.389-390. Zie voor details: Van der Essen

De eerste bisschoppen

Volgens zijn uit Karolingische tijd daterende *passio* (lijdensverhaal) zou de heilige Piatus de eerste brenger van het evangelie in het Doornikse zijn geweest. Aan het einde van de 3de eeuw zou hij als martelaar gestorven zijn.[20] Piatus zou in Doornik zijn onthoofd en vervolgens met het hoofd in de hand tot aan Seclin (ten zuiden van Rijsel) gewandeld zijn, alwaar hij werd begraven. Over het bestaan van Piatus bestaat echter geen enkele betrouwbare contemporaine bron. De heiligengeschiedenis (*vita*) van Piatus is een compilatie van diverse heiligenlevens uit het midden van de 9de eeuw, die geen informatie bevat over de vroegste geschiedenis van het bisdom. Volgens de heilige legendes zou Piatus als een van de gezellen van de heilige Dionysius (Fr. *Denis*) vanuit Rome naar het noorden zijn gereisd om Gallië te kerstenen.[21]
Het eerste historische personage van de Kerk van Doornik is de al genoemde Eleutherius, die vermeld staat in de *Vita Medardi* (het heiligenleven van Medardus), geschreven door Pseudo-Fortunatus en daterend uit het begin van de 7de eeuw. Volgens deze tekst zou Eleutherius met Medardus de schoolbanken hebben gedeeld, voordat hij bisschop van Doornik en Medardus bisschop van Noyon werd.[22]
Eleutherius zou eind 5de eeuw bisschop van Doornik zijn geworden.[23] Hoewel er over zijn persoon en activiteiten niet meer bekend is, noch over de Doornikse bisschopszetel in die tijd, is er niet veel reden om te twijfelen aan zijn episcopaat.
Eleutherius was wellicht niet de *eerste* bisschop van Doornik. De *Vita Medardi* lijkt namelijk te veronderstellen dat er al een bisdom Doornik was. Het *Liber vitae Eleutherii*, geschreven in de 12de eeuw, vermeldt als voorganger een zekere Theodorus, maar van hem is geen enkele oudere vermelding bekend.[24] Maar ook Eleutherius komt, behalve in de *Vita Medardi*, niet in de Merovingische bronnen voor. Gregorius van Tours, de belangrijkste geschiedschrijver

---

1907a: p.329-336.

[20] ACTA PIATI 1765a: p.22-24; ACTA PIATI 1783a: p.22-24. In de levensbeschrijving van de heilige Eligius, toegeschreven aan de heilige Audoenus, wordt melding gemaakt van de vondst (*inventio*) van de relieken van Piatus door Eligius. Deze trof in de tombe spijkers aan, waarmee de heilige gemarteld zou zijn. In de Karolingische passie van Piatus keert dit verhaal niet terug. Dumoulin & Pycke 1975b: p.142.

[21] De lijdensgeschiedenis van Piatus (*Passio Piati*) is een compilatie op basis van de *vitae* van de heiligen Lucianus van Beauvais, Trudo (Truiden), Romanus en Mauritius. Zie: Moretus-Plantin 1953a: p.36-43, 119-131. De cultus van Piatus gaat in ieder geval terug tot het midden van de 8ste eeuw. Moretus-Plantin 1953a: p.42-43. Net zoals de heilige Dionysius behoorde Piatus tot de kephalophoren, martelaren die na hun onthoofding hun eigen hoofd in hun handen droegen.

[22] Deze *Vita Medardi* (München, Bayerische Staatsbibliothek, ms. lat. 3514. Edities: VENANTIUS FORTUNATUS 1885a: p.67-73; PSEUDO-FORTUNATUS 1698a: p.80), door een anonieme auteur met de noodnaam Pseudo-Fortunatus, is gebaseerd op een gedicht (*carmen*) van Venantius Fortunatus en werd geschreven tussen 602 en 612 tijdens de regering van koning Theodebertus, waarschijnlijk omstreeks 602. Zie; VENANTIUS FORTUNATUS 1885a: p.XXVI (inleiding); Van der Essen 1904a; Van der Essen 1907a; Van Dam 1993a: p.24-25; Delanchy 1996a: p.41.

[23] Warichez 1902a: p.41-57. Dhaenens 1963a: kol.150-153. Pycke 1990c: p.212-216. De traditionele data van zijn episcopaat zijn van 496 tot 531, maar deze jaartallen zijn gebaseerd op 12de-eeuwse bronnen in de vorm van visoenen waarin de heilige zijn levensverhaal vertelde. Zie § II.8.1. Het is de vraag of Eleutherius door Clovis belast werd met de wereldlijke macht op het moment (in 486) dat Clovis zijn residentie naar Soissons verplaatste, zoals beweerd door Joseph Cornet (1970a: p.19).

[24] Volgens de uitgevers van de *Acta sanctorum* is de betreffende tekst, die zij *Vita prima Sancti Eleutherii* noemden, samengesteld aan het eind van de 9de eeuw. Zie: *ELEUTHERII VITA PRIMA* 1658a: p.187-189. Paul Rolland (1925c: p.295) dateerde de tekst in 897. Zie ook: Pycke 1990c: p.213, n.12. De tekst dateert echter uit 1141 (Warichez 1902a: p.13-16) en hieronder § II.6.6. Jean Cousin (1868a, I: p.234-235) beklaagde zich er in de vroege 17de eeuw al over dat er over bisschop Theodorus niets te vinden was.

tijdens de Merovingische periode, noemt hem niet. Volgens de 12de-eeuwse overlevering zou Eleutherius op 30 juni 531 begraven zijn in de Sint-Pieterskerk in Blandain, enkele kilometers ten westen van Doornik.[25] Van een enkele opvolger is de naam bekend.[26] Volgens latere bronnen zou Eleutherius zijn opgevolgd door Medardus: de laat-11de-eeuwse *Vita Medardi* van de hand van bisschop Radboud van Noyon en Doornik beschrijft hoe de aan het Merovingische koningshuis gelieerde Medardus naast bisschop van Noyon ook bisschop van Doornik zou zijn geworden. Deze mededeling van Radboud werd sindsdien als een gegeven beschouwd. Zij zou ook bij de emancipatie van het bisdom Doornik in de 12de eeuw een rol spelen. Er is echter geen enkele aanwijzing dat Medardus inderdaad in de 6de eeuw bisschop van beide bisdommen was.

Doornik in de 6de eeuw

Nog tegen het einde van de 6de eeuw was Doornik een belangrijke en versterkte stad in het Merovingische rijk. Op de vlucht voor zijn broer Sigebert zocht Chilperik van Soissons – kleinzoon van Clovis, zoon van koning (511-†561) Clotharius en heerser van Neustrië (561-†584) –in 575 zijn toevlucht in de stad.[27] Sigebert slaagde er niet in de stad te veroveren en werd door toedoen van Chilperiks vrouw Fredegonde vermoord.[28] Hoewel Gregorius van Tours niet expliciet spreekt over de bisschop van Doornik, kan uit zijn relaas wel geconcludeerd worden dat er in deze tijd een bisschop was in de stad aan de Schelde. Deze geestelijke ontfermde zich over Samson, de zoon van Fredegonde en Chilperik, die te Doornik geboren was.[29] Deze bisschop zal in Doornik, zoals ook elders in het Merovingische rijk, de belangrijkste lokale bestuurder zijn geweest.[30] Volgens een latere overlevering zou Chilperik hem tot graaf van de stad hebben gemaakt en de Kerk van Doornik rijk begiftigd hebben.[31] De Merovingische koning zou daarom vanaf de 12de eeuw in de Doornikse kathedraal een bijzondere verering ten deel vallen (zie § III.5.2.8).

2.3 De vroegste kerkgebouwen in Doornik

De stad Doornik telde in deze vroege tijd meerdere kerken. In de eerste plaats waren er de kerken van het kathedrale complex. Daarover was tot voor kort feitelijk weinig bekend, al hoefde ook vóór de recente opgravingen niet aan het bestaan ervan getwijfeld te worden. De aanwezigheid van een bisschopszetel impliceert namelijk de aanwezigheid van de

[25] Ook deze overlevering is afkomstig uit de visioenen in 1141, waarin de heilige zijn levensverhaal vertelde. De *ELEUTHERII VITA SECUNDA* (1658a: p.192) noemt *pridie Kal.Iulij*, de dag voor de *Kalendae* van juli.
[26] Een zekere Agrescius, Agrestius of Agrestus, *Agrescio episcopo ecclesiae Toronnicae* (varianten: *toronn.*, *teronnicae*, *toronice*, was aanwezig op het concilies van Orléans in 549. Maassen 1893a: p.112. Mogelijk kwam deze bisschop uit Doornik en was hij een van de opvolgers van Eleutherius. In de goed gedocumenteerde lijst van Tours (*ecclesia Turonensis*), waarmee Doornik (*ecclesia Tornacensis*) verward zou kunnen worden, komt geen vergelijkbare naam voor. Een zekere Agrestius is ook aanwezig op het concilie van Parijs in 552. Maassen 1893a: p.117. Warichez 1902a: p.51-52. Leclercq 1953a: kol.2543. Deze bisschop komt niet voor in de 12de-eeuwse bisschoppenlijst. Holder-Egger 1885a: p.383, 750. Zie ook bijlage 1.
[27] Van deze versterkingen zijn nog geen archeologische sporen gevonden.
[28] GREGORIUS VAN TOURS 1994a: IV, p.50-51. Cession-Loupe 1982a: p.77-78.
[29] GREGORIUS VAN TOURS 1994a: IV, p.50; V, p.22. Zie: Pycke 1990c: p.217-218 en Leclercq 1953a: kol.2543.
[30] Geary 1989a: p.148-160.
[31] "Heer en graaf" schrijft Philippe Mouskès (PHILIPPE MOUSKES 1836-1838a: r.1093-1095) in de 13de eeuw. Over de context: Rolland 1931a: p.36; Rolland 1956a: p.46.

bijbehorende kerkelijke infrastructuur.[32] Deze bestond doorgaans uit meerdere kerkgebouwen. In Doornik was de patroonheilige van de oudste en voornaamste kerk waarschijnlijk Stephanus. Een tweede kerk was mogelijk aan Maria gewijd.[33] Tot deze infrastructuur kan ook een baptisterium hebben behoord met Johannes de Doper als patrocinium.[34] Tot de kerkgroep behoorden bestuursgebouwen, waaronder de residentie van de bisschop.
Rond en onder de huidige kathedraal zijn tussen 1991 en 2010 vele sporen van gebouwen uit de Late Oudheid en de Merovingische tijd gevonden die behoren tot de kathedrale kerkengroep. Ten noorden van het schip, op de plaats van de middeleeuwse pandgang, zijn overblijfselen gevonden van een representatief gebouw uit de 5de eeuw.[35] Op de plaats van het huidige schip blijkt niet veel later een vroegchristelijke basilica gebouwd te zijn, waarvan de teruggevonden resten gedateerd kunnen worden in de late 5de of de vroege 6de eeuw (afb. II.4A).[36] Waarschijnlijk is deze kerk een van de eerste cultusgebouwen van een vroegchristelijke kathedrale kerkengroep.
Enkele honderden meters ten oosten van deze kathedrale kerkengroep bevond zich in die tijd nog een cultusgebouw: de voorganger van de huidige Sint-Piatuskerk. Tijdens opgravingen in 1970-1971 kwam onder deze kerk een kleine grafbasilica uit het begin van de 6de eeuw tevoorschijn.[37] Of in deze grafbasilica toen ook al een Piatuscultus bestond, is niet bekend.

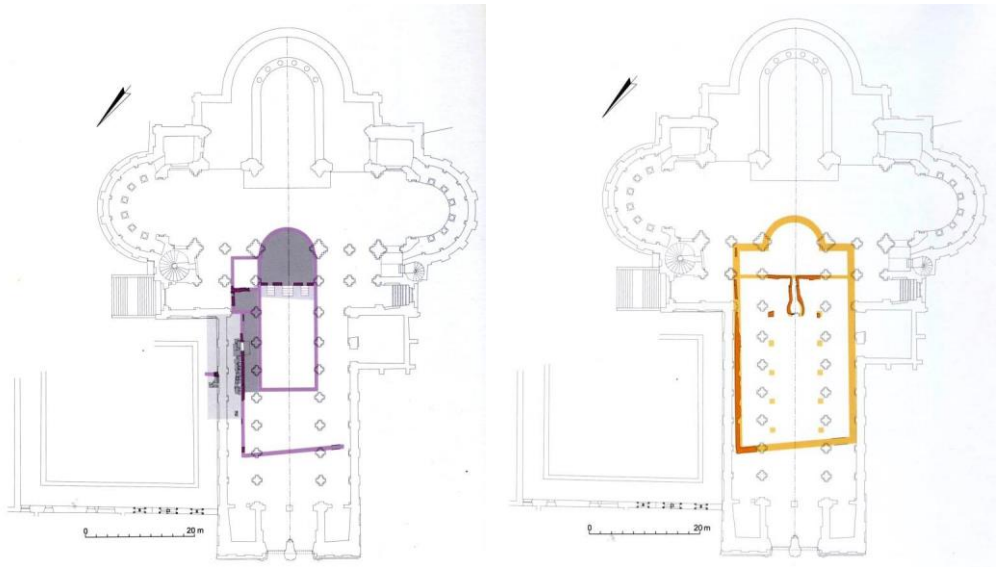

II.4A links: de Onze-Lieve-Vrouwekerk in de 6de eeuw (reconstructie: Brulet 2012a: fig.291).
II.4B rechts: de Onze-Lieve-Vrouwekerk in de 7de eeuw (reconstructie: Brulet 2012a: fig.295).

[32] Hubert 1963a. Erlande-Brandenburg 1989a: p.55-65.
[33] Rolland 1931b: p.350-351. Zie over de Stephanuskerk § II.4.5.
[34] Erlande-Brandenburg 1989a: p.66-72. Er is geen schriftelijke of archeologische aanwijzing dat er in de Merovingische tijd in Doornik een baptisterium was, maar naar analogie van andere kathedrale kerkengroepen is dit wel waarschijnlijk. Een Johannes de Doper-patrocinium is in Doornik in deze tijd niet aanwijsbaar. Voor de Karolingische tijd is een baptisterium aangetroffen tijdens de opgravingen in 2003. Zie § II.4.5. Dit lag in de noordelijke zijbeuk van de Onze-Lieve-Vrouwekerk.
[35] Brulet 2010a: p.10-11. Brulet 2012a: p.382-385. Zie voor de opgravingen tot 1994: Verslype 1994a: p.65-104
[36] Brulet 2010a: p.10-16. Brulet 2012a: p.385-388.
[37] Brulet 1990a: p.209. Ghenne-Dubois 1982a: p.149. Amand, Lambert & Roossens 1980a: p.47-69. Amand 1980a, II: p.217-222.

3 De personele unie met Noyon

3.1 De bisdommen Doornik en Noyon verenigd in personele unie

Aan het einde van de 6de of het begin van de 7de eeuw werd het bisdom Doornik samen met dat van Noyon onder eenzelfde bisschop in een personele unie verenigd. Mogelijk gebeurde dit tijdens het episcopaat van Acharius. Van hem is bekend dat hij in ieder geval tussen 626/627 en 637/638 bisschop was.[1] Acharius was – evenals de eerste bisschop van Terwaan Audomarus – een monnik van het klooster Luxeuil, waaruit in deze tijd veel Frankische bisschoppen afkomstig waren.[2] Acharius is de eerste bisschop die genoemd wordt als *Veromandorum et Noviomensis ac Tornacensis episcopus* (bisschop van de inwoners van Vermand, Noyon en Doornik).[3]

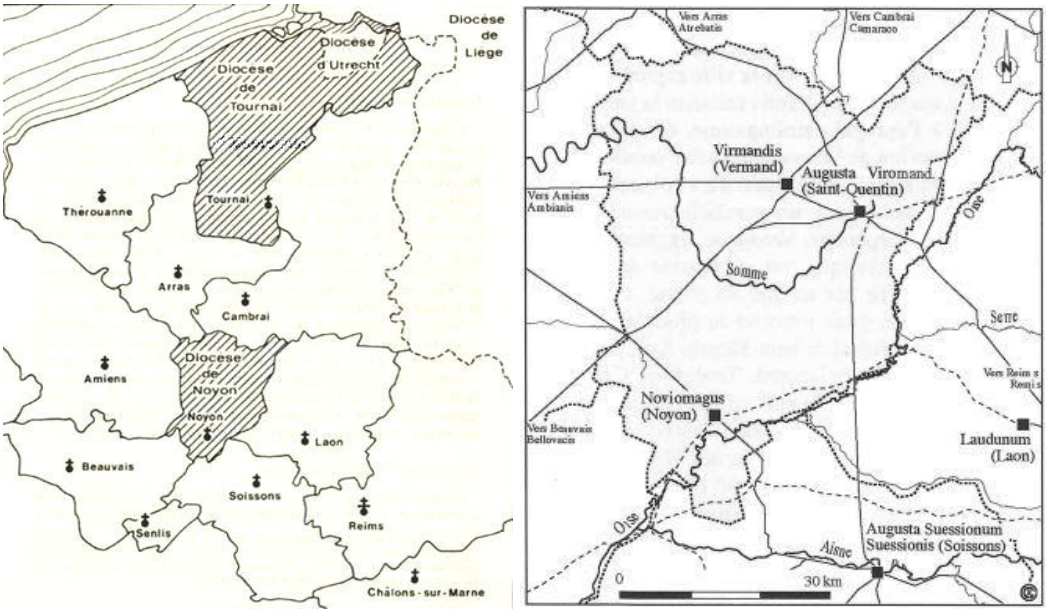

II.5A Links: de bisdommen Noyon en Doornik binnen de kerkprovincie Belgica secunda (uit: Pycke 1986a: p.26).
II.5B Rechts: de *Civitas Viromanduorum* (het latere bisdom Noyon) in de Late Oudheid (uit: Collart 204a: p.84).

3.2 Het bisdom Noyon

Het bisdom Noyon lag midden in de kerkprovincie Reims en grensde aan zes bisdommen[4]: in het noordwesten aan dat van Atrecht (Arras), in het noordoosten aan dat van Kamerijk (Cambrai), in het oosten aan dat van Laon, in het zuidoosten aan dat van Soissons, in het

[1] Acharius was de bisschop die Dagobert I aanraadde om Audomarus tot eerste bisschop van Terwaan te wijden en deze wijding ook voltrok, waarschijnlijk kort voor 639. *VITA AUDOMARI* 1910a: p.755. Van Werveke 1924a: p.18. In tegenstelling tot beweringen uit latere tijd was het niet de heilige Medardus die Doornik en Noyon onder één bisschop verenigde. Zie hierover § II.6.6.
[2] Coolen 1972a: p.3, 10.
[3] In de *Vita* van Sint-Eustasius door JONAS VAN BOBBIO (1668a: p.784 en 1902a: p.123). De hoofdplaats van het bisdom van de Vermandois werd in deze tijd verplaatst van Vermand naar Noyon. Vercauteren 1934a: p.167. De *VITA SANCTI AMANDI* (1685a: p.850) uit het begin van de 8ste eeuw situeert Acharius, bisschop van Noyon en Doornik, in 627. Op het concilie van Parijs van 614 is sprake van bisschop Berthmundus van Noyon. Duchesne 1915a, III: p.115. Leclercq 1956a: kol.2546. Er is ook wel gesuggereerd dat aanvankelijk de heilige Amandus tot bisschop van Doornik zou zijn benoemd, maar dat deze wat eigenwijze monnik zich daarna vooral zou hebben gericht op het stichten van kloosters in het Doornikse bisdom (Blandinium en Ganda bij Gent, Elno). Ondertussen zou de bisschop van Noyon, Acharius, zich over het bisdom Doornik ontfermd hebben. Mériaux 2006a: p.66.-67. Deze hypothese is echter lastig te verenigen met het feit dat Acharius en vanaf 640/641 Eligius juist in de *Vita Sancti Amandi* bisschop van Doornik worden genoemd.
[4] Het bisdom Noyon grensde niet aan dat van Senlis, zoals Seymour 1968a: p.5 beweert.

zuidwesten aan dat van Beauvais en in het westen aan het bisdom Amiens. Na Senlis was Noyon het kleinste bisdom van de kerkprovincie, maar met inbegrip van Doornik bestuurde de graaf-bisschop van Noyon een kerkelijk gebied dat binnen de kerkprovincie alleen vergelijkbaar was met het aartsbisdom Reims zelf. Het bisdom Noyon zou later, omstreeks 1300, ongeveer 300 parochies tellen, bijeengebracht in negen dekenaten[5] en verenigd in één aartsdiaconaat, dat van Noyon.[6] De moederkerk in Noyon, *Sancta Maria Noviomensis*, werd in de 12de eeuw bediend door een seculier kathedraal kapittel van circa 60 kanunniken.
Het bisdom Noyon was de opvolger van het in de 6de eeuw gestichte bisdom van de *Civitas Viromanduorum*, de Vermandois, waarvan de hoofdplaats *Augusta Viromanduorum* (het huidige Saint-Quentin) was. Aldaar zou in de 3de eeuw de heilige Quintinus de marteldood zijn gestorven. Als eerste bisschop van de Vermandois gold een zekere Sofronius die door koning Clovis zelf benoemd zou zijn.[7] De bisschopszetel van Noyon, die sinds de Merovingische tijd nauw met het koningschap verbonden was, had een hoge status. Bisschop (640-660) Eligius was een vertrouweling geweest van koning Dagobert. En hoewel Noyon geen koninklijke stad was, zoals het 20 km verderop gelegen Compiègne, had het een sterke band met het Franse koningschap: in Noyon werden Karel I (de Grote) en Hugo Capet tot koning gekroond, de laatste na zijn verkiezing in Senlis in 987. Tijdens de regering (1137-1180) van Lodewijk VII bereikte de verbondenheid met het koningschap een hoogtepunt: de koning bezocht de stad waar zijn neef Simon van Vermandois bisschop (1121-1148) was, minstens vijf maal.[8] De status van de bisschopszetel blijkt ook uit het feit dat de bisschop samen met de aartsbisschop van Reims en de bisschoppen van Beauvais, Châlons, Langres en Laon, uiteindelijk één van de zes kerkelijke *pairs* van Frankrijk werd: tijdens de koningskroning hield de bisschop van Noyon de bandelier (gordel), een van de regalia van de koning, vast.[9]
In ieder geval sinds het einde van de 10de eeuw bezat de bisschop de hoge rechtsmacht over de stad Noyon.[10] In de 11de eeuw liet de bisschop door een list de door een koninklijke castellanus of kastelein beheerde toren neerhalen, waarmee de laatste overblijfselen van de Karolingische *comitatus* verdwenen.[11] De graaf-bisschop was de leenheer van de heren van Varesnes, Béhéricourt, Beauraine en Reneval, van de commune van Noyon, van de kastelein van Noyon en van de graaf van Vermandois. Bovendien bezat hij naast de rechtsmacht in de stad een groot aantal seigneuriale rechten en gronden.[12]
Waarom de twee bisdommen überhaupt onder één bisschop verenigd werden, is niet duidelijk. Het is merkwaardig dat de zelfstandigheid van de Doornikse bisschopszetel werd opgegeven,

[5] *Doyennés* of *chrétientés* genoemd.
[6] Deze gegevens betreffen de situatie aan het begin van de 14de eeuw. De situatie rond 1100 zal niet wezenlijk verschillend zijn geweest. Zie: Longnon 1908a: p.176-192; Lot 1929a: p.76. Ter vergelijking: het bisdom Amiens telde aan het begin van de 14de eeuw 774 parochies, dat van Laon 343, Reims 776 en Senlis 86 parochies.
[7] Sofornius is onder andere vermeld als bisschop op het concilie van Orléans op 10 juli 511 als *Vermandensis* of *Viromandis*. Duchesne 1915a: p.99-102. Collart 2004a: p.99.
[8] Luchaire 1885a: p.62-68.
[9] Bonne, Colette, Le Goff & Palazzo 2001a.
[10] Bul van paus Johannes XV, zie: JOHANNES XV PAPA 1853a: kol.828-830. Guyotjeanin 1987a; p.44.
[11] Zie § II.5.2.
[12] Zie: Guyotjeannin 1987a: p.31-48, 182-194. Nota bene: de bisschop was leenheer van de graaf van Vermandois voor diverse goederen in de Vermandois, zoals de versterkte toren in Lassigny, maar niet voor het graafschap dat de graaf van de koning hield.

terwijl de stad nog in de 6de eeuw een belangrijke politieke en religieuze functie had. Zelfs in de vroege 8ste eeuw getuigt de *Vita Eligii* (de levensbeschrijving van de heilige Eligius) daar nog van.[13] De meeste onderzoekers vermoeden redenen van kerkelijke en culturele aard. Het zuidelijke bisdom Noyon zou meer gekerstend, sterker geromaniseerd en beter georganiseerd zijn geweest.[14] Maar waarschijnlijk speelden politieke motieven een veel belangrijkere rol. Het machtscentrum van de Franken was door koning Clovis en zijn opvolgers naar het zuiden verplaatst.[15] Noyon bevond zich dichter bij de nieuwe centra Parijs en Soissons. De stad was nog niet zo lang de hoofdplaats van het bisdom[16], maar wel een van de belangrijkste Merovingische steden met grote domeinen bestaande uit voormalige Romeinse imperiale goederen (*fiscus*).[17] Via de unie van de twee bisdommen behielden de vorsten rechtstreeks invloed in de noordelijke gebieden.
Het bestuur van twee *civitates* onder één bisschop was in deze tijd in Noord-Gallië overigens geen ongewoon verschijnsel. De hoofdplaatsen Atrecht en Kamerijk vielen beide onder het bisdom Kamerijk, terwijl Boulogne-sur-Mer en Terwaan beide onder Terwaan kwamen.[18] Opmerkelijk in het geval van Noyon en Doornik is het feit dat de twee *civitates* aanvankelijk eerst ieder afzonderlijk een bisschop hadden. In hoeverre het bestuur van de beide bisdommen geïntegreerd werd, is bij gebrek aan bronnen niet te beoordelen. Maar in de eeuwen daarna blijkt dat de twee niet-aangrenzende bisdommen binnen de unie ieder een volledig zelfstandige diocesane structuur behielden en verder ontwikkelden.
In de eerste helft van de 7de eeuw trok de heilige Amandus, waarschijnlijk als missiebisschop[19], door de valleien van de Scarpe en de Schelde. Nog tijdens het episcopaat van Acharius stichtte hij bij Gent de abdij van Sint-Pieter op de Blandijnberg (629/639, *Blandinium*) en de kerk van *Ganda* (voor 639), waaruit kort daarna de Sint-Baafsabdij zou ontstaan (ca.650-675).[20] Op een koninklijk domein aan de samenvloeiing van de Scarpe en de Schelde, geschonken door koning (629-639) Dagobert I, stichtte Amandus de abdij van Elno of Elnone. Hij stierf er op 6 februari 675/676. Rond zijn graf ontstond spoedig een heiligenverering, zodat de abdij al snel naar hem genoemd werd: Saint-Amand.[21] Deze kloosters ontwikkelden zich in de loop der eeuwen mede dankzij het beschermheerschap van de graven van Vlaanderen tot de belangrijkste abdijen in het bisdom Doornik.

[13] [...] *Tornacum vero quae quondam regalis extitit civitas* [...], in: *Vita Eligii* 1902a: p.695. Zie § II.2.2.
[14] Pycke 1990c: p.219. Het bisdom Doornik zou niet voldoende rijp zijn voor een eigen kerkelijke organisatie, aldus Warichez (1902a: p.58-70) en ook Leclercq (1953a: kol.2544), die overigens ook politieke motieven vermoedt. Dit argument is weinig steekhoudend als men bedenkt dat de bisdommen slechts in personele unie werden samengevoegd, terwijl zij hun eigen diocesane structuur ontwikkelden.
[15] Geary 1989a: p.102-110.
[16] Kort na 600 was de bisschopszetel vanuit de *civitas Augusta Viromanduorum,* het huidige Saint-Quentin, verplaatst naar Noyon. Zie: Vercauteren 1934a: p.167. Zie ook hierboven bij Acharius.
[17] Geary 1989a: p.184. In Noyon had zich een koninklijk paleis bevonden dat door Chlotharius III in het derde kwart van de 7de eeuw aan het klooster van Sint-Godeberthe was geschonken. Guyotjeannin 1999a: col.1314-1315.
[18] Duchesne 1915a, III: p.12. Coolen 1948a: p.177-186. Voor Terwaan: Van Werveke 1924a: p.12-14.
[19] Van Der Essen 1907a: p.337.
[20] Van der Essen 1907a: p.337, 339; Platelle 1962a: p.34-37.
[21] Van der Essen 1907a: p.339; Platelle 1962a: p.33.

3.3 Eligius en de verering van Gallische heiligen

In 640 werd Eligius (Elooy, Fr. *Éloi*, *590-†660) de opvolger van Acharius als bisschop van Noyon en Doornik. Samen met aartsbisschop Audoenus (Fr. *Ouen*) van Rouen zou hij op 14 mei 641 gewijd zijn.[22] Eligius, afkomstig uit een machtige familie, raakte als goudsmid verbonden aan het koninklijke hof, waar hij opklom tot schatbewaarder en vertrouweling van de koningen (584-629) Clotarius II en (629-638/639) Dagobert. Hij was in zijn tijd een van de invloedrijkste personen in het Frankische rijk. Eligius beijverde zich om de verering van de vroegchristelijke Gallische heiligen te stimuleren. In Tours zorgde hij voor de verheffing van de relieken van Sint-Maarten en Sint-Brixius, waarvoor de bisschop-goudsmid zelf reliekhouders maakt.[23] In Saint-Quentin zou hij de relieken van de heilige Kwinten verheven hebben. Eligius wijdde in het bisdom Noyon verder het nieuwe klooster van Mont-Saint-Quentin nabij Péronne. Te Seclin (bisdom Doornik, 10 km ten zuiden van Rijsel) erkende hij de relieken van de heilige Piatus, apostel van het Doornikse, die daar begraven was, en liet aldaar voor hem een nieuw mausoleum maken.[24]
Tijdens zijn episcopaat (640-660) zou Eligius in Doornik aan de rand van de stad vier kerken gesticht hebben: Sint-Maarten, Sint-Brixius (Saint-Brice), Sint-Kwinten (Saint-Quentin) en Sint-Piatus (Saint-Piat).[25] Hoewel de bronnen van later datum zijn, verraden de patrocinia van deze kerken mogelijk wel een hoge ouderdom. Sint-Maarten en Sint-Brixius waren beide belangrijke beschermheiligen van het Merovingische koningshuis.[26] De heiligen Piatus en Kwinten waren de missieheiligen die het christelijk geloof naar de bisdommen Doornik en Vermand hadden gebracht.
Doornik gold in deze tijd nog steeds als een belangrijke stad. Van de steden in het gebied waar Eligius bisschop, wordt Doornik in de *Vita Eligii* als eerste genoemd, voor Noyon, Gent en Kortrijk.[27] De Doornikse kathedrale kerkengroep moet in deze tijd, zoals al aan de orde kwam, uit meerdere gebouwen hebben bestaan. Het kerkgebouw uit deze tijd, dat is teruggevonden onder het schip van de huidige kathedraal, heeft een aanzienlijke omvang (afb. II.4B). Deze kerk van ruim 40 meter lang en 21 meter breed was over de vroegchristelijke voorganger heen gebouwd. Of deze kerk in meerdere beuken onderverdeeld was, is niet gebleken, maar gezien de breedte is dit zeer aannemelijk. De koorsluiting van de kerk is niet aan het licht gekomen. Tussen het voorkoor en het koor van deze kerk bevond zich een afscheiding, waarin een toegang was tot een *solea*. Deze *solea* vormde de verbindingsgang tussen het priesterkoor en de ambo in het schip. Eligius moet deze kerk, die in de late 6de of in de 7de eeuw gebouwd was en ook in de 8ste eeuw nog dienst deed, gekend hebben.
Na de dood van Eligius op 1 december 660 werd hij opgevolgd door Mummolinus, evenals Acharius afkomstig uit het klooster van Luxeuil. Mummolinus was door bisschop Audomarus

[22] Poulin 1999a: kol.1829-1830. Zie ook: Van der Essen 1907a: p.327.
[23] *VITA ELIGII* 1902a: liber I, cap.32, p.688. Ewig 1961a: p.8.
[24] *VITA ELIGII* 1902a: liber II, cap.7, p.699. Van der Essen 1907a: p.328-333. Het is onduidelijk of de betreffende passage in de *Vita Eligii* tot de Merovingische kern van het verhaal behoort of dat dit een van de vele toevoegingen uit de Karolingische tijd betreft. In de waarschijnlijk 9de-eeuwse *Passio* van Piatus wordt het graf van Piatus wel in Seclin gesitueerd, maar ontbreekt een vermelding van de reliekenverheffing door Eligius. Moretus-Plantin 1953a: p.41. In de crypte van de Sint-Piatkerk in Seclin bevindt zich nog altijd een laatantieke graftombe.
[25] Pycke 1990c: p.221. Dumoulin & Pycke 1983a: p.44.
[26] Van Dam 1993a: p.16-25.
[27] AUDOENUS VAN ROUEN 1902a: p.669-742.

van Terwaan aangesteld als eerste abt van Sithiu (Sint-Bertijns / Saint-Bertin bij Sint-Omaars / Saint-Omer) en behield ook die waardigheid tot aan zijn dood omstreeks 686.[28] Uit zijn *vita* blijkt dat Mummolinus juist geschikt was om bisschop van het tweetalige bisdom Doornik te worden, *quia praevalebat non tantum in Theutonica sed etiam in Romana lingua*, omdat hij niet alleen in de Dietse, maar ook in de Romaanse taal uitblonk.[29]

[28] In Sithius werd hij opgevolgd door Bertinus. Hubert Le Bourdellès 2000a: p.35. Ook Acharius, Audomarus en Bertinus kwamen oorspronkelijk uit de abdij van Luxeuil. Over de invloed van Luxeuil op de bisschopsbenoemingen: Heuclin 1998a: p.155-160.
[29] *VITA MUMMOLINI* 1845a: p.983. BHL 6025.

4 De Karolingische periode

4.1 De 8ste en 9de eeuw

De 8ste eeuw vormt de slechtst gedocumenteerde periode in de geschiedenis van Doornik. De bisschoppenlijst van Noyon en Doornik vermeldt wel een reeks bisschopsnamen, maar over de meeste van deze personen, als ze al werkelijk bestaan hebben, is niets bekend.[1] Na de dood van koning (751-768) Pepijn III de Korte worden zijn zonen Karel en Carloman beiden koning, elk over een deel van het koninkrijk. Op zondag 9 oktober 768 werd Karel, die als Karel de Grote de geschiedenis in zou gaan, tot koning gekroond in de kathedraal van Noyon. Op dezelfde dag werd Carloman gekroond in Soissons. Bij de ceremonie in Noyon speelde bisschop Gislebertus van Noyon en Doornik ongetwijfeld een voorname rol. Na de dood van Carloman in 771 werd zijn broer Karel (de Grote) koning over het gehele Frankische koninkrijk. Welke bisschop op dat moment de geünieerde zetel van Noyon-Doornik bezette, is niet bekend.[2] Mogelijk is het Pleo die enkele decennia later aanwezig is bij de wijding van de abdijkerk (799) van Centula (Saint-Riquier, bisdom Amiens).[3]
Pas in de 9de eeuw is het mogelijk een beter zicht te krijgen op de situatie van het bisdom Doornik, dankzij diplomatische, hagiografische, kunsthistorische en liturgische bronnen. Hieruit blijkt dat de Kerk van Doornik zich als een zelfstandig bisdom heeft ontwikkeld met een eigen diocesaan kapittel en een eigen diocesane structuur.[4] Uit deze tijd dateert ook de eerste vermelding over de kathedrale kerkengroep.
De bisschoppenlijst van Noyon en Doornik is nagenoeg ononderbroken vanaf 814, al zijn er in de 10de eeuw nog wel onzekerheden.[5] De bisschoppen, die vooral vanuit Noyon lijken te opereren, hechten overduidelijk ook waarde aan hun zeggenschap over de Kerk van Doornik. Meermaals volstaan ze niet met de vermelding “bisschop van Noyon” maar voegen daaraan toe “en van Doornik.” Zo noemde bisschop Gualbertus zich in 933: *episcopus Noviomensis, Vermandensis et Tornacensis Ecclesiae* (bisschop van de Kerken van Noyon, Vermand en Doornik).[6]
In deze tijd werden, zoals ook op andere plaatsen in het Karolingische rijk, de banden tussen de metropool en de suffragaanbisdommen versterkt. Aartsbisschop (845-882) Hincmar van Reims voerde als eerste een uitgesproken politiek, waarin hij nadrukkelijk zijn positie tussen de paus en de suffragaanbisschoppen opeiste. Om de banden tussen de metropoliet en de suffraganen te onderstrepen stuurde zijn opvolger aartsbisschop (883-900) Fulco aan een bisschop van Noyon en Doornik relieken van de heilige Nicasius, de aartsbisschop van Reims die door de Vandalen de marteldood was gestorven.[7] Volgens de Reimser geschiedschrijver Flodoardus werden deze relieken geplaatst in de hoofdkerken van Noyon en Doornik.[8] De hofkerk van de Vlaamse graaf in Brugge kan in deze tijd de relieken van Donatianus of Donaas, een andere heilige aartsbisschop van Reims, ontvangen hebben.[9]

---

[1] Voor de lijst met bisschoppen, zie bijlage.
[2] *CONTINUATIO CHRONICAE FREDEGARII* 1888a: p.193.
[3] ANGILBERTUS ABBAS 1887a: p.175.
[4] Op de kaarten in de *Atlas de l'an mil* geeft Michel Parisse (1994a) voor Doornik ten onrechte geen bisschopszetel aan.
[5] Pycke (1990c: p.232-233) wijst erop dat het in deze periode is dat de bisschoppenlijsten in de liturgie een rol gaan spelen. Zie voor een lijst met bisschoppen van Doornik en Noyon-Doornik, bijlage A.
[6] Pycke 1990c: p.222. Seymour 1968a: p.5.
[7] Zie § II.6.4. Flodoardus noemt geen naam, maar het zal om bisschop (880-902) Heidilo zijn gegaan. Heidilo werd in de 12de eeuw ook met de inventie van de relieken van de heilige Eleutherius in verband gebracht (zie § II.4.3). Ook de aanwezigheid van relieken van de heilige paus Calixtus te Cysoing, die ook in Reims werd vereerd, kan mogelijk in dit licht worden gezien.
[8] FLODOARDUS VAN REIMS 1998a: p.78.
[9] FLODOARDUS VAN REIMS 1998a: p.72.

Ook uit deze tijd dateert waarschijnlijk het al eerdergenoemde lijdensverhaal van de heilige Piatus (*Passio Piati*), waarvan de relieken al door Eligius zouden zijn gevonden.[10] Lang is aangenomen dat de eerste getuigenissen over de cultus van de Merovingische bisschop Eleutherius ook uit deze tijd zouden stammen.[11] De 12de-eeuwse bronnen die dit melden, bieden echter geen historische aanknopingspunten (zie § II.6.6).

4.2 Het kathedrale kapittel in de 9de eeuw

Een belangrijke gebeurtenis voor de ontwikkeling van het Doornikse kapittel vond plaats in 817. In dat jaar ontving bisschop Wendilmarus van keizer (814-840) Lodewijk de Vrome drie stukken grond voor de uitbreiding van de *claustra canonicorum*, het gebied van de gebouwen voor de kanunniken.[12] Uit deze schenking kan worden afgeleid dat er in Doornik al een kapittel aanwezig was. Hoewel zijn status en leefregel onbekend waren, mag ervan uit worden gegaan dat het een gemeenschap van geestelijken rond de kathedraal was.
De schenking van 817 past binnen de keizerlijke politiek om de gemeenschappen van geestelijken die niet, zoals de monniken, volgens de regel van Benedictus leefden, op uniforme wijze te organiseren. Uitgangspunt was dat deze geestelijken vast verbonden waren aan een kerk en daar ook permanent verbleven. Zij waren belast met de eredienst en de zorg voor de schatten van de kerk, waaronder de zorg voor de aldaar bewaarde relieken. Ten behoeve daarvan en van hun levensonderhoud kregen zij van de soeverein een reeks van goederen en inkomsten.[13] De belangrijkste daad in dit kader was de vaststelling in 816 te Aken van een *Institutio canonicorum*, een regel voor de kanunniken, ook wel de regel van Aken genoemd.[14] Doel van deze regel was om het gemeenschappelijke leven (*vita communis*) van de geestelijken, die geen monnik waren, te structureren. In deze regel was vervat dat de kanunniken op zijn minst gedeeltelijk een gezamenlijk leven zouden leiden. De oorkonde voor Doornik uit 817 is een concrete uitwerking van de keizerlijke politiek: ten behoeve van gebouwen voor de kapittelgemeenschap worden nieuwe gronden beschikbaar gesteld.[15]
De tekst spreekt van de uitbreiding van de *claustra*, de kapittelimmuniteit, die op dat moment dus reeds moet hebben bestaan. [16] De gronden waren deels afkomstig uit de koninklijke domeinen (fiscus), deels in leen gegeven aan een zekere Werimfredus en deels in ambtsleen van een zekere graaf Hruoculfus, die als vertegenwoordiger van de koning gezien kan worden.[17] Aangenomen mag worden dat de schenking bouwwerkzaamheden tot gevolg had.

[10] Moretus-Plantin 1953a: p.41-42.
[11] Dumoulin & Pycke 1975a: p.67. Pycke 1990c: p.213-214.
[12] Akte van 20 november 817, uitgegeven door Miraeus & Foppens 1723a: II, p.1127 (verkorte uitgave in: Miraeus & Foppens 1723a: I, p.336). Böhmer & Mühlbacher 1908a: n.658. Pycke 1990c: p.223. Kort daarvoor had Lodewijk al schenkingen gedaan aan de Kerken van Lausanne (814) en Vienne (815). Schöller 1989a: p.66.
[13] Meijns 2000a: p.281.
[14] Semmler 1995a: p.62-109. Meijns 2000a: p.151-196.
[15] In Kamerijk was het bezit van het kapittel al in 816 bevestigd door de keizer. Meijns 2000a: p.199.
[16] De door Vercauteren (1934a: p.243) gesignaleerde bevestiging van de immuniteit van de kathedraal op 24 december 842 heeft geen betrekking op Doornik, maar op Noyon. Zie de tekst van de oorkonde: Lefranc 1887a: p.177; Tessier 1943a: no 173, 457-459.
[17] Rolland 1930a: p.9. Hruoculfus behoorde waarschijnlijk tot het machtige geslacht der Unrochingen (afstammelingen van Unroch, graaf van Ternois) dat decennialang het gebied van het latere Vlaanderen domineerde, omdat leden van deze familie op veel plaatsen de positie van gouwgraaf of abt van een belangrijke abdij wist te verwerven. Dhondt 1941-1942a: p.557-559. Meijns 2000a: p.285-297.

De opgravingen nabij en in de kathedraal hebben belangrijke grond- en bouwactiviteiten uit deze periode aan het licht gebracht, die hiermee in verband kunnen worden gebracht.[18] Volgens de eerste uitkomsten van het archeologisch onderzoek in het huidige middenschip, was de Onze-Lieve-Vrouwekerk kort daarvoor verbouwd, waarbij nieuwe apsiden werden gerealiseerd. Later in de Karolingische tijd zou de kerk nogmaals veranderd worden.[19]
Het kapittel dat aan de Doornikse Onze-Lieve-Vrouwekerk verbonden was, telde vanaf 855 maximaal 30 kanunniken.[20] Op 25 juli van dat jaar ratificeerde Karel de Kale de verdeling van de kerkelijke bezittingen in een bisschoppelijk deel (*mensa episcopalis*), en een deel voor het kapittel (*mensa fratrum*).[21]
De schenking van Lodewijk de Vrome uit 817 past in een proces waarbij de Kerk een steeds groter deel van de gronden en rechten in en om de stad Doornik in haar bezit kreeg.[22] Het belangrijkste deel van de oude, van oorsprong Romeinse, rijksdomeinen, de *caput fisci*, kwam aan het eind van de 9de eeuw aan de Kerk van Doornik, nadat het eerder door keizer (879-884) Carloman aan graaf Hilduinus in leen was gegeven.[23] Deze overdracht van de graaf aan de Kerk werd bevestigd in een bul uit 898 van koning (893/898-922) Karel III de Eenvoudige.[24] Hiermee kreeg de Kerk in de persoon van de bisschop, destijds (880-902) Heidilo, de grafelijke rechten over de stad. Alle koninklijke bezittingen vielen toe aan de clerus.[25] Deze betroffen nagenoeg het gehele gebied op de linkeroever van de Schelde en naaste omgeving van Doornik. Als oud koninklijk domein zal de stad immers nog voor het grootste deel uit publieke gronden hebben bestaan.[26] Daarbij behoren ook typisch koninklijke belasting- en accijnsrechten (*regalia*) alsmede het recht van muntslag (*moneta*), het marktrecht (*mercatum*), de havenrechten (*rivaticum*, het recht om aan te mogen leggen op de Scheldeoevers), de tolrechten (het *theoloneum* en *pontenagium*)[27] en het recht om verdedigingsmuren te bouwen of te herstellen (*districtum*).[28] Omdat de bisschop het grootste deel van de tijd in Noyon

[18] Verslype & Siebrand 1997a: p.453.
[19] Brulet 2010a: p.17.
[20] Tessier 1943a: p.458, nº 173; Pycke 1986a: p.98 (met correctie van de datum) en Pycke 1990c: p.226. Pas in 1170 wordt het aantal kanunniken uitgebreid. Pycke 1986a: p.99.
[21] De collegiale *mensa* was bestemd voor de kanunniken, de episcopale voor de bisschop en zijn entourage (de *familia*). Zie ook Rolland (1931a: p.37) die de belangrijkste passage citeert. Volgens Schöller (1989a: p.67) hadden de kanunniken van Doornik nog geen eigen zeggenschap over hun bezit, maar de tekst van de oorkonde spreekt van bezittingen die eerder geschonken waren. Mogelijk was er dan ook al voor 855 sprake van een zekere verdeling. Meijns 2000a: p.199. Zie ook: Schiefer 1976a: p.279.
[22] Pirenne 1925a: p.641-642; Rolland 1931a: p.27-34.
[23] Grat 1978a: p.219-220, n. 86. Opmerkelijk is dat deze bezitsafstand van Hilduinus ten faveure van de Kerk van Noyon is: *ad partem ecclesie Sancte Marie et Sancti Medardi in Noviomo infra muros constructe*. Bij de scheiding van de collegiale en bisschoppelijke *mensae* (geheel van bezittingen) in Noyon (kort voor 989) viel deze schenking aan de bisschop toe en kwam zo uiteindelijk terecht bij de Kerk van Doornik. Rolland 1930a: p.10-11. Rolland 1931a: p.37-38.
[24] Duvivier 1898a: p.3-5. Bouquet 1874a: p.492. Lauer 1940-1949a: I: p.1-4. Een afschrift van deze oorkonde werd rond 1300 gekopieerd uit het 13de-eeuwse cartularium van Noyon (Beauvais, AD Oise, G 1984) en opgenomen in een van de cartularia van de bisschoppen van Doornik: Doornik, AET. Cartularium 72, f.2v-3r, Zie: Vleeschouwers 1977a: p.65, 76-78. Zie ook: Wauters 1866a: I, p.149. Over de bevestiging van deze bul door paus Johannes XVI: Lauer 1940-1949a: II, p.2-4.
[25] Warichez 1902a: p.139, 164-165.
[26] Rolland 1931a: p.29-30. Genicot 1973a: p.110.
[27] In de vroege Middeleeuwen is een specifiek onderscheid tussen de verschillende begrippen zeer problematisch. Zie: Despy 1976a: p.12-17. Met dank aan Job Weststrate voor de informatie over dit onderwerp.
[28] Rolland 1931a: p.35, 38.

resideerde, berustte in Doornik de grafelijke macht feitelijk bij het kapittel. Het is weliswaar de bisschop die de stad in leen krijgt van de koning en zo de heer van de stad is, maar de kanunniken zijn in wezen mede-heren die Doornik feitelijk besturen.[29] In de loop van de 10de eeuw komen er meer bisschoppelijke rechten aan het kapittel. In 988 bevestigt paus Johannes XV, als vervolg op het keizerlijke diploma van 898, de rechten van de Kerk van Doornik.[30] Onder meer de grafelijke rechten (*districtus*), de tolrechten (*theloneum* en *rivaticum*) en het muntrecht (*moneta*) worden expliciet genoemd.[31] In deze bul worden de rechten van de bisschop en van het kathedrale kapittel nog gezamenlijk opgesomd. De verdeling van de rechten tussen de bisschop en het kapittel neemt in de tijd erna duidelijker vormen aan. Zo zal het waardevolle tolrecht (*theloneum*) op de Schelde in handen van het kapittel komen.[32]

Het aantal kloosters en abdijen in het bisdom nam toe. In deze tijd, in 854 of kort daarvoor, stichtten graaf (828-†867/868) Everard van Friaul (It. Friuli) en zijn echtgenote Gisela het Sint-Salvatorklooster in *Cisonium* (Cysoing), 13 km ten westen van Doornik.[33] Na zijn dood werd Everard er begraven. Dankzij de in de kloosterkerk aanwezige relieken van de heilige paus Calixtus kreeg het klooster al spoedig het patrocinium van Sint-Calixtus. Tijdens de Noormanneninvallen werden de relieken tijdelijk in veiligheid gebracht in Reims. De relatie met Reims zou langdurig blijken. In later tijd verschijnt deze gemeenschap van reguliere kanunniken als een aartsbisschoppelijk eigenklooster van Reims.[34] De verering voor Calixtus in Reims bleek ook bij de 13de-eeuwse nieuwbouw van de kathedraal, waarbij een van de portalen van de noordelijke transeptarm aan Calixtus gewijd werd.

4.3 Op de grens van twee rijken

Ondertussen was de macropolitieke situatie ingrijpend veranderd. Met het Verdrag van Verdun (843) was de Schelde voortaan de grensrivier tussen het West-Frankische rijk (*Francia occidentalis*) en het Middenrijk van Lotharius (*Francia Lotharii Regni*). Doornik werd daarmee een belangrijke grensstad.[35] Na de verzwakking en opdeling van het Middenrijk bij het Verdrag van Ribemont (880) wordt de Schelde de grens tussen West-Francië – waaruit het koninkrijk Frankrijk zal voortkomen – en Oost-Francië – dat zal uitgroeien tot het Roomse Rijk (*Romanum Imperium*) en later Heilige Roomse keizerrijk.[36] Gelegen aan de Schelde, met het hart van de stad op de linkeroever in het Frans-Frankische

[29] Rolland 1931a: p.38. De bisschoppen maken, voor zover bekend, geen gebruik van de titel comes. PHILIPPE MOUSKES 1836-1838a: vers 1095) geeft in zijn 13de-eeuwse rijmkroniek deze titel wel uitdrukkelijk aan de bisschop: “Signour et conte le clama” (Heer en graaf noemde hij hem).
[30] Rolland 1931a: p.35-36. Voor de verdeling van rechten tussen bisschop en kapittel, zie: Lefranc 1887a: annexe 2bis: p.180. Lohrmann 1983a: p.130.
[31] Over de verschillende tolsoorten en belastingen, zie: Adam 1996a: p.39 (theloneum), 61 (rivaticum).
[32] Rolland 1931a: p.38. Vercauteren 1934a: p.248.
[33] Meijns 2000a: p.292-293. Everard was een zoon van Unroch, graaf van Ternois, en dus een voornaam lid van het geslacht der Unrochingen.
[34] *TRANSLATIO SANCTI CALIXTI CISONIUM* 1887a: p.420-421.Berings 1999a: kol.405-406. Meijns 2000a: p.296-298. De abdij van Cysoing zou in 1136 toetreden tot de congregatie van Arrouaise. Milis 1969a: p.147-155.
[35] Brühl 1990a: p.115-119. De tekst van het Verdrag van Verdun is niet bewaard. In de Annalen van Sint-Bertijns (*Annales Bertiniani* bij het jaar 843) wordt de Schelde genoemd als grensrivier tussen het Middenrijk en het Westelijke Rijk. Zie: Rau 1958a: anno 843.
[36] Brühl 1990a: p.119-123. Voss 1987a: p.21-22.

koninkrijk, lag Doornik gedurende de rest van de Middeleeuwen op een strategische positie. Het gedeelte van de stad op de rechteroever,

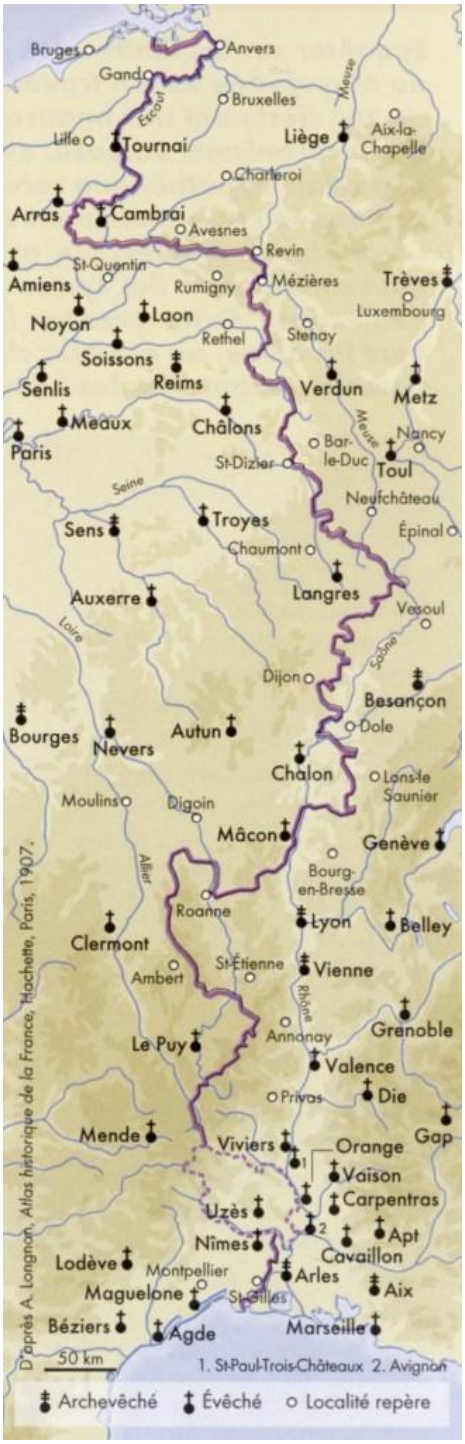

II.6A links: de grens tussen het West-Frankische rijk en het Middenrijk, later Roomse Rijk (uit: Guyotjeannin 2005a: p.17).

waarvan in de schriftelijke bronnen voor het eerst sprake is in 988[37], behoorde tot het keizerrijk, terwijl de linkeroever bij het koninkrijk behoorde. De rechteroever had een apart bestuur. Bovendien viel die rechteroever onder het (rijks)bisdom Kamerijk, terwijl de eigenlijke stad Doornik op de linkeroever de hoofdplaats was van het gelijknamige bisdom.[38] De ligging aan de rivier bracht ook gevaren met zich mee. Al in 859/860 verklaarde bisschop Immo dat hij uit angst voor de Noormannen niet naar het aan de Schelde gelegen hof, *curtis*, te Petegem kon gaan.[39] Volgens de annalen van de Sint-Vedastusabdij in Atrecht hebben de Noormannen Doornik in 880 of 881 ingenomen en geplunderd.[40] De bevolking zou de stad verlaten hebben, naar Noyon zijn gevlucht zijn en daarvandaan pas na 30 jaar zijn teruggekeerd.[41] Deze lange afwezigheid is niet aannemelijk.
Het is ook de vraag of de Noormannen inderdaad zo verwoestend hebben huisgehouden, als latere bronnen beweren. Achteraf vormden de invasies namelijk een eenvoudige verklaring voor de verdwijning of verplaatsing van relieken en archieven.[42]
Een gebeurtenis die wel in verband is gebracht met de terugkeer van de Doornikzanen naar hun stad is de verheffing van de relieken van de heilige Eleutherius door bisschop Heidilo.[43] Volgens 12de-eeuwse bronnen zou Heidilo deze daad, die feitelijk neerkwam op een heiligverklaring, verricht hebben in het ten westen van Doornik gelegen Blandain.[44] Deze verheffing, die wel in 897 gedateerd is, is ook een aanleiding geweest om te veronderstellen dat de Doornikse bevolking niet helemaal naar Noyon zou zijn gevlucht, maar zich in het nabije, wat hoger en verder van de Schelde gelegen Blandain zou hebben schuilgehouden.[45] Er zijn echter gegronde redenen om te twijfelen aan de 12de-eeuwse vermelding van de verheffing. Als deze vermelding al terug gaat op oudere, thans verloren, teksten over een laat-9de-eeuwse gebeurtenis, dan betreft deze niet de plaats Blandain bij Doornik, noch de heilige Eleutherius (zie § II.6.6-7).
De hierboven genoemde overdracht van de heerlijke rechten, eerst aan graaf Hilduinus en vervolgens aan de Kerk, zou overigens wel in verband kunnen staan met de Noormannendreiging. Hilduinus zou de te Doornik verkregen rechten geruild hebben voor veiliger bezittingen in Noyon en omgeving. Mogelijk heeft de overdracht ook te maken met een andere dreiging: de expansie van de Vlaamse graven.[46] In de tussentijd namelijk had graaf

[37] In een bul van paus (985-996) Johannes XV. JOHANNES XV PAPA 1853a: kol.828-830. Zie: Leclercq 1953a: kol.2493.
[38] De complexiteit van deze situatie blijkt nog in de late 12de eeuw uit de functies die Everardus van Avesnes bekleedde, alvorens bisschop van Doornik te worden. Hij was aartsdiaken van het bisdom Doornik van 1141-1173 (Pycke 1988a: p.39), maar tevens aartsdiaken van het bisdom Kamerijk. Volgens Vleeschouwers (1980a: p.25) was Everardus in het bisdom Kamerijk slechts aartsdiaken voor het Kamerijkse deel van de stad Doornik. Zie: Pycke 1986a en 1988a en Rolland 1931a.
[39] Pycke 1990c: p.228. Berings 1986a: p.125-134.
[40] *ANNALES VEDASTINI* 1958a: p.46 (anno 880): *Nortmanni vero Tornacam civitatem et omnia monasteria supra Scaldum ferro et igne devastant, interfectis accolis terrae atque captivatis*. D'Haenens (1967a: p.265) dateert de plundering in 881.
[41] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.349. Rolland 1931a: p.32. D'Haenens 1967a: p.272-273.
[42] D'Haenens 1967a: p.262-267, 270-278.
[43] Bisschop (880-903) Heidilo was op 6 juli 900 bij de installatie van aartsbisschop Hervé van Reims.
[44] Pycke 1990c: p.228, 230. Mériaux 2006a: p.214-216. Lange tijd is aangenomen dat de *Vita prima* in het *Liber vitae Eleutherii* bij deze gelegenheid gecompileerd zou zijn. Zie § II.6.6.
[45] Aldus: Pycke 1990c: p.228.
[46] Zie: Rolland 1931a: p.33. De vraag is of Hilduinus nu juist voor of na de belangrijkste Noormannenaanval van 881 deze ruil bewerkstelligde. Genicot (1973a: p.111) suggereert dat Hilduinus dit juist voor elkaar kreeg als

(879-918) Boudewijn II van Vlaanderen zich meester gemaakt van het Doornikse (de *pagus Tornacensis*).[47] Hij beheerste nu bijna het gehele gebied van het bisdom Doornik, maar de stad Doornik veroverde hij niet. Wel vestigde hij een kastelein of burggraaf in een versterking op het Sint-Pancratiuseiland, een enclave gelegen in de bisschopsstad op een eiland voor de rechteroever van de Schelde, maar behorende tot het bisdom Doornik.[48] De kastelein, die militaire, bestuurlijke en juridische bevoegdheden had, resideerde dus in Doornik, maar zijn macht gold in de eerste plaats het gebied rond de stad, het Doornikse, waarvoor hij leenhulde bracht aan de Vlaamse graaf, nadat het kasteleinschap een feodaal goed was geworden.[49] Het is belangrijk om onderscheid te maken tussen de heerlijkheid van het Doornikse (*pagus Tornacensis*), die 75 dorpen omvatte, en de stad Doornik. De stad zelf, en haar banmijl, de directe omgeving die onder hetzelfde rechtsgebied viel (de *banlieue*), hield de bisschop in leen hield van de koning. De burggraaf had echter wel een positie in de stad: hij kreeg van de bisschop de kasteleinsrechten over de stad in leen, mogelijk vanaf het einde van de 9de eeuw.[50]
In de 10de eeuw is er ook voor het eerst sprake van een stedelijke voogd, *eiusdem urbis advocatus*.[51] Hij is afkomstig uit een groep van ridders, *milites*, uit Noyon aan wie bisschop Fulcherus de meeste bisschoppelijke rechten in leen zou hebben gegeven.[52] Deze voogd sprak recht namens de bisschop.[53]
Waarschijnlijk vanaf het midden van de 10de eeuw raakt een groep van aanzienlijke inwoners verenigd in de *advocatio hominum Beatae Mariae*, de verdedigers van Onze Lieve Vrouw. Deze *advocatio* bestaat feitelijk uit de wereldlijke entourage (*familia*) van de bisschop. Het gaat om ministerialen, vrije lieden (vrijgeborenen en vrijgelatenen) die zich onder het patronaat van Maria en Nicasius, later Eleutherius plaatsen. Zij betalen daarvoor jaarlijks en bij huwelijk en overlijden een bedrag, maar zijn vrijgesteld van tol en hebben enkele andere economische privileges. Veel van deze lieden moeten ook een feitelijke leenband met de bisschop hebben gehad.[54]

4.4 De stad Doornik in de 9de en 10de eeuw

Doornik was in de 9de eeuw een stedelijke nederzetting in ontwikkeling, met een economische activiteit van belang.[55] De hierboven genoemde markt-, haven en tolrechten wijzen daar reeds op. De handel langs de Schelde en via de doorgaande routes die in de stad samenkomen, spelen daarin een belangrijke rol. Op munten uit de jaren 875-887 is de stad aangeduid als

---

dank voor zijn steun bij de strijd tegen de Noormannen. Rolland (1931a: p.33) ging ervan uit dat Hilduinus zich tegenover het dreigende gevaar zo snel mogelijk van zijn noordelijke bezittingen in Doornik en omgeving wilde ontdoen. Over de grafelijke expansie: Meijns 2000a: p.299-301.
[47] Ganshof 1949a: p.20.
[48] Rolland 1931a: p.70. Het eiland dankt zijn naam aan de aan Sint-Pancratius gewijde burchtkapel, die behoort tot het bisdom Doornik.
[49] Een enigszins vergelijkbare situatie is bekend uit verschillende Vlaamse steden. Rolland 1931a: p.70.
[50] Vercauteren 1934a: p.250-251. Rolland 1931a: p.39, 99.
[51] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.278.
[52] In 952, volgens de *HISTORIAE TORNACENSES* (1883a: p.335-336).
[53] Vercauteren 1934a: p.249. Rolland 1931a: p.100-102.
[54] Zie in de eerste plaats: Rolland 1924b: p.233-250.
[55] Genicot 1973a: p.111.

haven, *portus*.[56] De bloei van de Schelde-handel komt ook ter sprake in een aantal verzen over Doornik die Milo (†872), monnik in de abdij van Saint-Amand[57], halverwege de 9de eeuw schreef:[58]
Urbs fuerat quondam, quod adhuc vestigia monstrant
Eens was het een echte stad, zoals de overblijfselen nog tonen,
Tornacus, nunc multiplici prostrata ruina
Doornik, nu een veelvoud van ruïnes, ingestort
Funditus. Ah! Turres deflet cecidisse superbas
tot de grond toe. Ach! Men betreurt de val van de trotse torens.
Est[59] *tamen inde frequens, quod aquis et merce redundat,*
Toch trekt deze plaats veel mensen, omdat zij bloeit door waterwegen en handel,
Nititur et geminis iam non lapsura columnis
Zij steunt op twee zuilen, die niet zullen vallen:
Namque arce in media templo surgente venusto
Immers, de fraaie kerk die zich midden in de versterkte stad (arx) verheft
Pontificale tenet solium, nec longe remota
bezit de bisschopstroon en niet ver daar vandaan
Nicasius recubat pretiosa martyr in urna
rust in een kostbare kist de martelaar Nicasius
Remorum praesul, felix cui vita coronam
bisschop van de Remi[60], de gelukkige aan wie het leven de kroon
Praebuit et rutilam fuso prosanguine palmam.
heeft gegeven en de rode palmtak van het vergoten bloed.

Milo beschrijft een stad met nieuwe kerkelijke gebouwen te midden van oude profane ruïnes. Hoewel de tekst in hoge mate de topoi bevat die men gewoonlijk aantreft in het stedendicht, geeft de dichter ook specifieke informatie over Doornik.[61] Het gedicht noemt de handel over de Schelde, de bisschopszetel en de relieken van de heilige Nicasius als bronnen van Doorniks hernieuwde welvaart. Onduidelijk is of de stad nog steeds omringd is door de versterkingen uit de Late Oudheid, die een oppervlakte van circa 15 hectare beschermden.[62] Milo beschrijft dat de bekroning van de muren en torens in slechte staat is.[63]

[56] Hoc 1970a: p.31-33. Over Doornik als vroegmiddeleeuwse handelsstad aan de Schelde, zie: mariage 2003a: passim. Mariage 2004a: p.84-88.
[57] Over Milo van Saint-Amand: Platelle 1962a: p.65-69.
[58] MILO VAN SAINT-AMAND 1896a, III: p.589.
[59] Est, volgens Pycke 1990c: p.227.
[60] De Remi zijn in de inwoners van de Reims.
[61] Zie: Stils 1990.
[62] Over de stadsmuur van Doornik van de Late Oudheid tot in de Karolingische tijd, zie Leclercq (1953a: kol.2486-2489. Brulet 2012a: p.27-29.
[63] MILO VAN SAINT-AMAND 1896a, III: p.589.

4.5 De kathedrale kerkengroep

In het gedicht van Milo is vooral de informatie over de kathedrale kerkengroep van belang. Het is de oudste niet-administratieve tekst waarin de kathedrale kerkengroep wordt genoemd. Milo noemt een kerk waar de bisschoppelijke zetel (*cathedra*) staat, een kathedraal.[64] Daarnaast vermeldt hij dat niet ver daarvandaan de relieken van Nicasius in een kostbare reliekenhouder (*pretiosa urna*), waarschijnlijk een kist, bewaard worden.[65] Het lijkt erop dat de bisschopszetel en de relieken zich niet in dezelfde ruimte bevinden, maar of dit twee verschillende gebouwen betreft, zodat we te maken kunnen hebben met een zetelkerk en een grafkerk, is niet uit te maken.

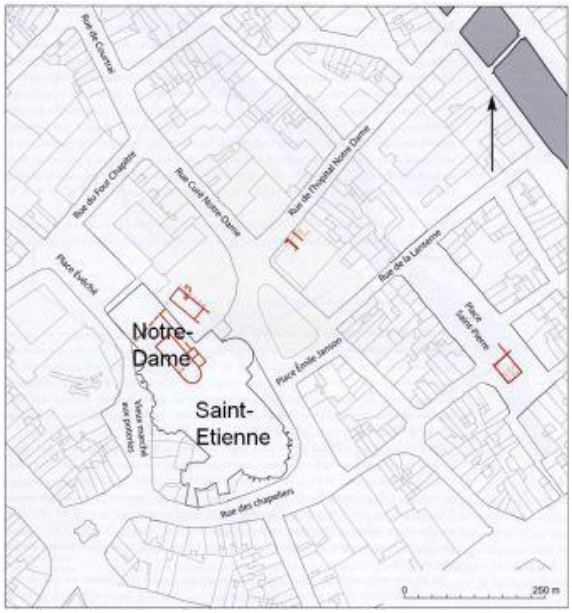

II.7A links: Situering van de Stephanuskerk en de Onze-Lieve-Vrouwekerk binnen de huidige wijk rondom de kathedraal (Westerman 2015a: p.64, naar: Brulet 2012a: p.31).

Uit latere bronnen is bekend dat de vroegmiddeleeuwse kerkengroep in Doornik ten minste twee kerken gehad moet hebben: één gewijd aan Onze Lieve Vrouw en de ander aan de heilige Stephanus. Volgens de *Elevatio Eleutherii* lag de Stephanuskerk achter de Onze-Lieve-Vrouwekerk en bevond deze zich in een ruïneuze toestand.[66] Hoe betrouwbaar de tekst

[64] Diverse auteurs hebben in de passage over Nicasius aanleiding gezien om te veronderstellen dat Nicasius in een crypte lag. Ook de archeoloog Marcel Amand (1957a; p.67 n.4) concludeerde uit de tekst van Milo van Saint-Amand dat in de 9de eeuw de relieken van Nicasius zich in een crypte bevonden. De tekst maakt er echter geen melding van en ook uit andere (schriftelijke en archeologische) bronnen is er geen crypte bekend. Zie ook: Dumoulin 1971a: p.32 n.26 met correctie van Dumoulin 1963a: p.270 en 277.

[65] Over de benaming van een kathedraal zie ook § II.1.1. Van Welie 1994a: p.186-192.

[66] De tekst over de elevatio maakt deel uit van de *Vita auctior* of *secunda* (*ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a: p.193): "*Basilica B. Stephani protomartyris, quae situ est post ecclesiam Christi genitricis semperque Virginis Mariae, destructa est*." "De kerk van de eerste martelaar Stephanus, die gelegen is achter de kerk van Maria, moeder van Christus en altijd maagd, is verwoest." De datering van deze tekst is echter problematisch. Volgens Legrain (1984a: p.iii) en Pycke (1990c: p.213-214) dateert de tekst over de *elevatio* uit de late 9de eeuw, maar aangenomen moet worden dat deze tekst pas in de 12de eeuw tot stand kwam. Zie § II.6.6.

uit de 12de eeuw voor de laat-9de-eeuwse situatie is, blijft moeilijk te zeggen, maar aangenomen mag worden dat inderdaad een Sint-Stephanuskerk bestaan heeft.
De aan Stephanus gewijde kerk kan de zetelkerk zijn geweest, waarvan Milo de bisschopstroon noemt. Hoe oud deze kerk was en hoelang er al op deze plek een kerk stond, blijft ongewis. Ook elders in Gallië waren bisschoppelijke zetelkerken gewijd aan Stephanus, de eerste martelaar.[67] Niet ver daarvandaan, zo beschrijft Milo, bevonden zich de relieken van Nicasius. De kerk waarin deze rustten zal die van Onze Lieve Vrouw geweest zijn. Aan deze kerk was het gelijknamige kapittel verbonden.[68]
Het archeologisch onderzoek dat tussen 1986 en 2010 rond en onder de kathedraal is verricht, heeft wat dit betreft waardevolle informatie naar boven gebracht. De eerste opgravingen, onder het plein voor de westgevel, brachten geen resten van een kerk aan het licht. Bij de opgravingen in de kathedraal zelf, werden in het schip de resten van een reeks elkaar opvolgende kerkgebouwen aangetroffen. Uit de Karolingische tijd dateren de resten van twee daarvan, waarvan de oostelijke beëindiging ter plaatse van de viering moet hebben gelegen. Centraal in het sanctuarium lag een *confessio*, bij uitstek de plaats voor relieken. Bij de *confessio* zijn twee bisschopsgraven aangetroffen. Onder de noordelijke zijbeuk zijn binnen de tweede Karolingische kerk de resten van een 9de-eeuwse doopkapel aangetroffen: een doopbassin waar de doop door onderdompeling kon plaatsvinden. Het bassin werd overhuifd door een baldakijn op zes houten zuilen.[69]
Deze overblijfselen moeten betrekking hebben op de oude kapittelkerk van Onze-Lieve-Vrouw: de *confessio* zal ondermeer bestemd zijn geweest voor de relieken van Nicasius; de doopkapel wijst ook op het kapittel, aangezien dit de dooprechten van de stadsparochie bezat. De bisschoppelijke Stephanuskerk zal achter deze kerk, min of meer ter plaatse van het huidige kathedraalkoor gelegen hebben.[70]
De dateringen van de gevonden kerken zijn nog niet nauwkeurig. Uit de hierboven genoemde schenking van 817 kan afgeleid worden dat er begin 9de eeuw waarschijnlijk ook werkzaamheden zijn verricht aan de gebouwen ten behoeve van het kapittel. Of hier ook de kerken toe gerekend kunnen worden, is ongewis.
De conclusie mag zijn dat er halverwege de 9de eeuw ten minste twee kerken deel uitmaakten van de kathedrale kerkengroep: de Stephanuskerk – die in de eerste plaats de bisschoppelijke zetelkerk was – en de Onze-Lieve-Vrouwekerk, die primair voor het kapittel was bedoeld en daarnaast ook parochiële functies vervulde, zo blijkt uit de aanwezigheid van een doopkapel. Deze verdeling werd in de loop der eeuwen in de patrocinia gehandhaafd: de kathedraal was immer in de eerste plaats aan Maria gewijd, terwijl het hoofdaltaar, waar de bisschop celebreert, aan Stephanus gewijd bleef. [71] Aldus bezat Doornik net zoals veel andere

[67] In Noord-Frankrijk komt het Stephanus-patrocinium voor bij de bisschoppelijke kerken van Parijs, Meaux, Châlons-en-Champagne, Sens, Auxerre en Toul en Metz. Zie: Ewig 1960a: p.1-61.
[68] Zie hierboven: § II.4.2.
[69] Brulet 2012a: p.396-397.
[70] Van deze kerk zijn tot nu toe geen resten aangetroffen. Als deze zich inderdaad onder het huidige koor bevinden, is de kans dat deze bij de ingrijpende 13de-eeuwse funderingswerkzaamheden grotendeels verdwenen zijn, niet ondenkbeeldig. Als de Sint-Stephanuskerk de bisschoppelijke kerk was, dan zouden de bisschopsgraven die in de Onze-Lieve-Vrouwekerk gevonden zijn erop kunnen duideden dat de Sint-Stephanuskerk in ieder geval vanaf 1068 (sterfjaar bisschop Boudewijn) in onbruik was geraakt.
[71] Zie § II.10.7. Ook bijvoorbeeld in Utrecht (Buurkerk) en Trier (Liebfrauenkirche) bevond de doopvont zich in de Onze Lieve Vrouwekerk. In Trier is sprake van een bisschoppelijke Petruskerk naast een meer volkse Onze-Lieve-Vrouwekerk.

bisschopssteden in Noord-Frankrijk een kathedrale kerkengroep met ten minste twee voorname cultusgebouwen.[72]
In de 10de eeuw werd de Onze-Lieve-Vrouwekerk verbouwd, zo hebben de opgravingen uitgewezen. Het schip van de kerk behield dezelfde breedte. Op grond van de resten van sokkels is duidelijk dat deze kerk een pijlerbasiliek was. De oostpartij van de kerk, die wat hoger lag dan het schip, werd voorzien van een breed transept met apsiden aan de noord-, oost- en zuidzijde (afb. II.4.5.2A). Het hoogkoor was mogelijk afgesloten door een grote centrale apsis en twee nevenapsiden.[73] In de noordelijke zijbeuk van het schip zijn de resten van een baptisterium teruggevonden dat overhuifd werd met een zeshoekig *ciborium*. Het opnemen van een doopkapel in de kerk is in deze tijd vrij gebruikelijk. Dit kan er ook op wijzen dat de kathedrale kerkengroep tot dan toe een zelfstandige doopkapel had gehad.[74]

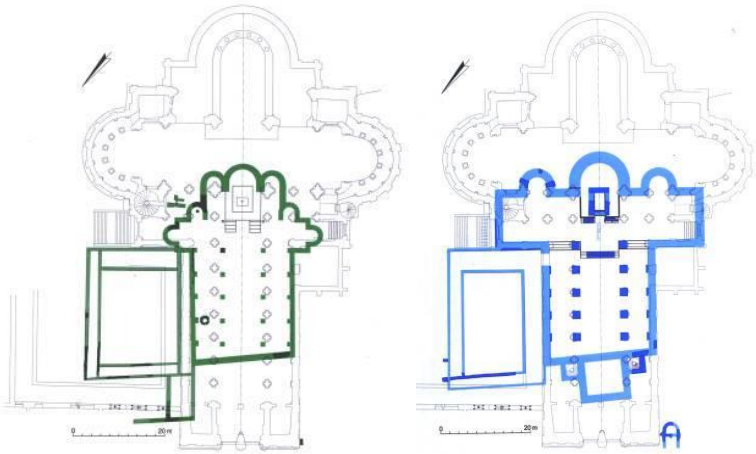

II.8A links: reconstructie van de plattegrond van de kathedraal in de 10de eeuw (tekening: Brulet 2012a: fig.299).
II.8B rechts: reconstructie van de plattegrond van de kathedraal in de tweede helft van de 11de eeuw (tekening: Brulet 2012a: fig.301).

Hoeveel andere cultusgebouwen nog deel uitmaakten van het complex, is niet bekend. Wel werden in 1993 ten zuiden van het huidige schip, nabij de huidige bisschoppelijke Sint-Vincentiuskapel, de apsis en een travee van een bescheiden gebouw gevonden dat hoogstwaarschijnlijk een kapel was. De functie en het patrocinium zijn niet bekend. Het is waarschijnlijk in de 11de eeuw gebouwd en bij de bouw van het 12de-eeuwse schip van de kathedraal gesloopt (afb. II.6.9.1B).[75] Vanwege de nabijheid van de latere bisschoppelijke Sint-Vincentiuskapel die in 1198 gebouwd werd, is verondersteld dat het om een voormalige

[72] Zie over deze "cathédrales doubles" het artikel van Jean Hubert (1963a: p.97-117; 1977a: p.169-176) over dit verschijnsel. Inmiddels is wel duidelijk dat er met name wat betreft de functieverdeling en het stelselmatig voorkomen van kerken met bepaalde, vaste functies, geen sprake is geweest. Wat wel is gebleken, is dat bijna alle vroegchristelijke en vroegmiddeleeuwse kathedralen bijna overal kerkengroepen waren met verschillende cultusgebouwen. Erlande-Brandenburg 1989a: p.55-65. Bonnet 2001a: p.145-154. Bonnet & Peillex 2009a: passim.
[73] Deze reconstructie is hypothetisch. Brulet 2012a: p.396.
[74] Het is ook mogelijk dat een inpandige voorganger van deze doopkapel zich op een andere plaats in de kerk bevond, waar tot nu toe geen opgravingen hebben plaatsgevonden.
[75] Verslype 1994a: p.94. Brulet 2012a: p.328-329, 399-401.

bisschoppelijke kapel ging.[76] Behalve de nabijheid zijn hiervoor geen aanwijzingen. Bovendien verdween de kleine kapel bij de bouw van het schip, vroeg in de 12de eeuw en dateert de huidige bisschoppelijk Sint-Vincentiuskapel uit 1198. Ook in de tussentijd had de bisschop ook in Doornik behoefte aan een kapel in of nabij zijn paleis. Ten noorden van de Onze-Lieve-Vrouwekerk zijn ook resten van een pandgang teruggevonden, die uit de late 9de of vroege 10de eeuw dateert.[77]

4.6 Kerken elders in de stad

Naast de gebouwen van de kathedrale kerkengroep waren er elders in de stad nog meer kerken: de Sint-Pieterskerk (Saint-Pierre), de Sint-Piatus (Saint-Piat) en de Sint-Kwinten (Saint-Quentin). De oudste pauselijke bevestiging van de bezittingen van het Doorniks kapittel uit 1108 vermeldt de Sint-Pieterskerk (Saint-Pierre) onmiddellijk na de kathedraal en zelfs nog voor de Piatuskerk. Dit wijst op een hoge status, die waarschijnlijk samenhing met haar ouderdom.[78] Ook het Petrus-patrocinium wijst in die richting.[79] Herman van Doornik en verschillende andere 12de-eeuwse auteurs melden dat zowel aan de kerk van *beati Petri de media urbe* (Sint-Pieter middenin de stad) als aan die van *sancti Quintini de foro* (de heilige Kwinten aan het marktplein), halverwege de 10de eeuw een kloostergemeenschap verbonden was.[80] Bij de Sint-Pieter zou het om een nonnenklooster gaan.[81] Deze kerken en hun bezittingen zouden door bisschop (952/954-955) Fulcherus[82] in leen zijn uitgegeven aan ridders uit Noyon. De Sint-Kwinten zou zelfs door Fulcherus verwoest zijn.[83] Herman beschuldigt het kathedrale kapittel ervan de kerk vervolgens te hebben geüsurpeerd. Hetzelfde zou het geval zijn geweest met de Sint-Pieter.[84] Bij opgravingen in de Sint-Kwinten na de verwoestingen in mei 1940 werden geen duidelijke resten van een mogelijke voorganger uit de 10de eeuw teruggevonden[85], maar tijdens opgravingen in 1997 op de Grand' Place zijn de funderingen van een kleine kerk met apsis gevonden, die in aanmerking kan komen als voorganger.[86] Elders in Doornik maakte de kleine grafkerk op de plaats van de huidige

[76] Brulet 2012a: p.401.
[77] Brulet 2012a: p.400-401
[78] In dergelijke opsommingen is het gebruikelijk in zekere mate een volgorde van anciënniteit aan te houden. Het gaat om een bevestiging van paus (1099-1118) Paschalis II, waarvan twee afschriften zijn opgenomen in de eerste bladen van de cartularia C en D. A.C.T., cartularium C (f.4v-5r) en cartularium D (fol.3v-4r). Uitgegeven door: Voisin 1867a: p.265-275.
[79] Ewig 1960a: p.10.
[80] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.89 (§.45); 1883a: p.295 (§ 45); 1883b: p.319.
[81] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.295 (§ 46). Diverse Merovingische bisschopssteden in de kerkprovincie Reims hadden inderdaad een of meer nonnenkloosters. Zie Dumoulin & Pycke 1980a: p.16.
[82] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.153 (§ 94), HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.319 (§5).
[83] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.308. Zie ook: Pycke 1990c: p,230. De getuigenis van Herman is weliswaar van veel latere tijd, maar details over de teruggave van kerkelijk bezit aan het begin de 12de eeuw lijken te bevestigen dat de Sint-Pieter in het bezit kwam van lieden uit Noyon. Op 19 mei 1101 doet een zekere Godefridus in aanwezigheid van bisschop Balderik te Noyon afstand van de jaarlijkse schatting van twee sol die de kanunniken hem schuldig waren voor de Sint-Pieter in Doornik. Dumoulin & Pycke 1980a: p.17.
[84] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.295.
[85] Rolland 1946b: p.5-7.
[86] Henton 1998a: p.49-50.

Piatuskerk in de loop van de 9de eeuw plaats voor een grotere, drieschepige aanleg.[87] De Sint-Brixius op de rechteroever van de Schelde zou in de latere 10de eeuw uitgebreid zijn tot een drieschepig bouwwerk.[88] Deze kerk werd de hoofdkerk van het aartsdiaconaat Brabant van het bisdom Kamerijk.[89]

[87] Amand, Lambert & Roossens 1980a: p.47-69.
[88] Pycke 1990c: p.225. Dumoulin & Pycke 1990a: p.14-19.
[89] Warichez 1923-1924a: p.65. De aartsdiaconaten in het bisschop Kamerijk zouden gesticht zijn onder bisschop Lietbert (1051-1076). Thiébaut 1975a: p.17.

5 Tussen Vlaanderen en Frankrijk

5.1 De graaf van Vlaanderen

In de nadagen van het Karolingische rijk groeide langs de kuststrook de macht en het territorium van de graven van Vlaanderen. Gebruikmakend van de zwakte van het centrale gezag van de Karolingische koningen eigenden de gouwgraaf (862-879) Boudewijn I en zijn zoon en opvolger graaf (879-918) Boudewijn II zich grote gebieden in Noord-West-Francië toe.[1] De expansie was van dien aard dat in het verleden dikwijls verondersteld is dat de stad Doornik daarna deel uitmaakte van het graafschap Vlaanderen.[2] Zoals hierboven al vermeld, maakte Boudewijn II zich inderdaad meester van het Doornikse, maar de *stad* Doornik veroverde hij niet. Doornik zou nimmer in Vlaamse handen komen.[3] De Vlaamse graven zouden zich echter blijvend voor de stad Doornik interesseren. De stad lag dicht bij het kerngebied van het graafschap met de belangrijke steden Brugge en Gent, waarover de Doornikse bisschop de kerkelijke macht uitoefende.

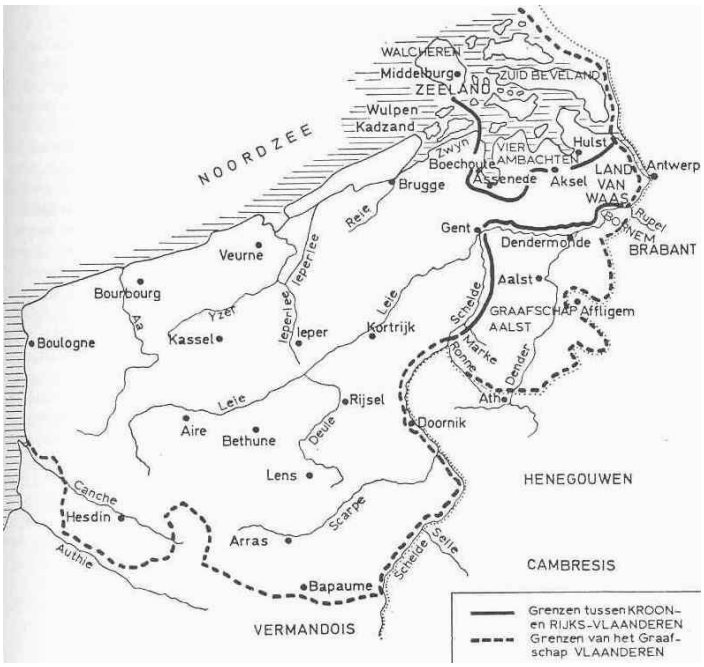

II.9A links: schematische weergave van de grenzen van het graafschap Vlaanderen rond 1200 (uit: Volmuller 1981a: p.317).

Net zoals andere machthebbers voerden ook de Vlaamse graven een actieve kerkelijke politiek, waarin zij met name kloosters steunden na in tal van gevallen het beschermheerschap (het patronaat), de voogdij of zelfs het abbatiaat over deze instellingen te hebben verworven.[4] Dat laatste gold onder andere voor de voorname Karolingische koningskloosters Sint-Bertijns, Sint-Vedastus, Ganda en Blandinium. Boudewijn I werd lekenabt van Sint-Pieters in Gent.[5] Het lekenabbatiaat in Gent en van andere abdijen zou voor zijn opvolgers een belangrijke machtsbasis vormen.[6] Boudewijn I trad op latere leeftijd in bij de monniken van Sint-Bertijns, alwaar († 2 januari 879) zijn lichaam werd begraven, terwijl zijn ingewanden in Gent in de

[1] Dunbabin 1985a: p.68-74.
[2] Van Der Kindere 1898a: p.400, 409, 488-492; D'Herbomez 1895a: I, p.6; Dutron 1912a: p.18.
[3] Rolland 1931a: p.39-48.
[4] Koch 1983a: p.361-369.
[5] Sint-Bertijns bij Sint-Omaars (Meijns 2000a: p.300), Sint-Baafs bij Gent, Sint-Pieter op de Blandijnberg (Declercq 1997a: p.29-40).
[6] Bozóky 1999a: p.274.

Sint-Pieter werden bijgezet.[7] Op initiatief van zijn opvolger Boudewijn II en bisschop (914 - † 932) Airardus van Doornik en Noyon zouden de relieken van de heilige Gerulphus naar Drongen zijn overgebracht.[8]
Na vanaf 918 het bestuur met zijn broer te hebben gedeeld, werd graaf Arnulf I in 933 heerser over het gehele graafschap Vlaanderen dat hij verder in zuidelijke richting vergrootte. Hij voerde een zeer actieve kerkelijke politiek en stichtte de kerk van Torhout en het kapittel van Sint-Donaas in Brugge. Een abdij die de graven zeer begunstigden en waar zij grote invloed ontwikkelden, was de abdij van Sint-Vedastus in Atrecht. In de loop van de 10de en 11de eeuw werden verschillende graven, waaronder Boudewijn II (van 892 tot 912) en Arnulf I (van 943 tot 953), zelf lekenabt van Sint-Vedastus.[9] Ook van de abdijen van Sint-Pieters in Gent, van Elnone in Saint-Amand en van Sint-Bertijns waren verschillende graven lekenabt.[10]
Maar naast de abdijen hadden de graven ook veel interesse voor de bisdommen die zich over hun graafschap uitstrekten: Terwaan, Kamerijk (inclusief het latere bisdom Atrecht) en Doornik. In 937 werd Transmarus, tot dan toe proost van het Sint-Vedastusklooster in Atrecht, bisschop van Doornik en Noyon (937-949). Zijn verkiezing duidt op de toenemende invloed van de Vlaamse graaf.[11] In Gent wijdde Transmarus de door de graaf gebouwde Sint-Johanneskapel. In 941 ging graaf Arnulf, in overleg met de bisschop, over tot de hervorming van de Gentse Sint-Pietersabdij. Hij riep daarvoor de hulp in van de Lotharingse kloosterhervormer Gerard van Brogne, nadat hij hiervoor toestemming van de koning had gekregen.[12] Op aandringen van Transmarus volgde in 946/947 de Sint-Baafsabdij.[13] Ook Saint-Amand bij Elno en de Sint-Bertijnsabdij werden hervormd. Daarbij zorgden de graven ervoor dat de abdijen voldoende bezittingen kregen om een bloeiend bestaan te kunnen lijden.[14] Meerdere bisschoppen die in de latere 10de en vroege 11de eeuw de gecombineerde zetel van Noyon en Doornik bezetten, waren afkomstig uit de invloedssfeer van de graven. Verderop zal blijken dat tegen het midden van de 11de eeuw, via de zetel van Noyon, de invloed van de Franse koning weer groter werd.[15]
Een bijzondere gebeurtenis, die van grote betekenis zou blijken was de kroning van Hugo Capet in de kathedraal van Noyon op 3 juli 987, nadat deze graaf van Parijs en hertog der Franken door de West-Frankische adel tot koning was gekozen. De bisschop van Noyon en Doornik was op dat moment Liudulfus, zoon van graaf Albert van Vermandois, die een tegenstander van de verkiezing van Hugo was, net zoals overigens graaf Arnulf II van Vlaanderen, die Hugo's tegenstander Karel van Neder-Lotharingen steunde.

[7] Meijns 2000a: p.299.
[8] Bozóky 1999a: p.276.
[9] De Cardevacque & Terninck 1865a; Terninck 1865-1868a.
[10] Platelle 1965a: p.40, 50 (Saint-Amand).
[11] FLODOARDUS VAN REIMS 1998a: p.437. Of wijst zijn naam in koninklijke richting? De verwantschap van zijn naam met die van koning (936-954) Lodewijk van Overzee (Ludovicus Transmarinus) gedurende wiens koningschap hij bisschop was, is opvallend. Een jaar voor de bisschopskeuze van Transmarus was Lodewijk in Laon tot koning gekroond.
[12] Berlière 1988a: p.100-101. Huyghebaert (1971a: p.13) wijst erop dat de overgeleverde oorkonden vervalsingen uit de 11de en 12de eeuw zijn, maar dat deze wel berusten op oorspronkelijke documenten. Mohr 1992a: p.3. De Clercq 1997b: p.29.
[13] De Clercq 1997b: p.30.
[14] Platelle 1962a: p.114-115.
[15] De namen lijken in ieder geval op noorderlingen te wijzen.

5.2 Bisschop Harduinus (998/1000-1030)

In 998 of 1000 werd Harduinus, afkomstig uit een lokale adellijke familie uit Rouy-le-Grand, 25 km ten noorden van Noyon, bisschop van Noyon en Doornik.[16] Hij was de opvolger van de bisschoppen (978/979-989/990) Liudulfus van Vermandois en (989/990-998/1000) Radboud I. Voor de Kerk van Noyon wist hij enkele kerkelijke bezittingen terug te krijgen, die in handen waren gevallen van de adel. In 1017 reisde hij zelf naar Rome en verkreeg daar een pauselijke bevestiging van deze restituties.[17] Tegen 1023 vond in Doornik een belangrijke vergadering plaats, waarvan het doel onduidelijk is, maar die Boudewijn met de Baard van Vlaanderen en zijn zoon, hertog Gozelo van Neder-Lotharingen en de bisschoppen van Luik, Kamerijk en Doornik bijwoonden.[18]
Op 14 mei 1027 was Harduinus te Reims aanwezig bij de kroning van Hendrik I tot medekoning van diens vader Robert de Vrome. Volgens 12de-eeuwse Doornikse bronnen zou Harduinus kort daarna met koning Robert in conflict zijn geraakt, omdat hij de toren van de koninklijke kastelein in Noyon had verwoest. Deze toren stond nabij de kathedraal en het bisschoppelijk paleis. Vervolgens had Harduinus de kastelein verjaagd en zich meester gemaakt van de grafelijke rechten.[19] De koning reageerde zeer ontstemd en verbande de bisschop, waarop Harduinus steun zou hebben gezocht bij de Vlaamse graaf (988-1035†) Boudewijn IV met de Baard. Boudewijn IV zou met succes bij de koning bemiddeld hebben, zodat Harduinus zijn bisschopszetel in Noyon weer kon innemen. Als dank zou de bisschop aan de graaf de inkomsten (*beneficium*) en benoemingsrechten (*collatio*) van 12 bisschoppelijke altaren geschonken hebben.[20] Ook de grafelijke abdij van Sint-Bertijns zou een Doornikse dankbetuiging in de vorm van kwijtschelding van verplichtingen ontvangen hebben.[21] In 1028 trouwde de zoon van de graaf, de latere Boudewijn V van Rijsel, met Adèle, de dochter van de Franse koning.
De Vlaamse graven blijven in deze periode de zeggenschap over de meeste belangrijke abdijen en kapittels houden. Abt Richard van Saint-Vanne voert met steun van de graven kloosterhervormingen door in de grote grafelijke abdijen. De graven traden bij die

[16] Pycke 2008b: p.324.Over Harduinus, zie: Pycke 1990a: kol.352-355 (met talrijke referenties). Voor de data: Cousin 1868a, III: p.56 en HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.319. GC 1751a, 9: kol. 993-994. Bouquet 1874a: p.236-237. Hij wijdde in 1009 of 1010 de Heilige Geestkapel in de toren van de Sint-Stephanuskerk in de abdij van Saint-Amand. Platelle 1965a: p.118. Huyghebaert 1971a: p.15.
[17] Lohrman 1976a: nr.6; Jaffé 1885a: I, p.510 (JL 4020).
[18] Rolland 1956a: p.52-53.
[19] De manier waarop de bisschop de toren weet in te nemen is opmerkelijk. Terwijl de kastelein afwezig is en de toren door ongewapende lieden bewaakt wordt, stuurt de bisschop een boodschap aan de vrouw van de kastelein: hij heeft een zijden lap waarvan hij graag een kazuifel zou laten maken. Hij kent niemand die dat zo goed zou kunnen als zij, met haar kuise handen. De kasteleinsvrouw geeft de bisschop toegang tot de toren. Binnen onthult de bisschop de ware aard van zijn bezoek. Ondertussen zijn de handlangers van de bisschop de toren binnengedrongen. De bisschop neemt de vrouwe bij de hand en brengt haar buiten gevaar, waarop de toren met de grond gelijk wordt gemaakt. Het smeuïge relaas van Herman van Doornik (HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.319-320), dat van een eeuw later dateert, moet kritisch gelezen worden, maar de kern van de geschiedenis lijkt in hoge mate waarschijnlijk. Zie vooral: Guyotjeannin 1987a: p.45-47. Pycke 1990a: kol.353-354. Verder ook: Lefranc 1887a: p.22-24.
[20] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.337-340. In navolging van Nicolas Huyghebaert (1962a: p.245-246 speciaal p.245 noot 4) heeft Jacques Pycke (1990b: kol.354) enige twijfels over deze gebeurtenis, in tegenstelling tot Warlop (1968a: I, p.90).
[21] Pycke 1990b: kol.354.

gelegenheid gewoonlijk op in hun hoedanigheid van voogd (*advocatus*), als hoogste beschermheer van de religieuze instellingen in zijn territorium.[22] Soms werd deze bescherming gedelegeerd naar een vazal. In Doornik was dit de Doornikse bruggraaf die zijn kasteel op een eiland in de Schelde had.[23]

5.3 De personele unie in de vroeg-Capetingische tijd

In de onderhavige periode werd veelal door vorsten bepaald welke bisschoppen gekozen werden. De drie bisschoppen die in de periode 975-1025 achtereenvolgens de geünieerde zetels van Doornik en Noyon bestuurden waren gelieerd aan de Franse koning.[24] Dat geldt zeker voor Liudulfus van Vermandois en Radboud I. Ook Harduinus van Rouy stond dicht bij de Franse koning, hoewel hij ook goede betrekkingen met de Vlaamse graaf had, bij wie hij zijn toevlucht zocht op het moment dat hij in conflict kwam met de koning. Alle drie de bisschoppen komen voor in het *obituarium* van de kathedraal van Noyon en geen van hen in dat van Doornik. In het algemeen noemen zij zich ook bisschop van Noyon. Bij één gelegenheid noemt Harduinus zich *Noviomagensium ac Tornacensium presul* (bisschop van Noyon en Doornik).[25]

II.10A links: de Franse vorstendommen aan het begin van de 11de eeuw (uit: Guyotjeannin 2005a: p.23).

[22] Platelle 1965a: p.128-129.
[23] Rolland 1931a: p.98-100.
[24] De aangekondigde studie van Jacques Pycke naar de bisschoppen van Noyon en Doornik zal meer licht werpen op de verhouding tussen de beide bisdommen binnen de personele unie.
[25] Pycke 2008b: p.324-327. Zie ook § II.4.1.

5.4 Bisschop Hugo van Doornik en Noyon (1030-1044)

Na de dood van Harduinus op een 19de juli, waarschijnlijk in 1030[26], werd Hugo, proost van Doornik en aartsdiaken van Kamerijk, gekozen tot de nieuwe bisschop van Doornik en Noyon.[27] Clerus en volk van Noyon en Doornik (*clerus et populus Noviomagensis ac Tornacensis ecclesie*) meldden de keuze van de nieuwe bisschop in een brief aan de aartsbisschop en de bisschoppen van de Reimser kerkprovincie. Zij betreurden de dood van Harduinus en prezen zijn opvolger, die zij *communi voti* (met algemene stemmen) bij de koning hebben voorgedragen.[28] Hugo was echter in de eerste plaats de kandidaat van graaf (988-1035) Boudewijn IV met de Baard van Vlaanderen.[29] Deze laatste wist te profiteren van de crisis in het Franse koningschap en Hugo te doen verkiezen op de geünieerde zetel van de koningsbisdommen Noyon en Doornik.[30] Dat de benoeming van een nieuwe bisschop, vanwege alle politieke belangen die ermee gemoeid waren, niet eenvoudig was, blijkt uit de lange sedisvacatie.[31]
Hugo vertoonde zich zelden in Noyon.[32] Hij benoemde er een nieuwe abt in het Sint-Eligiusklooster en wijdde een kerkhof voor armen en vreemdelingen.[33] Verder is van hem geen enkele oorkonde voor het bisdom Noyon bekend. Ook staat hij niet vermeld in de schenkingenlijst die Guy, de thesaurarius van Noyon, ten tijde van het episcopaat van Hugo's opvolger Boudewijn (1044-1068), heeft opgesteld.[34]
Hugo was vooral aanwezig in zijn noordelijke bisdom en verkeerde er regelmatig in het gezelschap van de graaf. Samen met zijn collega-bisschop in Terwaan – en dat in tegenstelling tot de bisschop van Kamerijk – ondersteunde hij de graaf in het tot stand brengen van de zogenaamde Godsvrede (*treuga Dei*).[35] Het was de Vlaamse graaf die in zijn graafschap het initiatief had genomen in deze vredesbeweging, die er mede op gericht was om de lagere adel onder controle te krijgen.[36] In 1030 ging Hugo als voornaamste geestelijke voor

[26] Deze datum is niet zeker. Zie Pycke 1995a: kol.263; Pycke 1990b: kol.354 en Guyotjeannin 1987a: p.173.
[27] *Anno circiter 1030*. GC 1751, 9: kol. 995-996. Migne 1844-1855a: 141, kol.1111-1114. De verkiezing vond na 9 mei 1030 plaats. Van Mingroot 2005a: p.59-60. Pycke 1995a: kol.261-263. Guyotjeannin 1987a: p.173. Zie ook: Pfister 1885a: p.184.
[28] Pycke 2008b: p.327-328. Inderdaad schonk Harduinus omstreeks 1026 de vier altaren van Hettingeem, Adlingeem, Westkerke en Roxem aan de abdij van Sint-Bertijns. D'Hoop 1870a: p.276-277.
[29] Huyghebaert 1962a: p.247-250.
[30] Koning Robert II de Vrome (†1031) is in deze tijd in conflict met zijn twee zonen Hendrik en Robert. De brief waarin aan de koning wordt gevraagd de keuze van Hugo te bevestigen is bewaard (Migne 1844-1855a: 141, kol.1111-1114). Daarin maken *clerus et populus Noviomensis ac Tornacensis ecclesie* (de clerus en het volk van Noyon en Doornik) hun keuze voor Hugo bekend, *quem communi voto (!) pastorem eligimus* (die wij unaniem als herder kiezen) en zij vragen de koning om hun Hugo als bisschop te geven. De vermelding van een gezamenlijke keuze van de Kerk en het volk van Noyon en Doornik kan niet anders dan een weergave van een theoretische ideaal zijn. In werkelijkheid lagen de verhoudingen heel anders. Zie ook: Guyotjeannin 1987a: p.173; Pycke 1995a: kol.261.
[31] Guyotjeannin 1987a: p.174.
[32] Er zijn nauwelijks bronnen over de aanwezigheid van Hugo in Noyon. Huyghebaert 1962a: p.249. Guyotjeannin 1987a: p.174. Ook ontbreekt hij in de lijst met weldoeners van de kerk van Noyon die de thesaurier Guy van Noyon tijdens het episcopaat van bisschop (1044-†1068) Boudewijn opstelde. Pycke 1995a: kol.263.
[33] Pycke 2008b: p.328.
[34] Zie hieronder in § II.6.1. Pycke 2008b: p.327-329.
[35] Kéry 1994a: p.235.
[36] Moreau 1945b: p.59, 434-435.

in een grootse ceremonie bij Oudenaarde waarin de in 1024 in Reims afgekondigde Godsvrede werd bevestigd voor Vlaanderen. Alle voorname personen van het graafschap, edellieden, bisschoppen en abten, waren aanwezig. De graaf had de relieken van alle belangrijke heiligen van Vlaanderen samen laten komen. Op de heilige resten van Bavo, Amandus, Vedastus, Bertinus, Wandregisilus, Winok en vele anderen zwoeren de aanwezigen de Godsvrede te bestendigen.[37] Tijdens de bijeenkomst sloot Boudewijn IV vrede met zijn jonge, opstandige zoon Boudewijn, de latere graaf Boudewijn V van Rijsel (1035-1067).[38] Enkele jaren later, in 1035, verzoende bisschop Hugo te Esquelmes bij Doornik de bisschop en burggraaf van Kamerijk.[39] De verzoening hield geen stand, want in 1041 verscheen Hugo in Kamerijk, samen met graaf (1035-1067) Boudewijn V van Rijsel van Vlaanderen in een poging om een einde te maken aan dit langlopende conflict.[40]
In 1039 bekrachtigde Hugo samen met de graven Boudewijn V van Vlaanderen en Eustatius I van Boulogne in een plechtige oorkonde de stichting van de Sint-Christoffelabdij van reguliere kanunniken in Phalempin, 14 kilometer ten zuiden van Rijsel, door een zekere Saswalon.[41] Het jaar daarop (1040) wijdde hij de crypte van de abdijkerk van Saint-Amand.[42] Tijdens diens episcopaat stichtte de Vlaamse graaf een grafelijk kapittel in de kerk van Harelbeke nabij Kortrijk. Daar zou de legendarische stamvader van de Vlaamse graven, Liederik begraven zijn.[43]
In de stichtingsakte van de abdij van Phalempin noemt Boudewijn IV uitdrukkelijk de Doornikse bisschoppelijke zetel: *actum Tornaco pontificali sede* (uitgevaardigd te Doornik, zetel van de bisschop). Uniek is de benaming van de bisschoppelijke kanselier Hugo, *Tornacensis ecclesie cancellarius* (kanselier van de Kerk van Doornik).[44] Aangezien de kanselier een bisschoppelijke functionaris was, hadden de geünieerde bisdommen Noyon-Doornik gezamenlijk slechts één kanselier, die in de praktijk altijd als kanselier van Noyon werd aangeduid.[45] Maar net zoals de bisschop zich in Doornik bisschop van dat bisdom kon noemen, kon de kanselier zich blijkbaar in Doornik met deze naam tooien.
De vermeldingen tonen niet alleen de trots van beide geestelijken, die zich er in Doornik op voor laten staan dat ze ook daar machtig zijn, maar wijzen ook op het feit dat de Kerk van Doornik een afzonderlijk bisdom is. Een dergelijke houding kan hebben bijgedragen tot het ontstaan van gedachten aan onafhankelijkheid in Doornik.[46] Of deze al tijdens het episcopaat van Hugo aan de oppervlakte kwamen, blijft echter ongewis. Bisschop Hugo had er zelf geen enkel belang bij om te ijveren voor een onafhankelijke Doornikse zetel.

[37] Platelle 1971a: p.116.
[38] Grierson 1937b: p.89-90.
[39] Pycke 2008b: p.328.
[40] Pycke 2008b: p.329.
[41] Huyghebaert 1962a. Tussen 1142 en 1146 zou de abdij van Phalempin toetreden tot de congregatie van Arrouaise. Milis 1969a: p.147-155.
[42] Platelle 1962a: p.123. Huyghebaert 1971a: p.15.
[43] Tussen 1035 en 1042 werd aan de grafelijke eigenkerk een kapittel verbonden door graaf (1035-1067) Boudewijn V van Vlaanderen op verzoek van zijn echtgenote gravin Adèle. De stichting werd bevestigd in 1063 door bisschop Boudewijn en koning Philips I. Declercq 1983a: p.163-190. Over de Salvatorkerk: De Smidt 1940a: p.173-180.
[44] Deze vermelding komt verder niet voor tot 1146, wanneer Anselmus als eerste eigen bisschop van Doornik de kanunnik Letbert de Blonde als kanselier neemt. Huyghebaert 1955a: p.665-680; Pycke 2008b: p.329.
[45] Huyghebaert 1955a: p.665-680; Huyghebaert 1962a: 183-273.
[46] Pycke 2008b: p.329; Pycke 2012a: p.243.

Hugo was in de periode van de personele unie een van de weinige of misschien wel de enige bisschop die meer in Doornik dan in Noyon verbleven lijkt te hebben.[47]

Hugo overleed op 2 of 3 maart 1044.[48] Enkele weken later koos het kathedrale kapittel van Noyon Boudewijn als zijn opvolger, waaruit opnieuw bleek dat de personele unie en het primaat van Noyon daarin nog altijd een vanzelfsprekende zaak waren. [49] De kanunniken van Noyon kozen met Boudewijn een opvolger uit de omgeving van het koninklijk hof. Na de Vlaamsgezinde Hugo hoopten zij met de 'Franse' Boudewijn ongetwijfeld op meer aandacht voor de Kerk van Noyon. Tegelijkertijd is het niet ondenkbaar dat de luister die Hugo aan het noordelijke bisdom had gegeven, aldaar de gedachte had gevoed dat Doornik een eigen bisschop zou behoren te hebben.

[47] Huyghebaert 1962a: p.234, 251, 273.
[48] De verkiezing en wijding van Boudewijn vallen tussen 25 maart en 28 april 1044. Pycke <2008a> en Pycke 2008b: p.330. De dood van bisschop Hugo, voormalig aartsdiaken van Kamerijk, staat op 2 maart vermeld in het obituarium van de kathedraal van Kamerijk en op 3 maart in dat van de kathedraal van Doornik (Van Mingroot 2005a: p.26). In de Sint-Baafsabdij in Gent herdacht men hem op 3 maart en in de kathedraal van Noyon op 4 maart (Pycke 2008b: p.329).
[49] GC 1751, 9: kol. 996.

6 Een merkwaardige aflossing van heiligen: van Nicasius naar Eleutherius

6.1 De regeerperiode van bisschop Boudewijn (1044-1068)

Begin maart 1044[1] overleed bisschop Hugo (zie § II.5.4). Het kathedrale kapittel van Noyon koos als opvolger Boudewijn.[2] In tegenstelling tot zijn voorganger, die afkomstig was uit de kerkelijke hiërarchie in Vlaanderen, lijkt Boudewijn te behoren tot de lokale adel van Noyon, hoewel zijn naam erop lijkt te wijzen dat zijn familie ook banden met Vlaanderen had.[3] Hij behoorde tot de ridderstand. Zijn broer Anselmus ondertekende in 1049 een akte als *milis* (ridder).[4]
Als bisschop van Noyon en Doornik was Boudewijn een belangrijke vazal. In de bronnen komt hij in ieder geval naar voren als zeer trouw aan de vorst.[5] Hij bemiddelde bij diverse conflicten en ondertekende vele oorkonden van koning (1031-†1060) Hendrik I en zijn opvolger (1060-1108) Philips I. Zijn voorname positie blijkt op 23 mei 1059: bij de kroning van de zevenjarige Philips I wordt hij als eerste van de aanwezige bisschoppen genoemd.[6] Als raadgever was hij regelmatig te vinden in het gezelschap van Hendrik I: in Saint-Quentin (1046), Soissons (1047), Senlis (Pinksteren 1048), Parijs (1053) en Reims (1059).[7] De koninklijke invloed in Noyon nam in deze periode toe.[8] Onder zijn bewind voldeed Noyon weer aan de plicht van heertocht, het leveren van soldaten voor het koninklijke leger. De bisschop hield ook gevangenen van de koning in bewaring.[9] Op het door paus Leo IX voorgezeten concilie in Reims in 1049 staat Boudewijn niet vermeld bij de aanwezigen. Van de suffraganen van Reims worden alleen de bisschoppen van Senlis, Soissons en Terwaan vermeld.[10] De oorzaak kan liggen in de boycot van het concilie door de Franse koning, die er alles aan gedaan had om de bisschoppen in zijn rijk ervan te weerhouden aanwezig te zijn.[11] De koning beschouwde het concilie op zijn grondgebied als een bedreiging voor de koninklijke rechten binnen de Franse Kerk.[12] Dat die vrees niet ongegrond was, blijkt wel uit het eerste van de vastgestelde decreten, die handelde over de bisschopsbenoemingen: "Niemand kan zich het bestuur van de kerk toe-eigenen die niet door de clerus en het volk gekozen is."[13] Maar niet alleen de koning kon zich deze tekst aantrekken, ook de bisschoppen die in Noyon gekozen werden, maar ook over Doornik regeerden, konden zich afvragen hoe legitiem hun regering in het andere bisdom was.

---

[1] 2 maart volgens het obituarium van de Sint-Baafsabdij in Gent, 3 maart volgens dat van de Doornikse kathedraal en 4 maart volgens het obituarium van Noyon. Pycke 2008b: p.329.
[2] GC 1751a, 9: kol.996. De verkiezing en wijding van Boudewijn vallen tussen 25 maart en 28 april 1044. Guyotjeannin (1987a: p.174) ging nog uit van uiterlijk 29 januari 1045. Zie voor een algemene biografie: Warichez 1932b en Pycke <2008a> en Pycke 2008b: p.329-344.
[3] Bach 1953a: p.131.
[4] Guyotjeannin 1987a: p.174.
[5] Olivier Guyotjeannin (1987a: p.174-175) waarschuwt voor verwarring met de koninklijke kanselier Boudewijn (zie: GC 1751a, 9: kol.996. Huyghebaert 1962a: p.251), die bezittingen in de Vermandois had. Deze Boudewijn is bekend uit een akte van 2 december 1047, toen zijn naamgenoot al drie jaar bisschop was.
[6] Warichez 1932b: kol.1419.
[7] Pycke 2008b: p.330-331.
[8] Olivier Guyotjeannin (1987a: p.4-31) constateerde ook in Beauvais een sterke toename van de koninklijke macht aan het einde van het koningschap (1031-1060) van Hendrik I.
[9] Guyotjeannin 1987a: p.175.
[10] Pontal 1995a: p.156n2. Uit de kerkprovincie van Sens was alleen de bisschop van Nevers – dat niet tot de *regalia* behoorde – afwezig.
[11] Pycke (2008b: p.230) acht Boudewijns afwezigheid opmerkelijk en vermoedt dat die verklaard zou kunnen worden doordat hij zijn bisschopstitel op bedenkelijke wijze had verworven. Pycke <2008a>
[12] Pontal 1995a: p.154-158.
[13] *Ne quis sine electione cleri et populi ad regimen ecclesiasticum proveberetur*. Mansi 1759-1798a: vol.19, *ab anno DCCCCLXVII usque ad ann. MLXX exclusive*: kol.741. Amann 1948a: p.102; Pontal 1995a: p.157.

Na de dood van Hendrik I bleef Boudewijn raadgever van de nieuwe koning: in 1065 waren ze samen op een hofdag in Corbie[14], later dat jaar in Senlis en in 1066 in Rijsel en Reims. In 1067 wijdde Boudewijn de abdijkerk van Sint-Baafs bij Gent in aanwezigheid van de koning, de graaf van Vlaanderen en de bisschop van Kamerijk. Bij die gelegenheid werden de relieken van de heilige Macarius, patriarch van Antiochië, verheven.[15]
Boudewijn noemde zich bisschop van Noyon of van de Noyonenzers. De vermelding "van Doornik" ontbreekt in zijn ondertekening.[16] Hij was echter zeer regelmatig in zijn noordelijke bisdom. Voor de jaren 1046, 1047, 1049, 1059, 1063, 1065, 1066 (beide in Rijsel), 1067 (in Gent) en 1068 is zijn aanwezigheid overgeleverd in oorkonden.[17]
Boudewijn ondersteunde de kerkpolitiek van de Vlaamse graaf. Zo bevestigde hij in 1063 te Harelbeke de grafelijke stichting van het kapittel aldaar. Twee jaar later, in 1065 stichtte de Vlaamse graaf Boudewijn V te Rijsel (Lille) het kapittel van Sint-Pieter (Saint-Pierre), een belangrijke grafelijke stichting, die met 40 kanunniken zelfs groter was dan het Doornikse kathedrale kapittel.[18] Op 2 augustus 1065 wijdde bisschop Boudewijn samen met vier collega's de nieuwe kapittelkerk in Rijsel. Het jaar daarop werd het kapittel plechtig geïnstalleerd. Samen met bisschop (1030-1078) Drogo van Terwaan behoorde Boudewijn tot de tien priesters die het kapittel rijk was. Nadat Boudewijns opvolger Radboud ook in het kapittel had plaatsgenomen, werd de bisschop van Doornik *qualitate qua* kanunnik van Sint-Pieter.[19] Aan het kathedrale kapittel van Doornik – dat de rijk begiftigde stichting van Sint-Pieters in Rijsel met lede ogen moet hebben aangezien – schonk bisschop Boudewijn in 1052/1053 onder andere het altaar van Meetkerke.[20] Deze schenking wordt ook gememoreerd op de endotaaf die in het graf van Boudewijn is teruggevonden.[21]
Bij Noyon stichtte Boudewijn in mei 1064 de abdij van reguliere kanunniken van Saint-Barthélemy.[22] Oorkonden zijn bekend voor dit klooster, voor de abdij van Saint-Éloi en voor de priorij van Sint-Remigius (Saint-Rémi) in Noyon (1049) en het klooster van Sint-Quintinusberg (Mont-Saint-Quentin) (1049).[23] Tijdens het episcopaat van Boudewijn stelde zijn kanselier Guy, tevens schatbewaarder van het kapittel van Noyon, een overzicht op van belangrijke schenkingen aan de kathedraal dat hij opdroeg aan de deken van het kapittel, Robert. Deze *commemoratio* vormt een overzicht van pauselijke, koninklijke en allerlei andere oorkonden, die giften aan de kathedraal van Noyon noemen.[24]

---

[14] In aanwezigheid van Boudewijn V van Vlaanderen en zijn zoon.
[15] Huyghebaert 1971a: p.16.
[16] De enige akten uit 1046 en 1047 waarin hij zich bisschop van Noyon en Doornik noemt zijn kopieën uit de tijd van Simon van Vermandois van akten voor Sint-Pieters in Gent. Deze bisschop gebruikte de dubbele benaming juist veel. Pycke <2008a>.
[17] 1068 is niet schriftelijk overgeleverd, maar de bisschop overleed in de buurt van Doornik.
[18] Het kapittel van Sint-Pieter in Rijsel bestond uit 10 priesters, 10 diakens, 10 subdiakens en 10 acolieten. Hautcoeur 1896a: I, p.4-5.
[19] Over Sint-Pieter, Rijsel: Hautcoeur 1896a: I, p.11-12 (kapittel) en p.18-19 (wijding).
[20] Pycke & Vleeschouwers 2016a: p.68. Het gaat om *Marchirca*, het tegenwoordige Meetkerke (gemeente Zuienkerke, West-Vlaanderen). De oudste vermelding van de parochie dateert uit 961 (Miraeus). De toren van de Onze-Lieve-Vrouwekerk bevat nog veldsteenresten van de vieringtoren van een 11de of 12de-eeuwse kerk. www.vioe.be. Zie ook § II.6.11.
[21] Zie § II.6.11. Pycke 2012c: p.245. Welke giften de bisschop nog meer deed, is onbekend.
[22] Over de Sint-Bartholomeusabdij in Noyon: Warichez 1932b: kol.1420. Guyotjeannin 1981a: p.156. Becquet 1989a: p.88.
[23] Pycke 2008b: p.330. Saint-Remi: Becquet 1989a: p.148.
[24] AD Oise, G 1984, fol. 14 v° a-17 v°b. Zie: Guyotjeannin 1981a. Le Vasseur 1633a: p.1317-1318.

Het aantal overgeleverde vermeldingen van bisschoppelijke activiteiten in het bisdom Noyon is aanzienlijk kleiner dan in Doornik, zodat de conclusie gerechtvaardigd is dat Boudewijn, ondanks zijn veelvuldige aanwezigheid in de omgeving van de koning, zich in het noordelijke bisdom niet onbetuigd liet.

6.2 Oorlog in Vlaanderen, brand in Doornik

Tijdens het bewind van bisschop Boudewijn raakte de stad Doornik betrokken bij een groot conflict tussen onder meer keizer (1039-1056) Hendrik III en Boudewijn V van Vlaanderen. Boudewijn V was een bondgenoot van hertog Godfried II van Opper-Lotharingen, met wie de keizer in oorlog was. Inzet van de strijd met Vlaanderen was de macht over de gebieden ten oosten van de Schelde, die behoorden tot het keizerrijk. De 11de-eeuwse *Gesta pontificum Cameracensium* (*De daden van de bisschoppen van Kamerijk*) vermelden dat de keizer tijdens de strafexpeditie in 1054 het beleg voor Doornik sloeg, na eerst Rijsel te hebben belegerd.[25] De Franse koninklijke stad Doornik had feitelijk niets van doen met het conflict tussen de Vlaamse graaf en zijn keizerlijke leenheer. Het is dan ook aannemelijk dat het beleg de – naast Doornik op een eiland in de Schelde gelegen – burcht van de Vlaamse kastelein betrof. Pas in latere, 12de-eeuwse bronnen is er sprake van dat de keizerlijke legers de stad Doornik ingenomen, geplunderd en platgebrand zouden hebben.[26] Mocht Doornik inderdaad zwaar geleden hebben onder de keizerlijke veldtocht, dan blijft onduidelijk of de gebouwen van de kathedrale kerkengroep hiervan schade ondervonden. Bij opgravingen in de 8ste en 9de travee van het schip hebben de archeologen wel vastgesteld dat de vloer van de 11de-eeuwse kerk na een brand hersteld is. Deze vondst zou te maken kunnen hebben met het beleg in 1054, maar kan ook in verband gebracht worden met een brand van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in de jaren ‘60 van de 11de eeuw.[27] Volgens een 17de-eeuwse overlevering van een tekst uit het breviarium van Reims zou de Onze-Lieve-Vrouwekerk geteisterd zijn door een zware brand tijdens de regeerperiode (1055-1067) van de Reimser aartsbisschop Gervasius. Bij deze brand zouden de relieken van de heilige Nicasius verdwenen zijn.[28]

6.3 Heiligenrelieken in het bisdom Doornik

Zoals velen in zijn tijd, was bisschop Boudewijn een zeer actieve heiligenvereerder. Hij ging voor of assisteerde bij verheffingen en translaties van vele relieken. In Gent verhief hij de heiligen Flobertus (1049), Bavo (1059) en Macarius (1067) waarmee hij de politiek van de Vlaamse graven ondersteunde om in de belangrijkste machtscentra relieken bijeen te brengen.[29] De verheffing van de relieken van Macarius in Gent was in aanwezigheid van de jonge koning Philips I.[30] In Noyon ontving Boudewijn de monniken van Saint-Amand (1066)

[25] *GESTA PONTIFICUM CAMERACENSIUM* 1846a: p.494. Van Mingroot 1975a: p.281-332.
[26] Rolland 1931a: p.42-43. Rolland 1946a: p.53. *BREVE CHRONICON TORNACENSE SANCTI MARTINI* 1888a: p.1297: *1054 Henricus imperator super balduinum irruit tornacum igni tradidit*; Koch 1983a: p.377.
[27] Brulet, Brutsaert & Deckers 2007a: p.86.
[28] Zie § II.6.5.
[29] Bozóky 1999a: p.271.
[30] Guérin 1876a: p.316

die rondtrokken met de relieken van hun patroon om geld in te zamelen voor de herbouw van hun afgebrande kerk.[31]
Op 9 juni 1053 behoorde Boudewijn tot de bisschoppen die de authenticiteit van de Dionysius-relieken in de koninklijke abdij van Saint-Denis-en-France moesten vaststellen. Monniken van de abdij van Sint Emmeramus (Sankt Emmeram) uit Regensburg beweerden namelijk over het lichaam van de heilige te beschikken.[32] In 1066 verhief Boudewijn in de kathedraal van Noyon de relieken van de heilige Eligius. De belangrijkste heilige resten van de Kerk van Noyon werden geplaatst in een gouden reliekhouder.[33] In dezelfde tijd zouden in Doornik de relieken van de heilige Eleutherius uit de Sint-Pieterskerk (Saint-Pierre) in Blandain naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Doornik zijn overgebracht, maar deze translatie is uiterst twijfelachtig.[34] Daar zouden ze als vervanging voor de verdwenen relieken van de heilige Nicasius hebben moeten dienen. Op deze merkwaardige aflossing zal hieronder uitgebreid worden ingegaan (zie § II.6.5-6.6).
Wat betreft relieken is het opvallend dat de diocesane Kerk van Doornik nauwelijks eigen heiligen kende of voorname relieken had, waarmee zij zich kon onderscheiden van andere kerkelijke instellingen. De belangrijke relieken in het bisdom (die van Sint Amandus, Sint Bavo, Sint Lieven) waren verbonden met de monastieke traditie van de machtige abdijen waar zij bewaard werden; voor het bisdom zelf speelden zij geen rol. De enige heilige die eigen was aan de Kerk van Doornik en waarvan de verering al voor 1050 bekend is, was Piatus. Deze heilige verkondiger van het geloof in de streek rond Doornik was begraven in de kerk van Seclin. Ook in Doornik was een kerk aan hem gewijd. De belangrijkste relieken in de bisschopsstad waren van Nicasius, een heilige aartsbisschop van Reims.
Het gebrek aan eigen relieken was in belangrijke mate veroorzaakt door de personele unie. Doornik had geen bekende eigen bisschoppen uit de tijd voor de unie en ook geen bisschopsgraven. Daardoor was er geen mogelijkheid om een cultus te ontwikkelen voor één of meer heilige bisschoppen uit de vroege geschiedenis van het bisdom.[35] In andere steden is zichtbaar hoe dit werkte. De tijdens zijn leven zeer populaire bisschop Eligius werd begraven in Noyon en al snel ontstond er een cultus rond zijn graf aldaar. Vergelijkbaar is de situatie met de bisschoppen Remigius in Reims, Gaugericus in Kamerijk, Vedastus in Atrecht en Firminus in Amiens.

[31] Sigal 1976a: p.90, 94
[32] Große 2002a: p.20.
[33] De andere grote heilige van de Kerk van Noyon, Medardus, lag immers in de aan hem gewijde abdij in Soissons.
[34] Zie § II.6.7, II.6.8.
[35] Mériaux 2006a: p.233.

6.4 De relieken en cultus van de heilige Nicasius in Doornik

Tot in de 11de eeuw was de heilige Nicasius samen met de Maagd Maria de voornaamste patroon van de Kerk van Doornik. De monnik Milo van Saint-Amand (Sint-Amands) vertelt in het derde boek van zijn *Vita sancti Amandi* (10de eeuw) dat Doornik steunt op twee zuilen en daarom niet zal ondergaan: *Nititur et geminis iam non lapsura columnis.* De ene zuil is de bisschopszetel, de andere de relieken van de martelaar Nicasius.[36] Nicasius' resten rusten in een kostbare kist (*urna*), hoogstwaarschijnlijk in de Onze-Lieve-Vrouwekerk.[37]
Nicasius, de tiende aartsbisschop van Reims, zou op 14 december 407 op de drempel van zijn kathedraal de marteldood gestorven zijn tijdens de aanval van de Vandalen op Reims.[38] Hij werd in een grafveld buiten de Romeinse stad begraven, waar spoedig een verering ontstond en zich vele wonderen voordeden. Nicasius gold na Remigius als de belangrijkste heilige van de Kerk van Reims. Buiten het aartsbisdom Reims werd Nicasius op tal van plaatsen in Noord-Frankrijk vereerd. Behalve de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Doornik bezaten onder meer de Kerk van Noyon, en – in de 13de eeuw – die van Beauvais[39] en Atrecht[40] relieken van Nicasius.[41]
De relieken van Nicasius in Doornik waren een geschenk geweest van een aartsbisschop van Reims aan een bisschop van Noyon en Doornik: "Een zekere bisschop van Noyon had enige relieken van deze zalige bisschop en martelaar verworven en hen naar zijn stad gebracht. Men vertelt dat zij talrijke wonderen bewerkstelligden, zowel in Noyon als in het castrum van Doornik," zo schrijft Flodoardus in zijn *Geschiedenis van de Kerk van Reims* halverwege de 10de eeuw.[42] Deze reliekenschenking kan gedateerd worden in de tweede helft van de 9de eeuw en wordt toegeschreven aan aartsbisschop (883-900) Fulco van Reims.[43] Bekend is dat

[36] MILO VAN SAINT-AMAND 1896a, III: p.589; Bottiglieri 2006a: p.48. MILO VAN SAINT-AMAND 2006a. Cf. Stils 1990a: p. 195. Mériaux 2012a: p.87-98. Merkwaardigerwijze lijkt Giegler (1953a: p.46) te menen dat het om fysieke zuilen gaat: "An bekannten Topoi lesen wir: Türme, Burg, Tempel, Säulen, Wasser, Handel, endlich auch vom Heiligen: S. Nikasius."
[37] *Nicasius recubat pretiosa martyr in urna* (de martelaar Nicasius ligt er in een kostbare grafkist) MILO VAN SAINT-AMAND 1896a, III: p.589. Joseph Warichez (1931a: p.52; 1934a: p.203, 205) en in zijn gevolg Marcel Amand (1957; p.67 n.4) hebben uit deze passage geconcludeerd dat de relieken van Nicasius (en in latere tijd die van Eleutherius) zich in een crypte bevonden. De tekst maakt geen melding van een crypte en ook uit andere schriftelijke bronnen is geen crypte bekend. Cf. Dumoulin 1971a: p.32 n.26. Sinds de opgravingen in het schip van de kathedraal in de jaren 2002-2009 mag aangenomen worden dat de relieken rustten in de daar aangetroffen *confessio*. Een crypte is tijdens de opgravingen niet aangetroffen.
[38] FLODOARDUS VAN REIMS 1998a: p. 72-77.
[39] De Saint-Étienne in Beauvais, mogelijk de oudste kerk van de stad, bezat in ieder geval in 1230 enige relieken van Nicasius. Henwood-Reverdot 1982a: p.12.
[40] In of kort vóór 1255 werd in Atrecht ook een parochie gesticht gewijd aan Nicasius. Delmaire 1994a, II: p.426. Over deze verdwenen parochiekerk: Terninck 1879a: p.103. Tijdens het *Congrès Archéologique* de France in 1880 brachten de deelnemers een bezoek aan de Sint-Vedastusabdij. Kanunnik Van Drival berichtte dat in een gedeelte van het schrijn van de heilige Jacobus het achterste bovengedeelte van de schedel van Nicasius werd bewaard. Van Drival 1881a: p.65-71. Het zou interessant zijn te weten hoe de relieken in Atrecht terecht zijn gekomen en wat de relatie met de metropool Reims in dit verband was.
[41] Zie Pycke 2008b: p.318. Andere voorbeelden van Nicasiuscultus in Rouen, Conchy-les-Pots (Oise), Mesnil Saint-Nicaise (Somme), Haisnes (Pas-de-Calais). Givelet 1897a: p.5.
[42] FLODOARDUS VAN REIMS 1998a: p.77-78.
[43] Zie § II.4.1. Volgens Guillaume Marlot (1843a) vond de schenking plaats in de 7de eeuw. Zie Pycke 2008b: p.318.

Fulco in 893 de relieken van Nicasius liet overbrengen naar de Reimser kathedraal.[44] Waarschijnlijk zijn bij die gelegenheid relieken aan de bisschop van Noyon en Doornik geschonken, in dat geval bisschop Heidilo. Die bisschop zou ze hebben verdeeld tussen de Kerk van Noyon en de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Doornik.[45] Het deel van de relieken voor Noyon kwam uiteindelijk in een niet nader genoemde kerk in de stad Noyon terecht: Guibert van Nogent schrijft eind 11de eeuw in zijn memoires dat bisschop (998/1000-1028/1030) Harduinus in Noyon een parochiekerk gewijd had aan Nicasius, wiens relieken al een tijd in de stad waren.[46] Merkwaardigerwijs zijn er later in de Middeleeuwen in Noyon geen sporen van een Nicasiuskerk.[47]
De schenking van de Nicasiusrelieken door de aartsbisschop paste binnen het kerkpolitieke streven om de banden te versterken met de suffragaanbisdommen.[48] Juist relieken konden deze bisdommen op geheiligde wijze aan de metropool binden: zij representeerden de metropolitaanse kerk in de suffragane hoofdsteden. Het is betekenisvol dat hierbij gekozen werd voor relieken van heilige aartsbisschoppen, die bij uitstek de representanten van de metropolitaanse macht waren.[49] Aartsbisschop (845-882) Hincmar was een van de aartsbisschoppen die deze politiek toepaste. Zo vond onder zijn bewind of dat van zijn voorganger Ebo de translatie plaats van relieken van de heilige Donatianus of Donaas, een heilige aartsbisschop van Reims uit de 4de eeuw. Flodoardus beschrijft dat de relieken overgebracht werden naar de kustgebieden van het bisdom Noyon of Doornik en daar vele wonderen bewerkstelligden.[50] De relieken werden aanvankelijk bewaard in een klooster in Torhout en later overgeplaatst naar de hofkapel van graaf (862-879) Boudewijn met de IJzeren Arm in Brugge, die aan Donatianus gewijd werd.[51]
Zoals eerder vermeld kwam een deel van de Nicasius-relieken niet veel later terecht in Doornik, waar de Nicasius-verering voor de 9de, 10de en 11de eeuw is overgeleverd in administratieve, liturgische en archeologische bronnen. Een akte van de West-Frankische koning (936-954) Lodewijk IV uit de jaren 950-954, die bekend is uit de kapittelinventaris van 1422, maakte melding van *ob timorem Dei et venerationem perpetue Virginis genitricis beate Marie simulque egregii martyris Nichasi,* (uit vrees voor God en uit verering voor de

[44] Givelet 1897a: p.5.
[45] FLODOARDUS VAN REIMS 1998a: p.78. Het lijkt erop dat Marcel Amand (1957a: p.73-74) deze bron niet gekend heeft. Hij ging ervan uit dat de relieken van Nicasius sinds de Merovingische tijd te Doornik in een *confessio* ("une confession") werden bewaard. In zijn bespreking van het artikel van Marcel Amand spreekt P. Gorissen (1958a: p.180) zelfs van een Sint-Nicasiuskerk die bestaan zou hebben van de 5de tot de 9de eeuw.
[46] *Apud Noviomum ecclesia est parochalis, in beati Nichasii honore ab Alduino quondam episcopo dedicata.* GUIBERT VAN NOGENT 1981: III, 18 (19).
[47] Abel Lefranc (1887a: p.25.) maakt ook melding van een Nicasius-parochie, zonder bronvermelding. Noch in het polyptiek van Noyon (Longnon 1908a: p.176-192), noch in andere bronnen zijn sporen gevonden van een aan Nicasius gewijde kerk te Noyon.
[48] Bekend is dat aartsbisschop Hincmar begaan was met de eenheid van zijn kerkprovincie. Zie: Devisse 1976a: p.566-576, 635.
[49] Zie: Cousin 1619-1620a, III: p.49-50. Een vergelijkbaar geval, waarin de metropool door de donatie van relieken aan een suffragaan de afhankelijkheidsrelatie benadrukte is bekend tussen het aartsbisdom Keulen en het bisdom Utrecht. Rijntjes 1994a: p.155-156.
[50] FLODOARDUS VAN REIMS 1998a: p.72.
[51] Sot 1993a: p.371. BHL, 2278-2281; Van Dijk 1794a: p.496. Marlot 1666a: I, p.107. Grierson 1937a: p.170-190. Graaf Arnulf I bracht in 959 waarschijnlijk ook relieken van Nicasius en andere heiligen naar Brugge. Declercq 1991a: p.25. Samenvattende studie: Meijns 2002a.

heilige moeder Maria, altijd Maagd en evenzeer voor de voortreffelijke martelaar Nicasius.)[52] Dezelfde inventaris maakt melding van een schenking in 982 van twee kleine boerderijen en acht en een halve bunder land *in honorem B^ti Nichasii cujus corpus in ecclesia Torn.* [..], (ter ere van de heilige Nicasius wiens lichaam in de kerk van Doornik [ligt]).[53] Waarschijnlijk stond de *familia* van ministerialen (vrijen en vrijgemaakte horigen) van de Kerk van Doornik behalve onder het patronaat van de Moeder Gods (*advocatia hominum beate Marie*) tevens onder bescherming van Nicasius.[54] Zij vielen onder de rechtsmacht van het kapittel en waren ook anderszins juridisch gebonden aan de kerk.

In een 9de-eeuws sacramentarium dat in het scriptorium van Saint-Amand voor een belangrijke kerk – wellicht de kathedraal – in het bisdom Doornik moet zijn vervaardigd, komt Nicasius tweemaal voor: *natale S. Nicasii ep. et mart.* (jaardag[55] van de heilige Nicasius, bisschop en martelaar) en *dedicatio ecclesiae Nicasii ep.* (wijding van de kerk van de bisschop Nicasius).[56] Deze laatste vermelding, op 30 juli, die niet uit een andere bron bekend is, zou kunnen duiden op de Doornikse hoofdkerk, alwaar de Nicasiusrelieken bewaard werden, hoewel deze kerk in andere bronnen niet als *ecclesia Nicasii* maar als Onze-Lieve-Vrouwekerk wordt aangeduid. De wijding van deze kerk zou dan hebben plaatsgevonden op een 30ste juli tussen 882 en 897.[57] De Onze-Lieve-Vrouwekerk was de belangrijkste kerk van de bisschoppelijke kerkengroep geworden en de relieken kunnen een belangrijke rol hebben gespeeld in het verkrijgen van die positie. Flodoardus bericht in ieder geval dat de Nicasiusrelieken in Doornik vele wonderen verrichtten.[58]

De vermoedelijke plaats van de Nicasiusrelieken in de Doornikse Onze-Lieve-Vrouwekerk is aan het licht gekomen tijdens opgravingen onder de kathedraal. In het oostelijke gedeelte van het huidige middenschip, ontdekte het team archeologen onder leiding van Raymond Brulet tegen het koor een *confessio*, een kleine, overwelfde en verzonken ruimte, die deel uitmaakte van de 11de-eeuwse kerk.[59]

Het meest voorname overblijfsel van de Nicasius-verering in Doornik is het ivoren diptiek dat

---

[52] Afschrift in de kapittelinventaris van 1422. Voisin 1856a: p.304-305. Pycke 1990a: p.224, 231. De *Notae historicae* dateren de akte in 982 (ACT, Reg. 521, *NOTAE HISTORICAE PRO ECCLESIA TORNACENSIS*, folio 16). Pycke & Vleeschouwers 2016a: p.36.

[53] Voisin 1856a: p.305.

[54] Jacques Pycke (1986a: p.43-44) vermeldt dat de groep inwoners (*familia*) van Doornik die gevormd was uit vrijen en vrijgemaakte horigen en onder bescherming van de Kerk stond, tot 1054 "hommes de sainte Marie et de saint Nicaise" genoemd en na 1054 "hommes de Sainte-Marie et de Saint-Éleuthère". Paul Rolland (1924b: p.234) had al eerder de oude traditie van deze instelling erkend. HERMAN VAN DOORNIK (1883b: p.318) schrijft omstreeks 1141 dat koning Chilperik de *advocation hominum Beate Marie* aan de bisschop had geschonken. In 1173 deed Walter van Mortagne, bisschop van Laon (1155-1174) en oud-kanunnik in Doornik (Pycke 1988a: p.201), een schenking van zijn vrijgemaakte horigen aan het Onze Lieve Vrouw van Doornik *ut sanctum Eleutherium habeant advocatum* (opdat zij de heilige Eleutherius als voorspreker (letterlijk: voogd) krijgen). Cousin 1619-1620a, III: p.288. Voisin 1870a: p.282-283. Zie over dergelijke *familiae*: Angenendt 1994a: p.193-197.

[55] Het gaat om zijn sterfdag, die de hemelse geboortedag is.

[56] Coens 1936-1937a: p.49-53. Het betreft het handschrift Q.v.I, 41 te Sint-Petersburg. Leclercq 1939a: p.646-649.

[57] Het is opmerkelijk dat de datum van 30 juli het octaaf is van het feest van de translatie van de relieken van Nicasius in Reims. De vraag is of deze wijding niet op een andere Nicasiuskerk betrekking heeft.

[58] FLODOARDUS VAN REIMS 1998a: p.78. Zie bij Rolland (1934a: p.228-230) en Dumoulin (1971a: p.32-33) voor andere aanwijzingen over de aanwezigheid van de Nicasiusrelieken in Doornik.

[59] Brulet 2012a: p.400-401.

nog altijd in de kerkschat bewaard wordt.[60] Het rechterluikje van het diptiek toont drie scènes onder elkaar (afb. II.11A): onderaan een afbeelding van de kruisiging, met naast het kruis de personificaties van de Kerk en de Synagoge en van de zon en de maan. Daarboven twee engelen die een medaillon met daarin het Lam Gods dragen en helemaal boven Christus in majesteit, omgeven door vier medaillons met daarin de vier apocalyptische wezens, de symbolen voor de vier evangelisten. Het lijden, het offer van het Lam en de glorie van de Heer zijn in één verticale as gebracht. Het linkerluikje (afb. II.11B) is voor het grootste gedeelte voorzien van bladwerkdecoratie. In een centraal medaillon staat een heilige die een zegenend gebaar maakt. Links en rechts van hem staan twee figuren, die naar hem buigen. Een inscriptie identificeert de heilige: S[AN]C[TU]S NICASIUS EP[IS]C[O]P[US], de heilige bisschop Nicasius. De dienaren links en rechts van hem kunnen op basis van de *Vita* geïdentificeerd worden als zijn diaken Florentius en de lector Iucundus.[61]

II.11A links: Tournai, trésor de la cathédrale, diptiek van de Heilige Nicasius (foto: KIK-IRPA).
II.11B rechts: Tournai, trésor de la cathédrale, diptiek van de Heilige Nicasius, detail (foto: KIK-IRPA).

Of het ivoren diptiek in Doornik gemaakt is, is niet met zekerheid te zeggen. Mogelijk kwam het uit een atelier in Metz, Reims of Trier.[62] Over de datering bestaan uiteenlopende opvattingen: van de 8ste tot in de 11de eeuw.[63] Een datering in de late 9de of vroege 10de eeuw lijkt het meest waarschijnlijk en zou betekenen dat het diptiek kort na de aankomst van de Nicasius-relieken in Doornik vervaardigd is.

[60] Zie over het diptiek: Voisin 1856a: p.302 (goede beschrijving); Linas 1885a; Goldschmidt 1914-1926a: I, p.60, 77-79; Warichez 1934a: p.363-367, met oudere literatuur; Warichez 1934-1935a, I, pl.67; Grodecki 1947a: p.49; Steenbock 1964a: p.1007-1013. Elbern 1965a: p.55-56. Gaborit-Chopin 1978a: p.77-78; Thérel 1984a: p.153-154.

[61] Feestdag 12 december. De belangrijkste *Vita* van de heilige Nicasius is van Flodoardus in zijn geschiedenis van de Kerk van Reims. FLODOARDUS VAN REIMS 1998a: caput 6-7. LCI, VII: kol.224. LCI, VI: p.248.

[62] Joseph Warichez (1934a: planche 67), Wilhelm Vöge (1900a) en Paul Rolland (1930b: p.245-247) gingen er vanuit dat het diptiek in Doornik zelf gemaakt was. Maar de stijl ervan is eerder in verband te brengen met werken afkomstig uit centra die voortbouwden op de Karolingische traditie. Adolph Goldschmidt (1914-1926a, I: p.60, 77-79) hield een Doornikse oorsprong voor mogelijk, maar bespeurde ook invloeden vanuit de ateliers van Metz. Reims, zoals voorgesteld door graaf Joseph de Borchgrave d'Altena (1962b: p.312-313), is een andere mogelijkheid.

[63] Charles-Joseph Voisin (1856a: p.237) dateerde het rechterluikje in de 8ste-9de eeuw en het linker in de 11de eeuw. Edmond Reusens (1871-1875a, I: p.268) dateerde beide in 8ste of 9de eeuw, terwijl Marcel Laurent (1912a: p.53) voor eind 10de – begin 11de eeuw opteerde, daarin gevolgd door Joseph Warichez (1934a: p.366-367). Adolf Goldschmidt (1914-1926a: I, cat.160, pl. LXXI) dateerde het omstreeks 900. Volgens Danielle Gaborit-Chopin (1978a: p.77-78) dateert het uit het derde kwart van de 9de eeuw.

6.5 De roof van de Nicasiusrelieken

Volgens een 17de-eeuwse overlevering van het breviarium van Reims werd de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Doornik tijdens het bewind (1055-1067) van aartsbisschop Gervasius geteisterd door een zware brand:[64] "[..] Een lid van de Doornikse clerus, dat hoorde dat Gervasius begonnen was met het herstel van het genoemde heiligdom [van Sint-Nicasius in Reims], probeerde met alle middelen om dat gedeelte van het lichaam van Sint-Nicasius, dat bewaard werd in de kerk van Doornik, terug te brengen in zijn [Gervasius'] kerk. Wat hij zelf niet voor elkaar kon krijgen, gebeurde in een nacht waarin de kerk van Doornik aan een brand ten prooi viel die heel de stad bedreigde. Deze geestelijke, profiterend van de gelegenheid, ging stoutmoedig de brandende kerk binnen en nam de glorierijke schat, ging naar Reims en verklaarde aan Gervasius wat er gebeurd was. Deze ontving dit deel van het heilige lichaam en legde het bij het andere deel dat in het schrijn gebleven was [..]."
Deze merkwaardige translatie[65] is overgeleverd via de 17de-eeuwse geschiedschrijver Jean Cousin. In zijn *Histoire de Tournay* citeert hij deze lezing voor het feest van de Translatie van Sint-Nicasius uit het oude brevier van Reims.[66] Hoe betrouwbaar deze overlevering precies is, valt moeilijk te zeggen. Feit is dat er in de 10de en 11de eeuw relieken van Nicasius in Doornik vereerd werden en dat daar vanaf het derde kwart van de 11de eeuw geen sporen meer van zijn. Expliciet is een 12de-eeuwse tekst die het verdwijnen van de relieken noemt: in 1141 herinnerde de heilige Eleutherius in een visioen de kanunniken van Doornik eraan dat "uw voorgangers immers door onachtzaamheid de relieken van de zalige Nicasius waren kwijtgeraakt" (zie § II.6.6).[67] Dat de relieken bij een brand verdwenen, is goed mogelijk, aangezien bij archeologisch onderzoek in de Doornikse kathedraal brandsporen uit de 11de eeuw zijn aangetroffen.[68]
Het verdwijnen van de Nicasius-relieken in Doornik kan bovendien te maken hebben met het feit dat de Reimser aartsbisschop (1055-1067) Gervasius in de beginjaren van zijn pontificaat nabij de stad Reims de abdij van Sint-Nicasius – *Saint-Nicaise* herstichtte. In of kort na 1055 kocht Gervasius voor 100 pond de Sint-Nicasiuskerk (*ecclesia joviniana*) van graaf Thibault

[64] Volgens Warichez vond de brand plaats voor 1 april 1064, aangezien hij de translatie van relieken van de heilige Eleutherius op die datum als een *terminus ante quem* beschouwde (Warichez 1934a: p.205). Volgens Rolland (1934a: p.228) vond de brand plaats op 23 juli, de in Reims geldende feestdag van de translatie van relieken van Nicasius. Als de keuze van de feestdag van de translatie inderdaad zou samenhangen met de feitelijke dag van de roof, dan lijkt de (niet gekende) datum van aankomst in Reims eerder in aanmerking te komen. Het lijkt echter aannemelijker dat de datum van 23 juli betrekking heeft op het moment van de officiële `installatie' van de relieken in de abdijkerk in Reims.
[65] Geary 1978a: p.188. Over Gervasius van Reims: Kaiser 1999a: kol.1359-1360.
[66] De vermelding bij Cousin (Cousin 1619-1620a, III: p.51) is een citaat uit het oude brevier (dat van voor het concilie van Trente) van de kerk van Reims, dat gelezen werd als zesde les tijdens de metten van het feest van de translatie. "*Quidam igitur e clericis Tornacensibus audiens Gervasium praefatum sacrarium instaurare coepisse ut partem Beati Nicasii quae in Tornacensi ecclesia servabatur, suae restituat ecclesiae, omnibus modis elaborabat tempusque et locum perficiendo desiderio querit. Cumque id per se praestare non posset, quadam nocte Tornacensis ardet ecclesia, quod incendium universae civitatis minatur ruinam. Praedictus vero clericus opportunam nactus occasionem, intrepide ardentem ecclesiam ingreditur, gloriosumque thesaurum deferens Remos pervenit, Gervasioque ut res se habebat, ordine exponit. Qui exceptam hanc beati corporis partem ateri – quae in arca recondita erat) apponens, aequalia omnia invenit. Postmodum vero integrum corpus in aedem Divae virgini sacram, ubi nunc religiose colitur, translatum est.*"
[67] *predecessores enim vestri per negligentiam reliquias beati Nichasii perdiderunt.* In: Henschenius 1658a: p.186 n.30.
[68] Brulet 2012a: p.304.

van Champagne.[69] De herstichting van het klooster vond plaats tussen 15 oktober 1055 (aanvang van het pontificaat van Gervasius) en 1060, toen een eerste wijding werd voltrokken.[70]
Een relatie tussen het verdwijnen van de relieken uit Doornik en de restauratie van de aan hem gewijde (graf)kerk in Reims ligt voor de hand.[71] De breviertekst legt er namelijk de nadruk op dat een deel van de relieken in Doornik rustte en dat het de wens van de aartsbisschop was om het gehele lichaam in een reliekschrijn in Reims bijeen te brengen. Dat er in Doornik relieken van Nicasius waren, bleek hierboven al. Dat zij zijn verdwenen lijdt ook geen twijfel. In 1070 waren de relieken waarschijnlijk al niet meer in Doornik. Op 3 juni van dat jaar vond, 25 km ten zuiden van Doornik, in Hasnon (bisdom Atrecht) de wijding plaats van de nieuwe abdijkerk, waarbij ook bisschop (1068-1098) Radboud van Noyon en Doornik assisteerde. Ter gelegenheid daarvan waren de relieken van circa 25 Vlaamse en Noord-Franse heiligen samengebracht. De relieken van de heilige martelaar Piatus, *sanctus Piatus martir de Siclinio,* waarmee het bisdom Doornik de sterkste band had, werden door een delegatie uit Seclin gebracht.[72] Nicasius wordt niet gemeld onder de aanwezige relieken.
Reliekenroof kwam in de Middeleeuwen wel vaker voor, maar leidde altijd tot grote ophef, vanwege het grote politiek-religieuze en economische belang.[73] Daarom is het bijzonder bevreemdend dat er niets bekend is over mogelijke Doornikse protesten tegen de roof of over een eis om de relieken terug te geven. Noch in de Doornikse archieven, noch elders zijn daarvan sporen gevonden. De roof van de relieken van de Doornikse patroonheilige zou toch aanleiding moeten zijn geweest tot veel commotie? De hierboven uit Jean Cousins boek bekende passage is samen met die in de *Vita Eleutherii* de enige vermelding van de reliekenroof. De afwezigheid van andere bronnen is opvallend en doet vermoeden dat de verering voor Nicasius' relieken in Doornik niet zo belangrijk was, ondanks het gedicht van Milo van Saint-Amand. Het past ook in het beeld dat in het Latijnse westen vooral relieken werden gestolen van zeer obscure heiligen.[74] Een eeuw later, in de genoemde wonderbaarlijke verschijning van de nieuwe Doornikse patroonheilige Eleutherius, komt het verdwijnen van de relieken van Nicasius nog wel ter sprake, maar het voorval behoort dan al duidelijk tot de geschiedenis.
Men zou zich kunnen afvragen of het feit dat de heilige martelaar Nicasius de roof van zijn relieken niet had verhinderd, gezien werd als een "heilige wil" om terug te keren naar zijn metropool. Of was er nog iets anders aan de hand? Eleutherius zinspeelt hierop in zijn opmerking over de onachtzaamheid van de kanunniken. Want in hoeverre was Doornik werkelijk gehecht aan deze heilige? Ondanks de indruk die het gedicht van Milo van Saint-Amand wekt, was de geschiedenis van Nicasius op geen enkele manier gelieerd aan de Kerk van Doornik.[75] Leven, werken en wonderen van deze heilige waren juist sterk verbonden met

[69] Tot die tijd hadden de graven van de Champagne deze aartsbisschoppelijke eigenkerk van de aartsbisschop in leen gehad, zonder dat er een kapittel- of kloostergemeenschap aan verbonden was geweest. Hirschmann 1998a: p.180, 194.
[70] Zie: Cossé-Durlin 1991a: p.35-37.
[71] Over aartsbisschop Gervasius, zie ook: Grierson 1937a: p.171-174.
[72] Meier 1561a: III: p.27. *AUCTARIUM HASNONIENSE* 1844a: p.441-442.
[73] Over de roof van relieken, zie: Geary 1978a.
[74] Geary 1978a: p.101.
[75] Nicasius ontbreekt in de catalogus van de tentoonstelling *Saint populaires dans le diocèse de Tournai*, die in 1975 in de kathedraal werd gehouden en waarin vele heiligen voorkomen die in de loop der eeuwen in Doornik zijn vereerd voorkomen. Zie: Tournai 1975a.

de aartsbisschoppelijke zetel te Reims. De Nicasiuscultus betekende voor Doornik dan ook het benadrukken van de afhankelijkheid van de aartsbisschop van Reims, terwijl er juist behoefte was aan een eigen heilige, die specifiek verbonden was met de Kerk van Doornik. Vanuit dit perspectief lijkt het of de translatie van Nicasius een elegante wijze was om een minder opportune patroonheilige aan de kant te zetten en te vervangen door een eigen heilige. Juist in het kader van het streven om de zelfstandige bisschopszetel te herstellen kon een eigen Doornikse schutspatroon een belangrijk wapen vormen in deze 'heilige strijd'. Tegelijkertijd blijft het een ongemakkelijke zaak om aan te nemen dat de Kerk van Doornik zich van de Nicasius-relieken wilde ontdoen: de spirituele en materiële waarde van relieken was zo hoog dat het ondenkbaar lijkt dat men er vrijwillig afstand van deed. Was het dan toch diefstal? Dan kwam die wellicht niet zo slecht uit en bood deze de kans om de Kerk van Doornik een nieuwe, eigen patroonheilige te geven.
Wat ook opvalt, is dat de verering voor Nicasius in Doornik niet verdween en na enige tijd weer opleefde. Was een deel van de relieken in Doornik achtergebleven of teruggegeven uit Reims? In het midden van de 13de eeuw kreeg zijn cultus namelijk een nieuwe impuls.[76] Zo werd hij op bepaalde dagen in het koorgebed herdacht.[77] In 1256/1257 werd ter ere van Nicasius een parochiekerk gesticht in het zuiden van de stad.[78] De (Nicasius?-)relieken die bij die gelegenheid in het hoofdaltaar van de kerk werden opgeborgen, kwamen na de opheffing van de parochie omstreeks 1770 aan de kathedraal. Daar worden ze nog altijd bewaard. Uiterlijk 1259 stichtte cantor Walter van Allain aan de kathedraal een *duplex* getijde ter ere van Nicasius. Aan het einde van de 13de eeuw omvatte de liturgie op de feestdag van Nicasius (14 december) metten met negen lezingen, net zoals andere belangrijke heiligenfeesten.[79] De relieken van Nicasius in Reims vormden nog in de 14de eeuw voor meerdere Doornikse kanunniken het doel van een bedevaart.[80] Zo bleef de herinnering aan Nicasius levend. Ook in de 15de-eeuwse ordinarius van de kathedraal staat vermeld dat daar ooit de relieken van de heilige Nicasius bewaard werden.[81]

---

[76] Al eerder, in 1131, was in de abdij van Sint-Amands een altaar aan Nicasius gewijd. Zie § II.7.18.
[77] Deze gewoonte verdween in de 15de eeuw. Pycke 2008b: p.321. In twee Doornikse missalen uit de 13de eeuw is Nicasius opgenomen in de heiligenkalender op 14 december (*dies natalis*) en 23 juli (translatie). Pycke 2008b: p.320.
[78] Dumoulin 1971a: p.39-40. De parochie werd opgeheven omstreeks 1770, omdat de herstelwerkzaamheden aan de vervallen kerk door het kapittel te kostbaar werden geacht. Desmons 1909-1910a: V: p.193-196; VI: p.5-7. De huidige straat *rue Roc-Saint-Nicaise* herinnert nog aan deze kerk. Interessant is dat ook het kathedrale kapittel van Atrecht omstreeks halverwege de 13de eeuw (uiterlijk in 1255) een parochie afscheidde van de parochie van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal aldaar, die gewijd werd aan Nicasius. Delmaire 1994a, II: p.426. Le Gentil 1875a: p.174-176.
[79] Pycke 1986a: p.254-255. De kanunniken kregen ter gelegenheid van het feest een uitkering van 36 deniers. Pycke 1986a: p.205-210. Ook op 23 juli werd Nicasius herdacht, waarbij een processie plaatsvond. De stichting van dit duplex officie op 14 december (waarbij de antifonen herhaald worden) dateert van vóór 1259 en staat als volgt vermeld in het obituarium: *Ordinatio duplicis beati Nichasii facta a domno Waltero de Alaing, cantore Tornacensi, in hunc modum*. AET, *obituarium* 52, laatste folio; naar Pycke 1988a: p.113. De stichting omvatte een uitdeling van 12 Parijse deniers bestemd voor de kanunniken die present waren bij de metten en eenzelfde bedrag voor zij die bij de mis aanwezig waren, *quoniam duplex fit in ecclesia Tornacensi, in festo beati Nichasii*. Naar: Pycke 1986a: p.258; ACT Obituarium, registre 83, folio 122v; ACT *Liber decani*, registre 343, folio 2r; registre 88/B, f.9r-v. Nog in de 17de eeuw werd het feest van Nicasius als *duplex* gevierd. Cousin 1619-1620a, III: p.52.
[80] Pycke 1971a: p.111-130. Met dank aan Jos Koldeweij (Radboud Universiteit Nijmegen) voor de gedachtewisseling over dit onderwerp.
[81] Pycke 2003a: p.118.

6.6 Op zoek naar een nieuwe patroonheilige: Eleutherius

Hoe het ook precies is gegaan, de relieken van Nicasius, de voornaamste relieken van de Kerk van Doornik, verdwenen tijdens het derde kwart van de 11de eeuw uit de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. Uiteindelijk werd de nieuwe patroonheilige de heilige Eleutherius. Over hem is bijzonder weinig bekend, evenals over het ontstaan van zijn cultus en de wijze waarop hij de patroonheilige van Doornik werd.
De oudste vermelding van Eleutherius (zie § II.2.2) is te vinden in de *Vita secunda Medardi*, het tweede heiligenleven van de heilige Medardus uit de vroege 7de eeuw.[82] Daarin voorspelt Medardus dat zijn klasgenoot Eleutherius later bisschop zal worden. Eleutherius wordt vervolgens eerst graaf en daarna bisschop van Doornik. Dit zou aan het begin van de 6de eeuw gebeurd moeten zijn. Ook in de latere versies van de *vita* van Medardus uit de 11de eeuw of later komt Eleutherius voor als zijn klasgenoot en latere bisschop van Doornik.[83]
Naast de *Vita secunda Medardi* zijn uit het eerste millennium geen andere vermeldingen van Eleutherius bekend, ook niet in de andere Merovingische en Karolingische *Vitae Medardi*. Er is geen enkel spoor van een Eleutheriuscultus. Zijn naam komt niet voor in de martyrologia van Ado van Vienne en Usuardus.[84] Ook in de litanieën van heiligen ontbreekt hij.[85] In het 9de-eeuwse sacramentarium van Elno staat hij niet vermeld.[86]
De eerste vermelding van Eleutherius na de *Vita secunda Medardi* dateert uit het eind van de 11de eeuw, wanneer bisschop (1068-1098) Radboud van Noyon en Doornik een nieuwe versie van Medardus' levensverhaal schrijft.[87] De *Vita Medardi* van Radboud blijft in veel opzichten dicht bij de oudere versies van het verhaal, maar de auteur besteedt opvallend veel aandacht aan Eleutherius en aan de zetel van Doornik, die in het oudere *Vita Medardi secunda* slechts terloops ter sprake komen. Radboud beschrijft hoe de clerus en het volk van Doornik na de dood en begrafenis van Eleutherius zijn geliefde collega-bisschop Medardus kozen als opvolger: *subita sancti Spiritus inflammati inspiratione, unanimiter sanctum Medardum elegerunt* (onder de plotseling opvlammende inspiratie van de Heilige Geest kozen zij unaniem de heilige Medardus). Medardus aarzelde, achtte zich deze verkiezing onwaardig en weigerde aanvankelijk. Maar onder druk van de bisschoppen, de metropoliet en de koning die in de stem van het volk de Goddelijke stem herkenden (*Legerant siquidem, vocem populi, vocem ipsam esse Dominicam*), stemde Medardus uiteindelijk toe en werden de twee bisdommen onder zijn leiding één.[88] Vervolgens zou Medardus door de heilige Remigius als bisschop van Doornik zijn geïnstalleerd.[89] Op verzoek van de Doornikzanen behielden beide hoofdkerken de titel van kathedraal.[90]
Deze passage over de verkiezing van Medardus tot bisschop van Doornik komt niet voor in de oudere *vitae* en is saillant, niet alleen omdat zij de unie van de bisdommen verklaart.

---

[82] PSEUDO-FORTUNATUS 1698a: p.78-81. D'Haenens 1962a: kol.150-153.
[83] Henschenius & Papebrochius 1698a: p.72-105.
[84] Dubois 1965a; Dubois & Renaud 1984a: p.312.
[85] De enige vermelding is te vinden in een litanie uit het klooster van Marchiennes, maar het betreffende handschrift dateert uit de 12de of 13de eeuw. Coens 1963a: p.271-274, 277-278.
[86] Coens 1936-1937a: p.49-53. Terwijl er wel een wijding van een Sint-Nicasiuskerk in voorkomt. Zie § II.6.7.
[87] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.87-95.
[88] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.87 (cap.18).
[89] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.90. In feite was de heilige Remigius (†533) allang dood.
[90] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.91. *Ut utrique ecclesiae cathedralis semper honor maneret benigne concessit.*

Medardus is namelijk door clerus en volk van Doornik gekozen en zijn verkiezing is dus volledig canoniek. De Doornikzanen hebben dus zelf een personele unie gecreëerd, die volledig legitiem is. Met de mededeling over de kathedraal is de blijvende bisschoppelijke status van de Doornikse hoofdkerk verklaard.
Uit de *vita* kan geconcludeerd worden dat Radboud het als een gegeven beschouwde dat Doornik in de Merovingische tijd een eigen bisschop had gehad in de persoon van Eleutherius. In tegenstelling tot de oudere *Vita* schrijft Radboud bovendien over de *heilige* Eleutherius. Dat zou erop kunnen wijzen dat er in de laatste decennia van de 11de eeuw al sprake was van een verering van Eleutherius.[91]
De uit verschillende tijden daterende *Vitae Medardi* zijn opgenomen in het corpus van hagiografische teksten dat vanaf de 17de eeuw onder de titel *Acta Sanctorum* (Handelingen der heiligen) door geleerde Jezuïeten (Bollandisten) in Antwerpen en later Brussel werd uitgegeven.[92] In de immense verzameling heiligenlevens, gerangschikt in de volgorde van de feestdagen van de heiligen, bevindt zich ook een reeks *Vitae Eleutherii*, hierna verder aangeduid als het *Liber vitae Eleutherii* (boek van het heiligenleven van Eleutherius).[93]
Deze kleine groep van speciaal aan Eleutherius gewijde teksten is in de loop der tijd op verschillende wijzen geordend, gewaardeerd en gedateerd. De uitgever van dit deel van de *Acta Sanctorum* uit 1658, Godefroid Henskens (Henschenius), maakte onderscheid tussen verschillende teksten. Als oudste beschouwde hij de *Vita prima*, die hij dateerde voor de Noormanneninval in Doornik (880/881).[94] De *Vita prima* verhaalt over het leven van Eleutherius, welke wonderen hij verrichtte en hoe hij bisschop van Doornik werd. De tweede tekst, de *Alia vita auctior* (de andere, uitgebreidere *vita*), later ook *Vita secunda* genoemd, is een omvangrijker werk, waarvan de eerste twee hoofdstukken bestaan uit de tekst van de *Vita prima*.[95] Vervolgens verhaalt deze *Vita secunda* over de verheffing van de relieken van Eleutherius in Blandain door bisschop (880/881-902) Heidilo. Bij de *Vita secunda* is nog een geschrift gevoegd over de overbrenging van het lichaam van Eleutherius naar de stad Doornik (*De Translatione corporis S. Eleutherii in urbem Tornacensem*)[96] en een korte tekst over hemelse openbaringen die de Doornikse kanunnik Hendrik in 1141 zou hebben gehad (*Revelatio facta Henrico Tornacensi Canonico*).[97] Een volgende *vita*, de *Vita Eleutherii a Guiberto Tornacensis*, werd in de tweede helft van de 13de eeuw door de minderbroeder Guibert van Doornik geschreven voor "bisschop Johannes". Dit betreft Johannes Buchiau die van 1262 tot 1267 bisschop van Doornik was.[98] Deze laatste tekst kan in verband staan met de overbrenging (*translatio*) van de Eleutherius-relieken naar een nieuw reliekschrijn in 1247.

---

[91] In samenhang hiermee zou een vermelding van een aan Eleutherius gewijde kapel in Eine kunnen zijn. De betrouwbaarheid van deze vermelding is moeilijk in te schatten. In het archief van de kapittelkerk van Eine bevindt zich een laat-16de-eeuws afschrift, *ex quodam psalterio spectante ad ecclesiam Eynensem* (uit een psalter bedoeld voor de kerk van Eine), waarin sprake is van een schenking in 1078 door Berta Alsuendis, echtgenote van Robertus, die landerijen schenkt aan de kapel van Sint-Eleutherius in Eine. Van Der Donckt 1967a: p.1, 9, 39.
[92] De *Société des Bollandistes* in Brussel houdt zich nog altijd bezig met hagiografisch onderzoek en de publicatie daarvan. Zie: http://www.kbr.be/~socboll/index.php.
[93] Een recent overzicht van de *Vitae Eleutherii* is te vinden bij Bénédicte Legrain (1984a).
[94] *ELEUTHERII VITA PRIMA* 1658a: p.187-189. BHL 2455.
[95] *ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a: p.189-195. BHL 2459-2462.
[96] *DE TRANSLATIONE CORPORIS S. ELEUTHERII IN URBEM TORNACENSEM* 1658a: p.195. BHL 2463.
[97] *REVELATIO FACTA HENRICO TORNACENSI CANONICO* 1658a: p.195-196.
[98] GUIBERT VAN DOORNIK 1658a: p.196-206.

De *Vita a Guiberto* voegt ten opzichte van de eerdere teksten weinig bijzonderheden toe.[99] De *Eleutherii vita quarta* ten slotte is een ongedateerde, uit het oude Doornikse brevier afkomstige tekst, die gebaseerd is op de *Vita secunda*.[100]
De uitgaven van de *Acta Sanctorum* zijn gebaseerd op verschillende handschriften, waarvan sommige inmiddels verloren zijn gegaan.[101] Voor zover te achterhalen valt, dateren de oudste handschriften met de tekst van het *Liber vitae* of een deel daarvan, uit het midden van de 12de eeuw.[102] De belangrijkste hiervan was *olim Tournai, Bibliothèque communale, ms. 169* dat in de Tweede Wereldoorlog verbrand is.[103] Een tweede handschrift dat de Bollandisten gebruikten, is een 12de-eeuws legendarium uit de abdij van Saint-Thierry in Reims. Dit bevat alleen het eerste deel van het *Liber vitae*. Een derde handschrift, eveneens afkomstig van de abdij van Saint-Thierry, bevat slechts een klein fragment van de tekst in een 12de-eeuws schrift op het laatste schutblad.[104]

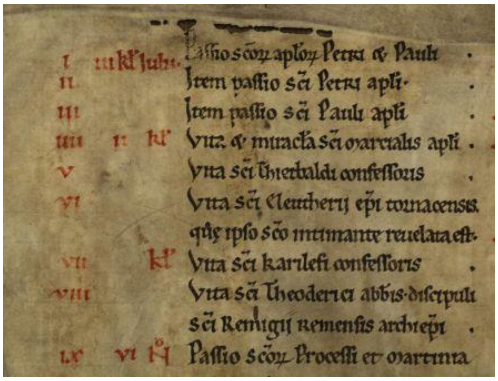

II.12A Links: vermelding van een *Vita sancti Eleutherii episcopi Tornacensis* in een eind-12de-eews handschrift met heiligenlevens (afkomstig uit de abdij Notre-Dame in Clairmarais (Saint-Omer, médiathèque, Ms.716,f.0r]

Volgens de teksten van het *Liber vitae* was de Eleutheriuscultus veel ouder dan de 12de eeuw. Zo is in hoofdstuk III van de *Vita secunda* sprake van een schrijver, een zekere priester Feriolus uit het bisdom Vienne, die door bisschop Heidilo (880/881-902) ingelicht zou zijn over de verheffing van de Eleutheriusrelieken in Blandain. Deze passage staat ook wel bekend als het *Tractatus miraculorum* of het *Tractatus sancti Ferioli*. Feriolus zou een tijdgenoot van Heidilo geweest zijn en de *Vita secunda* zou daarmee uit het einde van de 9de eeuw dateren. Aangezien de eerste twee hoofdstukken van de *Vita secunda* dezelfde zijn als de *Vita prima*, was lange tijd de conclusie dat deze ouder moest zijn en integraal was opgenomen in de *Vita secunda*. De *Vita prima* moest dan stammen van voor de Noormanneninval in Doornik (880/881).[105] Het tweede deel van de *Vita secunda* zou dan dateren uit de tijd van de

[99] Van Der Essen 1907a: p.397.
[100] *ELEUTHERII VITA QUARTA* 1658a: p.206-208.
[101] Een actuele analyse van de verschillende teksten op basis van de overgeleverde handschriften en uitgaven op basis van verdwenen handschriften ontbreekt. Deze zou meer licht kunnen werpen op de manier waarop de *Vitae* tot stand zijn gekomen, welke varianten er zijn en hoe de overleveringsgeschiedenis is. Het zou vooral interessant zijn, als achterhaald kon worden wat de bronnen waren voor de 12de-eeuwse teksten van de *Vitae*.
[102] Rolland 1925c: p.278.
[103] Wilbaux 1860-1876a: p.78-80.
[104] Respectievelijk Reims BMun, 1408, K.780, f.208v-210r en Reims BMun, 1409, K.794, laatste schutblad. Zie: Robert 1904a: p. 628, 634-635. Rolland 1925c: p.278.
[105] Rolland 1925c: p.294.

verheffing van de relieken te Blandain. Het laatste deel van de *Vita secunda* zou in de 11de eeuw vervaardigd zijn op het moment van de translatie van de relieken van Eleutherius van Blandain naar Doornik.[106]
De opkomst van Eleutherius als nieuwe patroonheilige van Doornik wordt in de *Vita secunda* als volgt verhaald. Na het verlies van de relieken van Nicasius begaven de inwoners van Doornik zich naar het nabijgelegen Blandain. Daar namen zij de stoffelijke resten van de heilige bisschop Eleutherius, die in de kerk van Sint-Pieter begraven lag en brachten deze naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Doornik.[107] Dat de heilige instemde met de translatie bleek uit de wonderen die er in Doornik plaatsvonden.[108] Kort na de translatie verscheen Eleutherius in gezelschap van Nicasius (!), Piatus, Amandus en Eligius aan een blinde en stomme vrouw die op zijn (Eleutherius') jaardag voor het altaar in slaap gevallen was. De heilige genas haar van haar kwalen.[109] Eleutherius werd uitgeroepen tot beschermheilige van de Kerk van Doornik.[110] In de *Vita secunda* staat vermeld dat de translatie plaatsvond op 1 april.[111] Over het jaar van deze translatie meldt het oude brevier van Doornik dat deze in 1064, tijdens de regering van bisschop Boudewijn, plaatsvond.[112]
Het grote probleem van deze teksten is de historische betrouwbaarheid, die door de late overlevering en het ontbreken van andere, ondersteunende bronnen moeilijk te beoordelen is. Joseph Warichez liet overtuigend zien dat de *Vita prima* en de *Vita secunda* feitelijk behoren tot één *Vita*, die hij toeschreef aan een zekere kanunnik Hendrik en dateerde in 1141.[113] Warichez' radicale oplossing voor de datering en het auteurschap was naast een interne analyse van de tekst ook ingegeven door een versje in het in 1940 verlorengegane handschrift 169 in de Doornikse Gemeentebibliotheek, afkomstig uit de oude kloosterbibliotheek van de Doornikse Sint-Maartensabdij (Saint-Martin). Aan het begin van het katern met de *Vita* (tekst *Vita secunda* inclusief *Vita prima*), enkele preken van Eleutherius, het zogenaamde Traktaat van Sint-Feriolus en het *Liber de antiquitate* (zie § II.8.1) stonden de volgende regels:[114]

Erat Tornaci clericus, puer, civis, canonicus,
Er was eens een Doornikse geestelijke, een jongen, een burger, een kanunnik
Henricus dictus nomine, alumpnus magne domine,
Hendrik genaamd, pupil van de grote Vrouwe
Cui revelantur omnia huius libri sequentia
Aan wie alles wat in dit boek volgt werd geopenbaard

---

[106] Rolland 1925c: p.295-296.
[107] *ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a: p.194. Rolland 1934a: p.230.
[108] Warichez (1932c: kol.1419) veronderstelt dat de Doornikzanen hebben aangedrongen op de translatie omdat zij jaloers waren op de vele wonderen die Eleutherius in Blandain deed.
[109] Cousin 1619-1620a, II: p.XXVIII; Leuridan 1929a: p.330-331. Het feit dat Nicasius zich in dit gezelschap bevindt is opmerkelijk gezien het feit dat zijn relieken niet lang daarvoor waren verdwenen. Aan de andere kant onderstreept zijn verschijning juist de continuïteit van de reliekenverering in de Kerk van Doornik.
[110] Zie de *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p. 328. Cousin 1619-1620a, III: p.80-86 (met correctie van de datum: 1 april in plaats van 25 augustus).
[111] *Elevatio autem corporis mei a Blandino in ecclesia beate Maria facta est in kalendis aprilis*. *ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a: p.194. Rolland 1934a: p.230.
[112] *Ex quo factum anno Domini millesimo sexagesimo quarto sedente Balduino episcopo*. *ELEUTHERII VITA QUARTA* 1658a: p.208. Rolland 1934a: p.230.
[113] Warichez 1902a: p.15. Warichez werd in zijn analyse gevolgd door Leon Van Der Essen (1907a: 394-397).
[114] Waitz 1883a: p.271. De Grieck 2009a: p.76-77. Vermeldingen bij: Warichez 1902a: p.14; Rolland 1925c: p.283.

Quae fuerunt igni data a gente nimis elata.
Dat waren onbekende feiten voor zeer verheven mensen

Het versje zinspeelt op de bijzondere gebeurtenissen die in 1141 zouden hebben plaats gevonden en die ook in andere teksten gedocumenteerd zijn.[115] Tijdens verschillende visioenen verscheen de heilige Eleutherius aan Hendrik, een jonge kanunnik van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel.[116] Na afloop van de visioenen reciteerde Hendrik verschillende teksten over Eleutherius en Doornik. Het zou om oude teksten gaan, die volledig in de vergetelheid waren geraakt. Bij het eerste visioen was dit, aldus Warichez, de *Vita prima*.[117] Na het tweede reciteerde hij de geschiedenis van de verheffing van de relieken van Eleutherius; volgens Warichez gaat het hier om hoofdstuk 6 van de *Vita secunda*. Veertig dagen later had Hendrik opnieuw een visioen. De tekst die hij daarna reciteerde was hoofdstuk 7 van de *Vita secunda*, dat een reeks wonderen door Eleutherius beschrijft. Hoofdstuk 4 zou een interpolatie zijn. De conclusie van Warichez is helder: het *Liber vitae Eleutherii* is tot stand gekomen in 1141 en ontsproten aan de verbeeldingskracht van kanunnik Hendrik.
De datering in 1141 sluit ook aan op de handschriftelijke overlevering. De oudste afschriften van de *Vita* zijn uit het midden van de 12de eeuw en later.[118] Het verlorengegane handschrift 169 was afkomstig uit de kloosterbibliotheek van de Sint-Maartensabdij en bevatte, zoals hierboven reeds vermeld, de *Vitae Eleutherii* en het *Liber de antiquitate.*
Eleutherius komt ook voor in andere geschriften van rond het midden van de 12de eeuw. De mededelingen die daar gedaan worden, corresponderen met de teksten van het *Liber vitae*. In zijn relaas over de Sint-Maartensabdij en de geschiedenis van Doornik (zie § II.9.2) schrijft Herman van Doornik dat Eleutherius vanaf 484 bisschop van Doornik was.[119] Hij noemt ook expliciet de vermelding van Eleutherius en naar de opvolging door Medardus, zoals in de *Vita Medardi* van bisschop Radboud te lezen is.[120] Nieuw is Hermans vermelding dat Eleutherius begraven werd in de Sint-Pieter in Blandain.[121] Hij vermeldt de genoemde verschijning van Eleutherius in het gezelschap van andere bisschoppen aan kanunnik Hendrik op een 21ste april. Tevens beschrijft hij hoe Hendrik enkele dagen na dat visioen de *vita* van Eleutherius reciteert en, na de volgende visoenen, de teksten over de verheffing van zijn relieken en de wonderen die door Eleutherius zouden zijn verricht.[122] Ook in de *Historiae Tornacenses*, die waarschijnlijk uit de jaren 1160-1180 dateren, wordt de geschiedenis van Eleutherius en de openbaring ervan aan Hendrik verhaald.[123]
Ondanks zijn heldere analyse met de conclusie dat het *Liber vitae* uit de 12de eeuw moet dateren, ging Joseph Warichez ervan uit dat delen ervan gebaseerd waren op vroegere teksten

[115] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.177 (§ 109). HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.325 (§ 20). Zie § II.8.1. *HISTORIAE TORNACENSIS* 1883a: p.328 (§ 2).
[116] Warichez 1902a: p.10-16. Jacques Pycke (1988a: p.148-149) identificeerde deze Hendrik voorlopig met de latere (1194-1205) *hospitalarius*.
[117] Met een deel van hoofdstuk 5 van de *VITA ELEUTHERII SECUNDA*. Warichez 1902a: p.12.
[118] Rolland 1925c: p.278.
[119] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.92 (§ 49). Herman begon zijn kroniek in 1142 in Rome en schreef eraan tot kort voor zijn vertrek op kruistocht in 1147. Andere vermeldingen: p.84, 146-147, 178-190. In de *HISTORIAE TORNACENSES* (1883a: p.328-329, 331, 332).
[120] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.146-147. RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.87-95.
[121] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.146.
[122] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.178-180.
[123] *HISTORIAE TORNACENSIS* 1883a: p.343 (§ 3).

die behoorden tot een oudere Eleutheriuscultus.[124] Paul Roland bouwde voort op deze aanname en probeerde aan te tonen welke passages in de overgeleverde tekst teruggingen op oudere, verlorengegane teksten. Warichez is hem daarin ook gevolgd.[125]
In zijn analyse kwam Paul Rolland tot de conclusie dat de delen van het *Liber vitae* een compilatie vormen van oudere teksten.[126] Zo wees hij op tegenstrijdigheden en het gebrek aan samenhang. Zijn conclusie was dat een gedeelte afkomstig is uit een oudere *Vita*, in het bijzonder de passage over de verheffing van de relieken te Blandain door bisschop Heidilo tegen het einde van de 9de eeuw. Volgens Rolland werd het zogenaamde *Tractatus Miraculorum* geschreven ter gelegenheid van de veronderstelde translatie van Eleutherius van Blandain naar Doornik na het verdwijnen van de relieken van Sint Nicasius.[127] Paul Rolland zag bij zijn analyse echter over het hoofd dat de reeks van geopenbaarde teksten in 1141 tot doel had in één keer over een complete teksttraditie te beschikken, die zou getuigen van een eeuwenlange verering van Eleutherius. Dat de tekstschrijver daarbij gebruik heeft gemaakt van oudere teksten is waarschijnlijk en komt overeen met de hagiografische praktijk.[128] Er is echter geen enkele noodzaak dat dit teksten waren die over Eleutherius gingen, aangezien het overnemen van tekstpassages uit andere heiligenlevens een frequent voorkomend fenomeen is in de middeleeuwse hagiografie. Dat verschijnsel moet overigens niet geïnterpreteerd worden als een gewetenloos knippen en plakken, maar als het vasthouden aan het archetypische, het eeuwig geldende dat heiligen en wonderen kenmerkt. Daarbij komen gebrek aan samenhang en tegenstrijdigheden vaak voor in de *vitae* van heiligen.[129] Een dergelijke, niet op Eleutherius betrokken, oorsprong vormt evenzeer een goede verklaring voor de ongerijmdheden die Warichez en Rolland in het *Liber vitae* constateerden.
De geloofwaardigheid van de teksten over Eleutherius wordt ook sterk ondermijnd door het ontbreken van oudere vermeldingen van een Eleutheriuscultus. Zo ontbreekt Eleutherius in de laat-11de-eeuwse opsomming van heiligenlevens van Sigebert van Gembloers.[130] Ook wordt hij niet genoemd bij de heiligen wier relieken aanwezig waren bij de eerder vermelde wijding van de abdijkerk van Hasnon op 3 juni 1070, waarbij relieken van zo'n 15 Vlaamse en Noord-Franse heiligen waren samengebracht.[131] In 1090, tijdens de grote epidemie in Doornik (zie § II.7.2), worden Eleutherius en zijn relieken niet genoemd, al is er in de overlevering wel sprake van *sanctorum pignores* (de reliekschrijnen van de heiligen) die in de processie worden meegedragen.[132] Ook in een vroeg-12de-eeuws overzicht van bisschoppen van Noyon en Doornik komt Eleutherius niet voor.[133] In een vroeg-12de-eeuwse kalender van de abdij van Saint-Amand ontbreekt Eleutherius eveneens.[134]
Het ontbreken van enige andere bron van vóór het einde van de 11de eeuw die duidt op een

[124] Warichez 1902a: p.50.
[125] Rolland 1925c: p.276-307; Warichez 1931a: p.139.
[126] Rolland 1925c: p.289-291.
[127] Rolland 1925c: p.294-296.
[128] Vergelijk de *vita* van de heilige Piatus: § II.2.2.
[129] Zie hierover: Angenendt 1994a: p.138-143.
[130] Van der Essen 1907a: p.386.
[131] Meier 1561a: III, p.27. *AUCTARIUM HASNONIENSE* 1844a: p.441-442.
[132] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.277, 291; HERMAN VAN DOORNIK 1996a: p.21, 60; HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.80 (§ 39).
[133] Zie bijlage 1 (bisschoppenlijst).
[134] Nicasius is wel vermeld, op 14 december, evenals, op 1 oktober, Piatus. Valenciennes, BMun ms 108 (101). Molinier 1894a: p.233.

Eleutheriuscultus, maakt het bijzonder onwaarschijnlijk dat de passages in het *Liber vitae* die over de periode vóór 1050 gaan, berusten op historische bronnen.
Dat de verering voor Eleutherius ook halverwege de 12de eeuw nog niet uitgebreid was, blijkt tenslotte duidelijk uit het *Liber vitae* zelf. De heilige bisschop doet in de visioenen aan kanunnik Hendrik tweemaal een oproep om zijn feesten te vieren. In de eerste verschijning vraagt hij om zijn bijzetting in Blandain te vieren op 30 juni.[135] En in de tweede draagt hij op om de translatie naar Doornik op 1 april te gedenken.[136] Volgens het latere brevier van Doornik zou dit in 1064 zijn geweest.[137] Het is echter onwaarschijnlijk dat een translatie in 1064 geen plaats in de liturgie gekregen had en enkele decennia later volledig vergeten was.

6.7 De kerk van Blandinium

Volgens de teksten van het *Liber vitae* was Eleutherius na zijn dood in 531/532 begraven in de plaats Blandain (*Blandinium*), ten westen van Doornik. Daar zouden zijn relieken zijn verheven op een 18de september omstreeks het jaar 900 (897?) door bisschop (880-902) Heidilo.[138] Niet alleen zijn er voor deze elevatie geen andere bronnen, er zijn überhaupt geen vermeldingen bekend van Blandain van vóór 1100.[139] Zo wordt Blandain in de aan Radboud toegeschreven *Vita Medardi* niet genoemd.[140] De plaats duikt voor het eerst op in de schriftelijke bronnen aan het begin van de 12de eeuw. Uit de bevestiging van de bezittingen van het kathedrale kapittel door paus Paschalis II uit 1108 blijkt dat dit in Blandain de tienden inde.[141] De rechten op het altaar van Blandain werden tussen 1130 en 1137 door de kanunnik (1103-1141) Guericus van Blandain en zijn jongere broer kanunnik (1130/1137-1146) Arnould van Blandain via bisschop Simon van Vermandois geschonken aan het kathedrale kapittel.[142] In de bezittingenlijst van het kapittel, die paus Clemens III in 1190 bevestigde, komen zowel het altaar als de tienden voor.[143]
Het ontbreken van een vroege vermelding van Blandain roept vragen op over het relaas dat Eleutherius daar begin 6de eeuw begraven en zijn relieken daar eind 9de eeuw zouden zijn teruggevonden. Het is opvallend dat er in al die eeuwen geen enkele aanwijzing is voor de aanwezigheid van een heiligengraf. De oudste vermeldingen van de nederzetting Blandain en de kerk van Sint-Pieter stammen pas uit de 12de eeuw. Een bisschopsgraf in Blandain, bijna tien kilometer buiten Doornik, past ook niet in de Merovingische traditie van bisschopsgraven en andere begravingen: deze vonden in de regel plaats in de laatantieke voorsteden

[135] *ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a: p.189
[136] *ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a: p.194.
[137] *ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a: p.194, 208. Rolland 1925c: p.296-297. Sinds 1248 wordt dit feest op 25 augustus gevierd.
[138] Henschenius 1658a: p.185. Warichez 1902a: p.206. Pycke 1990c: p.228.
[139] De naam ontbreekt in de goederenlijsten van het kathedrale kapittel, die opgesteld werden onder Karel de Kale (Lot 1943a: I, nr.173, 457-459) in 855 en Karel de Eenvoudige tussen 893 en 900 (Lauer 1940-1949a: II, nr.2-4).
[140] BHL 5866-5867.
[141] Voisin 1867a: p.262.
[142] De exacte datum van deze schenking is niet bekend. De schenking vond plaats voor het overlijden van de moeder van beide stichters, Agatha van Blandain, aangezien in de schenkingstekst bepaald is dat zij het vruchtgebruik van dit altaar mag houden. Pycke 1988a: p.181, 190. ACT, cartularium C, f.16r. ACT, cartularium D, f.17r, ACT, Registre 42, Grand répertoire de 1422-1533, f.178v.
[143] Voisin 1867a: p.262: *altare de Blandain cum decima et hospitibus*.

(*suburbia*), voor de oude stadspoorten.[144] Er is daarom alle reden om te twijfelen aan de grond voor de traditie dat een bisschop Eleutherius in Blandain (*Blandinium*) begraven was.
De naam *Blandinium* was binnen het bisdom Doornik niet uniek. Godefroid Henskens (Henschenius), de bezorger van de *Vitae Eleutherii* in de *Acta Sanctorum*, wees er al op dat de Sint-Pietersabdij op de Blandijnberg in Gent dezelfde naam droeg.[145] Zowel de abdijkerk in Gent als de parochiekerk van Blandain waren bovendien aan Petrus gewijd. Is er wellicht sprake van een verwisseling van beide kerken? Charles Mériaux heeft gesuggereerd dat de auteur van het *Liber vitae Eleutherii* gebruik heeft gemaakt van een vermelding van een reliekenverheffing door bisschop Heidilo in de Sint-Pieterskerk van *Blandinium*. Deze tekst zou betrekking moeten hebben gehad op de Sint-Pietersabdij op de Blandijnberg bij Gent, maar zou door de schrijver van de *Vita* gesitueerd zijn in Blandain.[146] Een reliekenverheffing in de Sint-Pietersabdij zal meermaals voorgekomen zijn, aangezien de abdij in Gent een grote reliekenschat bezat. Juist in de late 9de eeuw kunnen aldaar bijzondere ceremonies hebben plaatsgevonden, nadat de Gentse monniken omstreeks 888 teruggekeerd waren van hun vlucht voor de Noormannen.[147]
Alles samengenomen leidt het ontbreken van enige oude vermelding van zowel Blandain als van Eleutherius in combinatie met de datering van het *Liber vita* in 1141 tot de conclusie dat de verheffing van de relieken van Eleutherius te Blandain aan het eind van de 9de eeuw als een geconstrueerde gebeurtenis kan worden beschouwd.

6.8 De vestiging van de Eleutheriuscultus

Nu er voldoende grond is om aan te nemen dat de erkenning van de relieken in Blandain door Heidilo een geconstrueerde geschiedenis is, moet ook de vraag gesteld worden hoe geloofwaardig het hierboven gebrachte verhaal van de 11de-eeuwse reliekentranslatie van Blandain naar Doornik is. Volgens de in 1141 neergeschreven *Vita* zouden de relieken naar Doornik zijn gekomen na het verlies van de Nicasiusrelieken (zie § II.6.5). Dat zou dan in de jaren 1060-1070 moeten zijn geweest.
Hierboven is al opgemerkt dat deze translatie amper drie generaties later al weer vergeten was. Behalve in de tekst van het *Liber vitae* is de oudste vermelding van de aanwezigheid van Eleutherius' relieken in Doornik te vinden in het *Liber de restauratione* van Herman van Doornik. Daarin beschrijft hij dat kanunnik Hendrik een tweede visioen had in het *secretarium* van het kapittel, *in quo sancti viri feretrum positum erat* (alwaar het schrijn van de heilige man stond).[148]
De tekstpassage in het *Liber vitae* over de translatie is vooral gericht op het vaststellen van een feestdag voor de translatie: Eleutherius vraagt hier om dit feest net zo uitgebreid te vieren als dat van de reliekenerkenning. Blijkbaar was dit nog niet het geval. Om de cultus van de

[144] Charles Mériaux (2006a: p.215-216) wijst er op dat Blandain pas in de 12de eeuw aan het kapittel geschonken werd. Een gewenste historische verankering van het kapittelbezit kon daarom ook aanleiding zijn om Blandain een plaats te geven in de geschiedenis van de Doornikse Kerk. Aangezien Blandain pas in de jaren '30 aan het kapittel kwam, zou dit betekenen dat het dorp pas laat deelgenoot werd in de Eleutherius-cultus.
[145] Henschenius 1658a: p.187, noot k. Berlière 1988a: p.69.
[146] Mériaux 2006a: p.216-217.
[147] *LIBER TRADITIONUM ANTIQUUS* 1950a: nr.49, cap.7, p.123-138.
[148] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.179 (§ 110).

heilige te bevorderen en geloofwaardig te laten zijn, moest deze in de liturgische kalender een voorname plaats krijgen. Daartoe waren meerdere gebeurtenissen nodig die als hoogfeest met octaaf gevierd konden worden: de sterfdag van de heilige (20 februari), de vondst (*inventio*) van zijn relieken in Blandain (30 juni) en de translatie van Blandain naar Doornik (1 april).[149] Het belang van aandacht voor die feesten wordt nog eens onderstreept door het mirakelverhaal van een vrouw die op Eleutherius' feestdag voor het altaar in slaap gevallen was, genezen werd van haar blindheid en stomheid.[150] De in slaap gevallene kan als een metafoor voor de Doornikse Kerk worden gezien en het wonder als een geruststelling voor de Doornikzanen dat de heilige hun eeuwenlange onachtzaamheid ten opzichte van hem had vergeven.

Voor al deze feesten was het dus van belang dat er passende teksten waren, die verhaalden van de gebeurtenissen die werden gevierd. Deze waren nodig voor de liturgie, onder meer als lezing in de nachtgetijden en als bron voor de wisselende gebeden en gezangen. De teksten over Eleutherius die in 1141 via kanunnik Hendrik werden geopenbaard, voorzagen in deze behoefte.

Verspreiding van de relieken droeg ook bij aan het verbreden en verankeren van de cultus. Behalve in de kathedraal kwam een reliek van Eleutherius terecht in het Sint-Maartensklooster. In het zogenaamde *Tractatus sancti Ferioli*, onderdeel van de via kanunnik Hendrik geopenbaarde teksten[151], meldde Eleutherius zelf over zijn hoofd: “Het mijne is, beschermd in een kostbare doek, overgebracht naar de kerk van het klooster van de heilige Martinus in Doornik.”[152] De kopreliek berustte dus in ieder geval al vóór 1141 bij de monniken van de Sint-Maartensabdij. Aangezien dit klooster in 1092 was gesticht (zie § II.7.4), kan die reliek daar op zijn vroegst in dat jaar terecht zijn gekomen.[153]

Op basis van al deze gegevens lijkt het er sterk op dat de formalisering van de Eleutheriuscultus omstreeks 1140 in een keer tot stand kwam en dat de teksten – in tegenstelling tot wat ze zelf beweren – pas op dat moment geredigeerd zijn. Daarbij is waarschijnlijk gebruik gemaakt van oudere teksten die niet over Eleutherius gingen, maar waar wel bisschop Heidilo in optrad ten behoeve van de Sint-Pietersabdij op de Gentse Blandijnberg. De erkenning van Eleutherius-relieken aan het eind van 9de eeuw blijkt aldus een 12de-eeuwse constructie, die historische grond lijkt te ontberen. De translatie van Blandain naar Doornik in 1064 is daarmee ook zeer twijfelachtig, aangezien de enige vermelding daarvan uit dezelfde 12de-eeuwse bron komt.

Was er dan werkelijk pas tegen 1140 sprake van een Eleutheriuscultus? Werd toen de cultus van deze heilige bisschop van Doornik ‘gelanceerd’, zoals Charles Mériaux meende?[154] Die conclusie lijkt toch in tegenspraak met de vermelding van *sanctus Eleutherius* als heilige bisschop van Doornik in de *Vita Medardi* van Radboud. Het feit dat Radboud het nodig achtte

[149] Henschenius 1658a: p.184.
[150] Cousin 1619-1620a, II: p.XXVIII; Leuridan 1929a: p.330-331.
[151] Tournai, Olim Bibliothèque communale, ms. 169, fol.128r (verlorengegaan in 1940). BHL 2470. Henschenius 1658a: p.186, n.30.
[152] *Meum vero in ecclesia beati Martini Tornacensis cenobii translatum est et linteolo honorifice protectum*. In 1233 werd het hoofd in een vergulde houder geplaatst. Cousin 1619-1620a, IV: p.233. Henschenius 1658a: p.186, n.27. Rolland 1938a: p.405-415.
[153] Een proces-verbaal van 11 november [het patroonsfeest van de Sint-Maartensabdij] 1233 maakt melding van de overbrenging van deze reliek naar een nieuwe reliekhouder in de vorm van een borstbeeld. Doornik, ACT, A 672. Dumoulin 1971b: p.50.
[154] Mériaux 2006a: p.216.

om deze verder onbekende heilige een nadrukkelijke plaats te geven in zijn betoog, betekent dat hij Eleutherius niet kon negeren. Dit wijst op een opkomende verering aan het eind van de 11de eeuw. Bovendien mag verondersteld worden dat toen het *Liber vitae Eleutherii* in 1141 opgetekend werd, dit ook geloofwaardig moest zijn. Uit de bronnen blijkt dat er op dat moment al Eleutherius-relieken in de Doornikse kathedraal en Sint-Maartensabdij aanwezig waren.
Aan de andere kant pretenderen de verschillende teksten die in 1141 werden geopenbaard juist uit verschillende perioden te stammen: in één keer werd een overleveringsgeschiedenis gecreëerd die het bewijs moest zijn voor een eerbiedwaardige, eeuwenlange traditie. Een dergelijke actie was alleen mogelijk, als de Eleutherius-cultus op dat moment nog niet sterk ontwikkeld was.[155]
Alles overziend, lijkt het er wel sterk op dat na het verdwijnen van de relieken van Nicasius een lokale verering van Eleutherius opkwam. Op dat moment was in Doornik immers de behoefte ontstaan aan een nieuwe patroonheilige. Maar het deze verering werd pas tegen 1140 geformaliseerd en actief gepromoot door de Doornikse clerus. Op die wijze kon de heilige ingezet worden ten behoeve van het onafhankelijkheidsstreven.

6.9 De Doornikse kathedraal in de 11de-eeuw

De hierboven aangehaalde teksten over de relieken van Nicasius en Eleutherius geven ook enige informatie over het gebouwcomplex van de kathedraal. Volgens het brevier van Reims zou de Onze-Lieve-Vrouwekerk immers tijdens het bewind van aartsbisschop (1055-1067) Gervasius door brand getroffen zijn, waarbij de relieken van Nicasius geroofd werden.[156] De tekst vermeldt echter niets over de ernst van de brand en over herstel- of reconstructiewerken die erop gevolgd zouden zijn.
Het *Liber vitae Eleutherii* (1141) vermeldt dat de Stephanuskerk al sinds de 9de eeuw een ruïne was. Zoals al eerder werd geconcludeerd (§ II.4.5), lag deze kerk ten oosten van de Onze-Lieve-Vrouwekerk, op de plaats van het huidige koor. Wanneer deze kerk vervallen en verlaten is, is niet bekend. Mogelijk waren er nog resten zichtbaar tot de plek van deze kerk werd bebouwd door het 12de-eeuwse koor. Opvallend is dat het koor van de achtereenvolgende Onze-Lieve-Vrouwekerken steeds op dezelfde plek heeft gelegen, namelijk ter plaatse van het westelijke deel van de huidige viering, terwijl in de loop der tijd wel uitbreidingen in andere richtingen plaatsvonden. De reden daarvan kan liggen in de aanwezigheid van de (resten van de) Sint-Stephanuskerk achter de Onze-Lieve-Vrouwekerk.[157]
Met de hierboven genoemde brand, waarbij de Nicasiusrelieken verdwenen, is een kerkwijding in verband gebracht die in 1066 of 1070 zou hebben plaatsgevonden. Maar ook van deze kerkwijding is de tekstuele overlevering laat en de betrouwbaarheid twijfelachtig. Zo vermeldt een anonieme aantekening in de *Ritus officii divinae ecclesiae Tornacensis* uit 1656

[155] Als inderdaad de cultus voor Eleutherius pas in de 12de eeuw gecreëerd is, dan heeft – o, ironie – bisschop Radboud mogelijk zelf het graf van de personele unie gegraven. Door Doornik voorafgaand aan Medardus een *heilige* bisschop te geven, schiep hij de mogelijkheid om vorm te geven aan een eigen heilige bisschop, die als voorspreker voor een onafhankelijk Doorniks bisdom kon worden ingeroepen.
[156] Zie § II.6.5.
[157] Westerman 2015a: p.57-70.

dat de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Doornik gewijd werd in 1066: *dedicatio ecclesiae est festivus dies in populus intra muros; triplex est cum octava et duplex primae classis*; [...] *videliscet novae anno 1066*. (De wijding van de nieuwe kerk, namelijk in 1066, is een feestdag voor de stadsbewoners, gevierd als *triplex* met een duplex octaaf van de eerste klasse).[158] Het is de vraag hoeveel waarde aan deze mededeling gehecht moet worden.[159]
Volgens de *Notae historicae pro ecclesia Tornacensis* wijdde Radboud in 1070 de gerepareerde kerk van Onze Lieve Vrouw, waarbij hij aan de adellijke burgers een schrijn, waarin hij relieken opborg, toevertrouwde (*Anno 1070 Radbodus ecclesiam B.Mariae reparatum dedicavit, quin et civibus nobilioribus dedit feretrum in quo reliquas inclusit*).[160] Ook in de kroniek van Villers in het 17de-eeuwse handschrift Du Fief is sprake van een wijding en een reliekentranslatie: *Anno 1070, in capsa que postea delata fuit per dominos de capitulo domicellis Tornacensibus, presento Letberto Cameracensi episcopo, inclusit sanctorum reliquias nona die maii, qua die dedicata fuit ecclesia Tornacensis.* (In het jaar 1070 borg hij [bisschop Radboud] op de negende dag van mei de heilige relieken in een houder die later vervangen werd door de heren van de broederschap van de jonkheren van Doornik; op die dag werd de kerk van Doornik gewijd).[161]
Opgemerkt moet worden dat al deze vermeldingen afkomstig zijn uit zeer late overleveringen. Het is dus lastig hen op waarde te schatten. Paul Rolland bracht deze vermeldingen in verband met brand in de kathedraal en het verdwijnen van de relieken van Nicasius en de translatie van Eleutherius van Blandain naar Doornik, gebeurtenissen die in de jaren '60 van de 11de eeuw zouden hebben plaatsgevonden.[162] Ze zouden dan betrekking hebben op de kerk die na de brand hersteld zou zijn.[163]
In de recente historiografie is aan de vermeldingen van wijdingen rond 1066/1070 geen bijzondere aandacht geschonken.[164] Er werd vanuit gegaan dat beide data niet gerelateerd konden worden aan het bestaande kerkgebouw en van voorgangers was niets bekend.
Nu onder het schip van de kathedraal op circa 2m50 diepte de resten van een 11de-eeuwse kerk zijn blootgelegd, kunnen deze wijdingen echter daarmee in verband gebracht worden.[165]

---

[158] *RITUS OFICII DIVINAE ECCLESIAE TORNACENSIS*, ACT, naar Huyghebaert 1971a: p.15 (met vermelding van verdere literatuur). Deze datum zou volgens Idesbald Le Maistre d'Anstaing (1842-1843a, I: p.105), en tot het begin van de 20ste eeuw velen na hem, betrekking hebben gehad op de wijding van de 12de-eeuwse kathedraal.
[159] Hoeber (1923a: p.42) verwierp deze datum, evenals Rolland (1934a: p.124, 227), omdat de passage *videliscet novae anno 1066* een later toegevoegde aantekening bij de tekst uit 1656 betreft. Ook Huyghebaert (1971a: p.15) plaatste grote vraagtekens bij de betrouwbaarheid vanwege de late overlevering.
[160] *NOTAE HISTORICAE PRO ECCLESIA TORNACENSI*, fo XVI. Tekst naar Cornet 1970a: p.21. Huyghebaert (1971a: p.16) geeft een kortere variant: *Anno 1070. Radbodus ecclesiam B. Mariae dedicavit.* Voisin (1860a: p.102) geeft een iets langere variant "uit een oude, gezaghebbende handgeschreven kroniek": Radbodus Secundus. 1070 – *Tornaci ecclesiam Beatae Mariae reparatum dedicavi consecravitque, quin et civibus nobilioribus dedit feretrum in quo reliquas inclusit.*
[161] KBR Brussel, hs 13762-68, fo 56v. Rolland 1934a: p.227 n.146. Huyghebaert (1971a: p.16-17) wijst op mogelijke verwarring met de wijding van de abdijkerk van Hasnon, ook in 1070, alwaar Lietbertus van Kamerijk door Radboud werd geassisteerd. De broederschap van jonkheren, waar in de vermelding naar verwezen wordt, werd pas in 1280 opgericht.
[162] Rolland 1934a: p.228-232.
[163] Een zorgvuldige analyse van de handschriftelijke overlevering en hun context van de verschillende vermeldingen zou meer zicht kunnen werpen op hun betrouwbaarheid.
[164] Héliot 1969a; Cornet 1970a; Schwartzbaum 1977a; Westerman 2003a.
[165] Brulet 2012a: p.401, 418. Rolland 1934a: p.225-238.

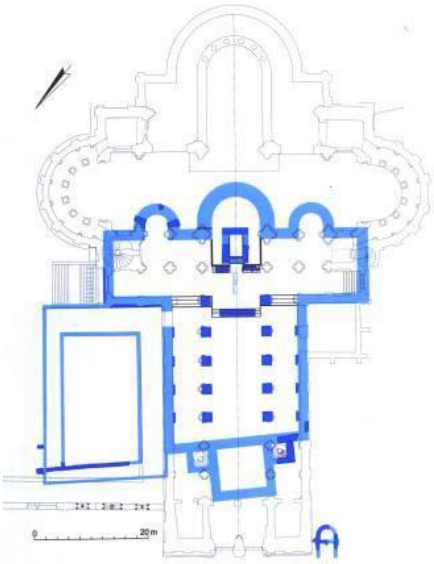
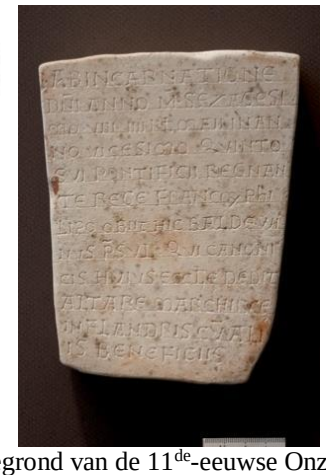

II.13A links: Reconstructie van de plattegrond van de 11de-eeuwse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Doornik door Raymond Brulet (uit: Brulet 2012a: fig.301, p.399).
II.13B midden: Tournai, Trésor de la cathédrale, endotaaf uit het graf van bisschop Boudewijn, 1068 (foto: KIK-IRPA X008336).
II.13C rechts: Tournai, Trésor de la cathédrale, endotaaf uit het graf van bisschop Boudewijn, 1068 (foto: KIK-IRPA X008340).

Het feit dat de koorsluiting van deze 11de-eeuwse kerk tussen de westelijke vieringpijlers is teruggevonden, duidt erop dat het hier om de Onze-Lieve-Vrouwekerk gaat. De uit de bronnen bekende Stephanuskerk lag immers waarschijnlijk op de plaats van het huidige koor. Het is daarom de vraag of er van deze laatste kerk ooit nog substantiële resten kunnen worden teruggevonden. De funderingen van het 13de-eeuwse koor zijn namelijk zeer fors en diep. Archeologisch onderzoek is er lastig en levert waarschijnlijk weinig op, omdat het bodemarchief door de aanleg van het koor te veel verstoord is.[166]
De teruggevonden 11de-eeuwse kerk bevond zich op dezelfde plaats als de voorgangerbouw uit de Karolingische tijd. Het gebouw had de plattegrond van een Latijns kruis met een breed transept en een zeer kort koor dat uit een grote apsis bestond (afb. II.13A).[167] Van het driebeukige schip hadden de midden- en zijbeuken dezelfde breedte als die van het huidige schip. Het was wel aanzienlijk korter. De westwand van dat schip, die niet haaks op de zijwanden stond, lag ter hoogte van het tweede paar vrijstaande pijlers van de huidige schiparcade. Aan de westzijde sloot een westpartij aan die bestond uit een grote centrale westtoren op vierkante grondslag, geflankeerd in de hoeken met het schip door twee kleinere traptorens, eveneens op vierkante grondslag.
Het opvallend forse transept was even breed als het middenschip. Het was nagenoeg even lang als het nog bestaande transept minus de apsiden en hun omgang. Feitelijk besloegen beide 11de-eeuwse transeptarmen de ruimte van de dubbele zijbeuk aan de westzijde van het huidige transept.
Op beide transeptarmen sloot aan de oostzijde een apsidiool aan. De deels verhoogde viering gaf toegang tot de grote, centrale apsis van het koor. De koorsluiting van de 11de-eeuwse kerk

[166] Vriendelijke mededeling Laurent Deléhouzée.
[167] Beschrijving van de 11de-eeuwse kerk op basis van Brulet 2010a: p.19-21.

bevond zich in het midden van de huidige viering. Het verhoogde priesterkoor werd bereikt door twee trappen aan de voorzijde, die aan weerszijden van een reliekenkamer (*confessio*) lagen. Deze kamer vormde de onderbouw van het hoofdaltaar.
Voor de reliekenkamer zijn in de as van de kerk twee bisschopsgraven teruggevonden.[168] Beide graven zijn in het verlengde van elkaar aangelegd tussen de muren van de vroegmiddeleeuwse *solea* (de met cancelli afgebakende verbindingsgang tussen koor en ambo). Ze zijn afgedekt met grafstenen zonder inscriptie. In elk graf werd een skelet aangetroffen. Dankzij een kleine grafstèle in het graf direct aan de voet van de trap, een houten bisschopsstaf en een ring met de inscriptie BAL kon het skelet geïdentificeerd worden als bisschop Boudewijn I (Balduinus), die in 1068 overleed (zie § II.6.11). De tweede tombe ligt zodanig tegen de eerste aan dat deze later moet zijn aangelegd.[169] Ook in deze tombe werd, gezien de pontificalia die waren meegegeven, een bisschop gevonden. Hoogstwaarschijnlijk gaat het om de opvolger van Boudewijn, Radboud II (†1098).[170]
Op basis van het archeologische onderzoek wordt deze kerk gedateerd in het midden van de 11de eeuw. De archeologen gaan ervan uit dat bisschop Boudewijn in 1068 begraven is in een kerk die tijdens zijn episcopaat voltooid werd, maar mogelijk al eerder begonnen was.[171] In ieder geval is de *terminus ante quem* de bouw van het schip van de huidige kathedraal, die rond 1100 startte.
Wanneer precies begonnen werd met de bouw van deze Onze-Lieve-Vrouwekerk, is moeilijk te zeggen. De archeologen spreken van *la cathédrale de l'An Mil* (de kathedraal van het jaar 1000), maar die kwalificatie moet niet te letterlijk genomen worden. Dat Boudewijn zelf de bouwheer van de Onze-Lieve-Vrouwekerk was, is de vraag. De Onze-Lieve-Vrouwekerk was in de eerste plaats de kerk van het kapittel. Het ontbreken van een vermelding op zijn grafsteentje kan ook als een *argumentum ex silentio* beschouwd worden. Dit sluit echter niet uit dat de kerk tijdens zijn pontificaat gebouwd is.
Een interessant onderdeel van de kerk is de teruggevonden *confessio* of reliekenkamer. Hieruit zouden omstreeks 1060 de relieken van Nicasius verdwenen kunnen zijn en wellicht in 1070 andere relieken zijn ge- of herplaatst. Of er toen sprake was van relieken van Eleutherius is ongewis. De reliekenkamer op zich is daarvoor geen aanwijzing, aangezien deze evenzeer voor Nicasiusrelieken als voor andere relieken gebouwd kan zijn. Zoals al eerder genoemd, zouden op deze kerk de wijdingsberichten van 1066 en 1070 betrekking kunnen hebben gehad.[172]
Deze grote kerk verdween bij de bouw van het huidige schip, dat zo'n 2,5 meter hoger kwam te liggen, volledig onder de grond. Wel werd de breedte van de oude kerk overgenomen: een deel van de zijmuren van de oude kerk werd opgenomen in de funderingen van het nieuwe werk. Ook de westmuur van de dubbele zijbeuk van het nieuwe transept kwam op dezelfde plaats te staan als die van het oude transept, terwijl de pijlers van de nieuwe westelijke transeptarcade boven de oude oostmuur van het transept verrezen. Het is aannemelijk dat er in de buurt van de huidige transeptportalen ook al toegangen tot de 11de-eeuwse kerk waren, zeker aan de noordkant, alwaar de pandgang lag, al lag deze toegang niet in de lijn van het

[168] Brulet 2012a: p.305.
[169] Brulet 2012a: p.305.
[170] Brulet 2010a: p.232-237.
[171] Brulet 2010a: p.20. Brulet 2012a: p.418.
[172] Brulet 2012a: p.401, 418. Rolland 1934a: p.225-238.

latere Mantiliusportaal.[173]
De 11de-eeuwse kerk is de kerk die in oorkonden van bisschop Radboud wordt aangeduid met *actum Tornaci in ecclesia Sancte Dei Genitricis Marie* (gedaan te Doornik in de kerk van Maria, de Heilige Moeder Gods).[174] Hier verordende Radboud in 1090 de hernieuwing van de prebende van de deken met de vermelding: *in ecclesia Sancte Marie Tornacensis*.[175] Dit is ook de kerk die Herman van Doornik uit zijn jeugd, de jaren '90 van de 11de eeuw, kende en die hij voor ogen had bij zijn relaas over de lessen van de scholaster Odo.[176] Odo, zo verhaalt Herman, gaf in het koor van de kerk les aan tweehonderd leerlingen. Dit koor moet het verhoogd gelegen kanunnikenkoor met het koorgestoelte, het *chorus stallatus* zijn geweest. De plaats ervan is niet geïdentificeerd, maar gezien de relatief geringe diepte van het architecturale koor, zal dit eerder in de viering of het transept hebben gestaan (zie § I.7). Herman vertelt dat Odo 's nachts de astronomie onderwees voor de deuren van de kerk. Ook deze gebeurtenissen plaatste Herman tijdens de regering van bisschop (1068-1098) Radboud. Ten slotte is het de kerk waar deze bisschop zelf in 1098 werd begraven. In de tussentijd zouden zich belangrijke ontwikkelingen voordoen in de Noord-Franse bisdommen.

6.10 De vervalste bul van paus Alexander II

In Noyon bleef het toenemende zelfbewustzijn van de Doornikse Kerk niet onopgemerkt. Met de nieuwe Eleutheriuscultus zou Doornik immers een potentiële patroonheilige krijgen die geheel eigen was aan het noordelijke bisdom en verwees naar de tijd dat Doornik nog een eigen bisschop had. De passage in Radbouds *Vita Medardi* wijst daar mogelijk op.[177] Maar zelfs als de Eleutheriuscultus pas in de loop van de 12de eeuw opkwam, zullen er in Noyon al eerder signalen zijn geweest dat het broeide in Doornik. De situatie in Doornik stond ook niet op zich. Er waren in deze tijd vergelijkbare ontwikkelingen in het westelijke deel van het bisdom Kamerijk, waar in Atrecht een diocesane onafhankelijkheidsstrijd op gang kwam (zie § II.7.6). Deze ontwikkelingen tijdens het pontificaat van Radboud komen weldra aan de orde.
Eerst moet echter nog even worden ingegaan op een aanwijzing dat bisschop Boudewijn tegen het einde van zijn pontificaat actie zou hebben ondernomen om de personele unie te bestendigen. Dat zou blijken uit een bul van paus (1061-1073) Alexander II. Met deze bul, getiteld *Omni gallicane Ecclesie* (Aan de gehele Kerk van Frankrijk), zou de paus op 20 maart 1073 de unie van de twee bisdommen hebben bevestigd.[178]
Het lijkt er dus op dat Boudewijn de loop der dingen niet lijdzaam afgewacht had, want – zo meldt de bul – de paus handelde op persoonlijk en mondeling verzoek van Boudewijn, "*episcopus Noviomensium, Tornacensium atque Flandrensium*" (bisschop van de Noyonenzers, Doornikzanen en Vlamingen). De bul koppelt de bisschopszetel van Doornik

[173] Westerman 2015a: p.57-70.
[174] Oorkonde van 28 december 1089 ACT cartularium C, folio 15r. Voisin 1877e: p.73.
[175] Miraeus & Foppens 1723a: II, p.952; Pycke 1986a: p. 98, 130-131.
[176] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.275.
[177] Édouard de Moreau (Moreau 1945b: p.63) beschouwde de *Vita Medardi* ook al als het eerste teken dat er een onafhankelijkheidsstreven was bij de Doornikzanen.
[178] De bul (Jaffé 1885a: JL 4768) is opgenomen in het cartularium van Noyon (Beauvais, AD Oise, G 1984: f.32r. Zie ook: Le Vasseur 1633a: p.767-768. Anonymus 1869a: kol.406. Zie voor verdere gegevens: Rendu 1875a: p.2. Warichez 1923a.

blijvend aan die van Noyon en het kiesrecht voor de bisschop wordt toegekend aan de Kerk van Noyon. De unie van de twee bisdommen wordt gerechtvaardigd door te wijzen op de grote verdiensten van de bisschoppen van Noyon en Doornik, zoals Medardus en Eligius voor de kerstening van Vlaanderen. Tevens overwoog de paus in de bul de relatieve armoede van beide bisdommen; afzonderlijk zou ieder van hen een te smalle basis hebben voor een zelfstandig bestaan. Het slot van de bul vermeldt bezittingen van het kapittel van Noyon.
Op grond van de tekst van de bul zou geconcludeerd kunnen worden dat bisschop Boudewijn in de laatste jaren van zijn bewind met de top van het kapittel van Noyon naar Rome zou zijn gegaan om te vragen om bevestiging van de unie. Die missie zou dan uiteindelijk in 1073 met succes zijn bekroond. Maar de datering maakt de bul verdacht.[179] Deze is minstens vijf jaar na het veronderstelde bezoek aan Rome, want Boudewijn stierf in 1068. Bovendien is de overlevering van de bul eenzijdig: hij is alleen bekend uit het cartularium van het kapittel van Noyon. Opvallend is dat de aanhef van de bul van Alexander II (*Omni gallicane Ecclesie*) gelijk is aan die van een bul van Johannes XV, die ook verdacht is.[180] Daarnaast wordt Boudewijn vermeld als "bisschop van de Noyonenzers, Doornikzanen en Vlamingen," een formule die in geen enkele andere oorkonde is gebruikt.[181]
De conclusie lijkt onontkoombaar: de bul is een vervalsing. De datering van de bul (20 maart), slechts een maand voor het overlijden van Alexander II op 21 april, is waarschijnlijk niet toevallig. De vervalser hoopte dat het *falsum* op deze manier minder eenvoudig ontmaskerd zou worden.
De vervalsing moet vervaardigd zijn tijdens het bewind van Boudewijns opvolger, bisschop (1068-1098) Radboud (zie § II.7.1) en wel in de onmiddellijke omgeving van de bisschop.[182] De bul maakt namelijk melding van het bestuur van Medardus in Noyon en Doornik en de vroegst bekende vermelding hiervan is nu juist te vinden in de *Vita Medardi* van bisschop Radboud.[183] Ten slotte is het opvallend dat zowel in de bul als in de *Vita Medardi* Vlaanderen of de Vlamingen expliciet genoemd worden. Dit wijst op de politieke betekenis van deze documenten. Kerkelijk was Vlaanderen immers geen entiteit, maar viel voor een groot deel onder het bisdom Doornik.
De vervalste bul maakt duidelijk dat er in Noyon reële vrees was voor het uiteenvallen van de personele unie. Of die gebaseerd was op concrete aanspraken die in Doornik geuit waren of voortkwam uit vooruitziendheid van de Noyonenzers is niet meer vast te stellen.

[179] Warichez (1902a: p.43-44; 1923a: p.7) en Herbomez (1891-1892a: p.211) vonden de bul al verdacht vanwege de herkomst, de redactie, de aanhef en de manier van dateren. Nader diplomatisch onderzoek zou moeten aantonen of ook deze interne criteria argumenten leveren om de bul definitief te ontmaskeren als een vervalsing.
[180] Zie hierover: Guyotjeannin 1981a: p.177-183.
[181] Boudewijn ondertekende altijd als bisschop van Noyon. Zie § II.6.11.
[182] Guyotjeannin 1981a: p.177-178.
[183] Zie § II.6.6.

6.11 De dood van bisschop Boudewijn († 1068)

Bisschop Boudewijn stierf op de vierde van de *kalendae* van mei, 28 april 1068.[184] Er is altijd aangenomen dat hij daarna begraven was in de Sint-Bartholomeusabdij (*Saint-Barthélemy*) in Noyon, die hij zelf had laten bouwen en met reguliere kanunniken bevolkt had.[185] Groot was de verrassing toen op 13 december 2006 zijn graf werd teruggevonden onder de Doornikse kathedraal. Zoals het een bisschop betaamt, had Boudewijn een eervolle plaats gekregen: hij werd begraven in het midden van de 11de-eeuwse Onze-Lieve-Vrouwekerk, voor de traptreden die leiden naar het verhoogde priesterkoor en vlakbij de *confessio* met relieken (zie § II.6.9).[186]
Het is opvallend dat Boudewijn in Doornik begraven is, gezien zijn verbondenheid met Noyon en het Franse koningshuis. De vrij eenvoudige uitrusting die de bisschop in zijn graf meekreeg zou erop kunnen wijzen dat hij onverwachts in Doornik gestorven is. Dat de bisschop binnen de kathedrale kerkengroep niet in de Sint-Stephanuskerk werd begraven, die vroeger als bisschoppelijke zetelkerk had gefunctioneerd, kan verklaard worden uit het feit dat deze kerk inmiddels definitief buiten gebruik was geraakt.
Het Doornikse kathedrale kapittel zal moeite gedaan hebben om de bisschop in zijn kerk begraven te krijgen. Een bisschopsgraf betekende aanzien, maar ook inkomsten, dankzij de missen die voor de overleden bisschop gelezen zouden worden. Op zich was het ook legitiem om de bisschop in Doornik te begraven: Doornik was immers een van zijn twee bisdommen. Het bisschopsgraf van Boudewijn kon door de kanunniken ook ingezet worden als een extra argument voor de kathedrale status van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Of deze status ook op dat moment al gezien werd als een strategisch element in de emancipatiestrijd van de Kerk van Doornik, is lastig te zeggen.
Er is een aanwijzing dat de kanunniken van Doornik zelf besloten Boudewijn in hun kerk te begraven. Bij het hoofd van Boudewijn werd namelijk een kleine endotaaf, een grafstèle met inscriptie (afb. II.13B & 13C), met de volgende tekst gevonden: IN HET JAAR VAN DE MENSWORDING VAN DE HEER 1068, DE VIERDE VAN DE KALENDAE VAN MEI, TIJDENS DE REGERING VAN PHILIPS, KONING DER FRANSEN, STIERF HIER BISSCHOP BOUDEWIJN, IN HET 25STE JAAR VAN ZIJN PONTIFICAAT. HIJ GAF AAN DE KANUNNIKEN VAN DEZE KERK HET ALTAAR VAN MEETKERKE[187] IN VLAANDEREN EN ANDERE VOORRECHTEN.[188] De tekst is duidelijk opgesteld

[184] De datum van 28 april staat vermeld op de endotaaf die in het graf van Boudewijn is gevonden en in de obituaria van de kathedralen van Doornik en Noyon, de abdijen van Saint-Amand van Elno, de abdijen van Sint-Baafs en Sint-Pieters in Gent, Sint-Eligius in Noyon, Sint-Quintinusberg (Mont-Saint-Quentin) bij Péronne en mogelijk Sint-Bartholomeus in Noyon. In Sint-Pieter in Rijsel werd de bisschop op 29 april herdacht. Boudewijn is in anciënniteit de eerste persoon die voorkomt in het obituarium van de Doornikse kathedraal. Er is een probleem met oorkondes van zijn opvolger Radboud die op 19 en 25 februari 1068 zouden moeten worden gedateerd. Guyotjeannin 1987a: p176. Pycke 2008b: p.334-335.
[185] Aldus kanunnik Jean Cousin (Cousin 1619-1620a, III: p.91): « Du règne de Baulduin de Monts, sçavoir est, l'an 1068, comme a escript Meier, deceda Baulduin Evesque de Noyon et de Tournay (…). Il fit bastir l'an 1064, hors les murs de la cité de Noyon, un monastère à l'honneur de S. Barthelemy au sommet du mont dict « des monuments », où il ordonna des Chanoines de l'ordre S. Augustin, et depuis y a été inhumé ». Meier (1561a: f.25v) geeft echter geen informatie over de begraafplaats van Boudewijn. Pycke <2008a>. Jacques Le Vasseur (1633a: p.768) – historicus van de Kerk van Noyon – volgt Jean Cousin.
[186] *Le Soir*, 14 december 2006.
[187] Gelegen in de gemeente Snellegem.
[188] De Latijnse tekst luidt: AB INCARNATIONE DNI ANNO M SEXAGESImO VIII IIII KL mAII IN ANNO VICESImO qVINTO SVI PONTIFICII REGNANTE REGE FRANCOR PhILIPO OBIIt HIC BALDEWINVS

vanuit het perspectief van de kanunniken van Onze-Lieve-Vrouw. Alleen een schenking van Boudewijn aan de Kerk van Doornik is vermeld.
Enkele decennia later, bij de nieuwbouw van de kathedraal rond 1100, kwam het graf van Boudewijn diep onder het vloerniveau van het nieuwe schip te liggen. Was het graf in de vroeg-12de-eeuwse kerk nog gemarkeerd in de vloer? Of kon de bisschop uit Noyon tegen die tijd maar beter diep weggestopt en vergeten worden?

PSVL qVI CANONICIS HVIVS ECCLE DEDIT ALTARE mARCHIRCE IN FLANDRIS CV ALIS BENEFICIIS.

7 Strijd voor onafhankelijkheid

7.0 De bisdommen Doornik en Noyon en de personele unie aan het eind van de 11de eeuw

Inleiding

In de voorafgaande hoofdstukken is in grote lijnen de geschiedenis van het bisdom Doornik, van de stad en van de kathedrale kerkengroep tot halverwege de 11de eeuw geschetst. De laatantieke stad werd eind 5de eeuw zetel van een bisdom, dat ruim een eeuw later in personele unie met het bisdom Noyon verenigd werd. Ondanks het ontbreken van een eigen residerend bisschop ontwikkelde Doornik zich tot een volwaardig bisdom met bijbehorende diocesane structuur, een kathedraal kapittel en een kathedrale kerkengroep.
In het vervolg zal de aandacht gericht worden op de periode waarin de oude Onze-Lieve-Vrouwekerk vervangen werd door een nieuwe kathedraal. Deze kerk, waarvan schip en transept nog steeds bestaan, werd begonnen rond 1100 (zie § I.3.8). De werkzaamheden vingen aan met de westpartij en de buitenmuren van de zijbeuken en moeten omstreeks 1120 een eind gevorderd zijn geweest. Op dat moment werd besloten tot een grondige wijziging van de oorspronkelijke plannen, waarvan de grootse, door torens gedomineerde, oostpartij het uiteindelijke resultaat zou zijn. Deze kerk was omstreeks 1160 voltooid met uitzondering van de transepttorens.
De bouw van één grote kathedraal ter vervanging van de oude kerken van de bisschoppelijke kerkengroep vond plaats in een cruciale periode in de geschiedenis van het bisdom Doornik. Na een strijd van vele decennia, lukte het de Kerk van Doornik om zich in 1146 los te maken uit de personele unie met het bisdom Noyon. Zoals hierboven bleek, zijn de eerste tekenen van deze emancipatiebeweging al zichtbaar in de tweede helft van de 11de eeuw. Maar het is in de 12de eeuw dat deze onafhankelijkheidsstrijd steeds heftiger wordt gevoerd. Na talrijke vergeefse pogingen onder de pausen Urbanus II (1088-1099), Paschalis II (1099-1118), Calixtus II (1119-1124) en Innocentius II (1130-1143), lukte het uiteindelijk tijdens het pontificaat (1145-1153) van Eugenius III om voor het bisdom Doornik een eigen bisschop te krijgen.[1]
Alvorens over te gaan tot de geschiedenis van de Kerk van Doornik en de kathedraal in de late 11de en 12de eeuw en de ontwikkelingen in het aangrenzende bisdom Kamerijk, is het wenselijk eerst kort de situatie tegen het einde van de 11de eeuw te schetsen. Naast de personele unie, het bisdom en de stad Doornik komt ook Noyon, het andere bisdom dat deel uitmaakte van de personele unie, aan de orde.

Het bisdom Doornik aan het einde van de 11de eeuw

Doornik mocht dan vanaf circa 700 geen eigen bisschop hebben gehad, uit het voorgaande is duidelijk geworden dat het bisdom Doornik gedurende de Merovingische, Karolingische en Capetingische periode een volwaardig bisdom was. Het bisdom besloeg een eigen territorium (zie § II.1.2) en had de volledige diocesane structuur.[2] Het ontbreken van een eigen bisschop had wel invloed op de kerkelijke administratie: het gehele, vrij uitgestrekte bisdom Doornik viel onder één aartsdiaken, terwijl in grootte vergelijkbare bisdommen in Noord-Frankrijk meerdere aartsdiakens hadden. De aartsdiaken, die in zijn aartsdiaconaat als rechterhand van

[1] Over de beëindiging van de personele unie van Doornik en Noyon, zie: *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.14, 340-346. Zie ook: Sdralek 1891a: p.66-71, 116-117. Warichez 1923a: p.3-12; Warichez 1923b: p.97-103, 145-152. Dimier 1953a: p.206-217; Dimier 1971a: p.48-59; Milis 1983a: p.5-14.
[2] Voor de grenzen van het bisdom, zie § II.1.2. Het feit dat er sprake was van een complete structuur, zou ook blijken bij het einde van de personele unie: er was alleen een nieuwe bisschop nodig. Opgemerkt wordt dat het bijzonder onwaarschijnlijk is dat de diocesane structuur zich in de loop van de vroege Middeleeuwen ontwikkeld zou hebben, terwijl het bisdom Doornik niet als volwaardig bisdom werd beschouwd. De aanwezigheid van de volwaardige diocesane instellingen vormde daarmee ook een argument voor de oorspronkelijke en opnieuw gewenste zelfstandigheid van het bisdom.

de bisschop functioneerde, trad in het geval van Doornik ook dikwijls op als vervanger van de in Noyon verkerende bisschop.[3] Het bisdom Doornik was verder opgedeeld in een tiental dekenaten, waarvan ieder uit een flink aantal parochies bestond.[4]
In de stad Doornik is, in ieder geval vanaf de Karolingische tijd, een kathedraal kapittel aanwijsbaar, evenals een kathedrale kerkengroep die uit meerdere kerken bestond, in ieder geval een Onze-Lieve-Vrouwekerk en een Sint-Stephanuskerk.[5] De Stephanuskerk raakte in de loop van de tijd in onbruik en verviel tot een ruïne. Halverwege de 11de eeuw kende Doornik één hoofdkerk: de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. Hier werden tot circa 1070 de belangrijke relieken van de heilige Nicasius bewaard. Aan de kerk was een kapittel van maximaal dertig kanunniken verbonden. Het stond onder leiding van een proost en een deken, die beiden tot de dignitarissen behoorden, evenals de aartsdiaken en de thesaurier.[6] De kanunniken beheerden een gezamenlijke *mensa* en beschikten ieder afzonderlijk over een prebende. Het kapittel had de grote stadsparochie van Doornik (linkeroever) onder haar hoede en bezat daar alle rechten.[7] Het was verantwoordelijk voor de zielzorg en onderhield daarvoor meerdere stadskerken: Sint-Pieter (Saint-Pierre), Sint-Kwinten (Saint-Quentin) en Sint-Piatus (Saint-Piat) zijn daarvan de oudste. Zij worden genoemd in de oudste bevestiging van bezittingen van het kapittel uit 1108.[8] Opvallend is dat er tot het einde van de 11de eeuw in Doornik naast het kathedrale kapittel geen andere geestelijke gemeenschappen zijn. Latere bronnen spreken van kloostergemeenschappen in de Merovingische en Karolingische tijd. Mochten zij werkelijk bestaan hebben, dan gingen zij in de 9de of 10de eeuw teloor.
Elders in het bisdom bevonden zich enkele oude, eerbiedwaardige en door hun aanzien en bezittingen machtige abdijen: de abdij van Saint-Amand in Elno[9] en de abdijen van Sint-Pieters (*Blandinium*) en Sint-Baafs (*Ganda*) bij Gent. De bisschop oefende in deze abdijen de normale bisschoppelijke rechten (*jura pontificalia*) uit.[10] In de loop van de 11de eeuw nam het aantal kapittels sterk toe.[11] De voornaamste seculiere kapittels in het bisdom zijn het grafelijke kapittel van Sint-Donaas in Brugge en het kapittel van de omvangrijke nieuwe grafelijke stichting van Sint-Pieter in Rijsel.[12]

---

[3] Voor zover dat liturgisch en kerkrechtelijk mogelijk was. Met uitzondering van de kleine bisdommen Noyon en Senlis hadden alle bisdommen van de kerkprovincie Reims meerdere aartsdiakens: twee in Amiens, Atrecht, Laon, Reims en Terwaan, drie in Beauvais, vier in Soissons en vijf in Kamerijk. Pycke 1986a: p.146.
[4] Pycke 1986a: p.25; Moreau 1945b: p.25-26.
[5] Zie § II.4.5.
[6] Pycke 1986a: p.98-100, 127-169. De vier Doornikse dignitarissen hadden vooral bestuurlijke, financiële en organisatorische taken (proost, thesaurarius, aartsdiaken). Het ontbreken van een eigen bisschop is daar waarschijnlijk de oorzaak van, aangezien het kapittel bestuurlijke taken van hem overnam. In Noyon, waar de scholaster en de cantor dignitaris waren, lag de nadruk blijkbaar meer op de liturgische en kerkelijke taken van het kathedrale kapittel.
[7] Pycke 2011a: p.283-286.
[8] Zie over de mogelijke voorgeschiedenis van deze kerken § II.2.4 en § II.3.3.
[9] Platelle 1965a: p.43-44.
[10] De abdij van Saint-Amand claimde middels een vervalste bul pauselijke exemptie, maar had dit niet. Platelle 1965a: p.173-178. Een uitzondering moet wellicht gemaakt worden voor de abdij van Cysoing, die mogelijk rechtstreeks onder de aartsbisschop van Reims viel (Bataille 1934a: p.183; Plateau 2004a: p.20). Maar in dat geval is wel opvallend dat de Doornikse bisschoppen veelvuldig optreden ten behoeve van dit klooster.
[11] Meijns 2000a, pasim.
[12] Sint-Donaas: Devliegher 1978a: p.254-264. Devliegher 1991a: p.118-136. Meijns 2000a: p.303-325. Rijsel: Meijns 2000a: p.471.

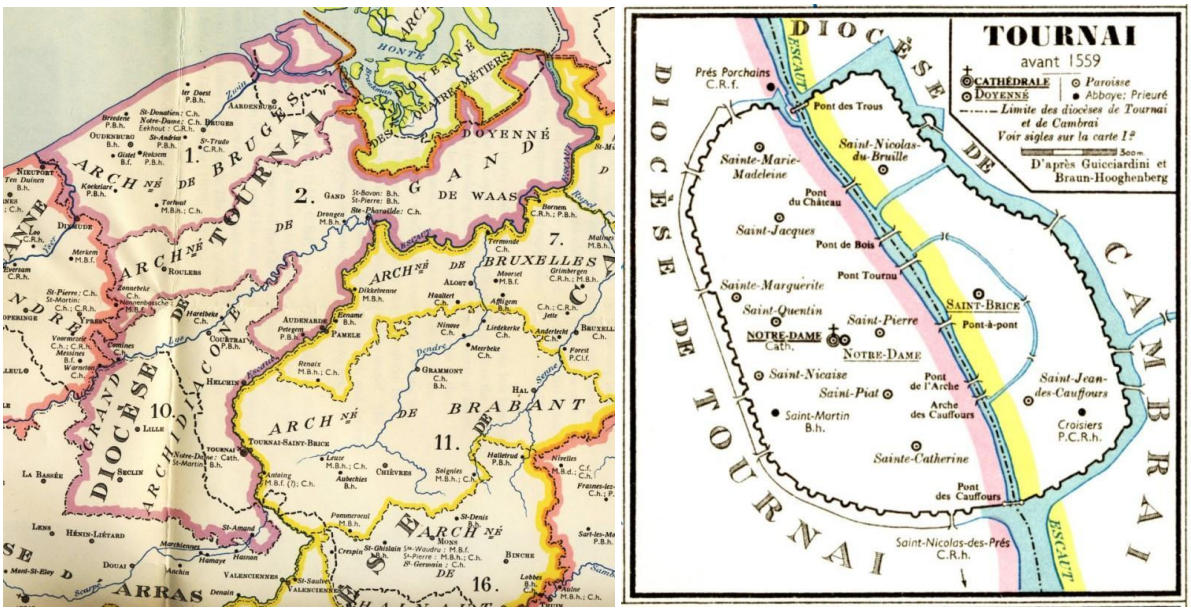

II.14A links: het bisdom Doornik tot het einde van de Middeleeuwen (uit: De Moreau 1940-1945a: tome complémentaire 1, carte I).
II.14B rechts: de kerkelijke instellingen in stad Doornik aan het einde van de Middeleeuwen (uit: De Moreau 1940-1945a: tome complémentaire 1, carte I).

De stad Doornik aan het eind van de 11de eeuw

Tegen het eind van de 11de eeuw begint in Doornik een tijd van welvaart en groei. De stad ontwikkelt zich tot een nijverheids- en handelsstad van belang. De 11de-eeuwse *vita* van de heilige Macarius beschrijft Doornik als een dichtbevolkte stad, rijk aan grondstoffen en goederen, nijverheid en handel. De wolhandel wordt expliciet genoemd.[13] Daarnaast zijn er de steengroeves en de kalkindustrie.
De benedenstad, nabij de haven aan de Schelde, is het economische hart van de stad. Hier werken en wonen kooplieden en ambachtslui. In de bovenstad ligt het bestuurshart: de kathedraal in het hart van de kapittelimmuniteit, het bisschoppelijk paleis[14] en vele gebouwen en woningen van het kapittel. Ten westen en oosten van de benedenstad, groeit de agglomeratie in beide richtingen langs de Schelde, terwijl ten zuiden van de bovenstad een plein (*forum*) ontstaat. Ook aan de overzijde van de Schelde verdicht zich de bebouwing. Hoewel de rechteroever formeel geen onderdeel is van de stad, neemt de invloed van de Doornikse stadsbestuurders er steeds meer toe.[15]

[13] EREMBOLDUS ABBATIS 1675a: p.877. *MACARII VITA ALTERA* 1675a: p.885. Rolland 1956a: p.5; Pirenne 1893-1894a: col.3-4.
[14] Over het bisschoppelijk paleis, Bozière 1874a: p.316-318. Pirlot 1978a: II, p.606-613. Garrigou Grandchamp 2013a: p.207-210.
[15] De rechteroever behoorde sinds het Verdrag van Ribemont (880) tot het Oost-Frankische Rijk, later het Roomse Rijk (*Romanum Imperium*), en lag in het bisdom Kamerijk. Maar de Kerk van Doornik verwierf er al snel gronden en tal van rechten, zodat nog in 1337 het kapittel kon verklaren dat het de heerlijkheid van Sint-Brixius (Saint-Brice) "alleen van God en Onze Lieve Vrouw hield." Rolland 1931a: p.65, n.1.

Het bestuur wordt gedomineerd door de Kerk.[16] De bisschop is de heer van de agglomeratie op de linkeroever van de Schelde. Hij bekleedt over de stad de grafelijke macht, ook al wordt hij meestal niet aangeduid als graaf. Een voorbeeld daarvan uit de 13de eeuw is te vinden in de rijmkroniek van Philippe Mouskès, die over de bisschop schrijft *qua ril fu de la ville quens* (want hij was graaf van de stad).[17] De Kerk van Doornik bezit naast de grafelijke rechten, ook het marktrecht, het laad- en losrecht, het stapelrecht, het muntrecht, en het tolrecht, kortom tal van koninklijke regalia.[18]
De bisschop is aan de koning trouw en bijstand verschuldigd, al is die in het geval van Doornik beperkt. Op een vraag van de koning dient de bisschop tien ridders met gevolg te sturen. Als Philips II Augustus in de rijmkroniek over het jaar 1187 aan bisschop Everard vraagt van wie hij de stad in leen houdt, antwoordt deze: *S'a au veske Evrart demandé / De quoi il tenopit la Chitet / Li veske respondi sans ire: / De Nostre-Dame et de Dieu, Sire / Si comme li veske d'ançois* (*Toen hij* [de koning] *aan bisschop Everard vroeg / van wie hij de stad hield / antwoordde de bisschop zonder vrees: / van Onze Lieve Vrouw en van God, sire, / zoals de eerdere bisschoppen*). Doornik is dus in de eerste plaats van Maria, zoals Utrecht van Sint-Maarten of Luik van Sint-Lambertus is. Pas daarna, zo vult de bisschop aan: *et de vous et des autres rois, / que j'en sierc à X cevaliers / Quant besoin leur est et mestiers* (*en van u en de andere koningen, die ik dien met tien ridders als er behoefte en noodzaak is*).[19]
Daar de bisschoppen het grootste deel van hun tijd in Noyon zijn, is de invloed van het kathedrale kapittel op het bestuur van de heerlijkheid Doornik groot, ook al blijft de bisschop leenman ten opzichte van zijn leenheer, de koning.[20] In het kapittel, dat als institutie permanent in Doornik is, zijn de belangrijke families uit de stad en omgeving vertegenwoordigd.[21] De deling van de macht gaat zover dat de kanunniken beschouwd kunnen worden als medeheren (*co-seigneurs*).[22] Veel heerlijke rechten zijn in de loop der tijd dan ook overgegaan op deze machtige medebestuurder.
Het dagelijks bestuur van de stad wordt gevoerd door een schepencollege dat gerekruteerd wordt uit de *homines beatae Mariae*, een groep van Doornikse burgers, die zich tegen betaling van een belasting onder de bescherming van de Kerk heeft geplaatst. Samen met de burggraaf en de voogd zijn zij verantwoordelijk voor het bestuur en de rechtspraak.[23]
De voogd en de burggraaf, beide leenmannen van de Kerk, spelen namens haar een belangrijke rol als uitvoerders van hun wereldlijke rechten. De voogdij – waar generaties lang de familie van Avesnes mee beleend is – omvat de uitvoering van het strafrecht, waarmee de clerus vanwege zijn geestelijke staat zich niet mag bezighouden. De burggraaf die heerst over het Doornikse – het gebied rond de stad dat hij in leen houdt van de Vlaamse graaf – komt uit

[16] Rolland 1931a: p.34-39; Rolland 1956a: p.45-57.
[17] PHILIPPE MOUSKES 1836-1838a: vers 1093; Rolland 1931a: p.36.
[18] Rolland 1956a: p.56.
[19] PHILIPPE MOUSKES 1836-1838a: vers 19300-19306; Rolland 1931a: p.36. Gislebertus van Bergen schrijft over dezelfde gebeurtenis in de kroniek van Henegouwen: *Op de vierde dag* [JW: na Kerst] *kwam hij* [JW: de koning] *naar Doornik. Het was niet bekend dat een van zijn voorgangers hier ooit geweest was. En de burgers, die altijd alleen de bisschop als hun heer hadden gehoorzaamd, werden toen onderworpen aan 's konings wil, want nadehand gehoorzaamden zij de koning naar zijn wil door hem geld te geven, en in expedities.*
GISLEBERTUS MONTENSIS 2005a: p.111 (§137). Baldwin 1986a: p.61.
[20] Rolland 1956a: p.47.
[21] Pycke 1986a: p.30.
[22] Rolland 1956a: p.46-47.
[23] Rolland 1924b: passim.

de familie van Mortagne en zetelt in een kasteel op een eiland in de Schelde. Belast met de verdediging van de stad, heeft hij in Doornik de belangrijke functie van militaire beschermer van de Kerk. Hij is de machtigste man in de stad na de bisschop en verwaardigt zich zelfs om een oorkonde aan te heffen met *divine dispositionis virtute princeps Tornacensis* (vorst van het Doornikse uit kracht van goddelijke beschikking) en te ondertekenen met *dominus de Tornaco* (heer van Doornik).[24] Tegen 1095 zou de burggraaf zelfs bisschop Radboud eens de toegang tot de stad ontzegd hebben.[25]
Op geringe afstand, maar van grote betekenis, is de machtige graaf van Vlaanderen. Het territorium van de stad Doornik (inclusief de banmijl) behoort niet tot zijn gebied; de bisschop is rechtstreeks leenman van de koning. Maar de streek rondom de stad, het Doornikse, houdt de burggraaf van de Vlaamse graaf in leen. Bovendien valt bijna het gehele territorium van het bisdom Doornik onder Kroon-Vlaanderen. Als machtigste heerser in de regio is de Vlaamse graaf de beschermer van de Kerk in zijn hoedanigheid als *advocatus superior*, opperste voogd.[26] In de stad Doornik komt deze kwaliteit de koning zelf toe, maar het is de vraag hoeveel hier in de praktijk van terecht kwam. Zijn feitelijke macht en invloed waren tot begin 12de eeuw zeer beperkt (zie § II.4.1).
De steeds dichter bevolkte en welvarender stad wordt dus zowel politiek als religieus bestuurd door een bisschop, die op afstand staat en op wiens verkiezing de lokale machthebbers, zowel geestelijk als wereldlijk (de graaf van Vlaanderen, regionale adel en patriciërs) beperkte invloed hebben. Hoewel het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw ondertussen wel heeft geprofiteerd van het feit dat de bisschop meestal in Noyon verblijft door talrijke van diens rechten en bezittingen te usurperen, missen de stad en de Kerk van Doornik het politieke en religieuze prestige dat een eigen bisschop met zich meebrengt. Tegen het eind van de 11de eeuw wordt de wens van een eigen bisschop steeds nadrukkelijker. Het is de Kerk van Doornik die het initiatief neemt in deze emancipatiebeweging.

<u>Het bisdom Noyon aan het einde van de 11de eeuw</u>
Het bisdom Noyon was voortgekomen uit de laatantieke *Civitas Viromanduorum*. In de 6de eeuw was de bisschopszetel van Saint-Quentin (*Augusta Viromanduorum*) naar Noyon verplaatst. Het kleine bisdom, dat uit één aartsdiaconaat bestond, was onderverdeeld in negen dekenaten en enkele tientallen parochies.[27]

[24] Herbomez 1895b: p.7-9.
[25] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.305.
[26] Rolland 1931a: p.41HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.305.
[27] De oudst bekende complete indeling is van kort voor 1300 (Longnon 1908a: p.175-192). Tot wanneer de indeling in dekenaten teruggaat, is niet duidelijk.

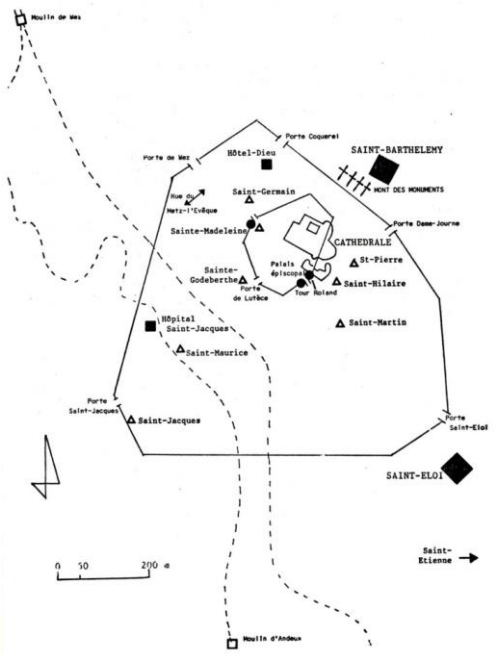

II.15A links: schematische plattegrond van Noyon in de 12de eeuw (uit: Guyotjeannin 1987a: carte 4).

Het kathedrale kapittel van Noyon telde in ieder geval in de 12de eeuw 60 kanunniken, waarvan vier dignitarissen: de deken, de cantor, de thesaurier en de scholaster. Het kapittel had belangrijke rechten en bezittingen in Noyon en daarbuiten. Na de kathedraal was de belangrijkste religieuze instelling van de stad de in de 7de eeuw gestichte abdij van de heilige Lupus van Troyes (Saint-Loup), die al snel de naam had aangenomen van Sint-Eligius (Saint-Éloi), die hier begraven was. De abdij, in de 10de en 11de eeuw een bisschoppelijk eigenklooster, had tijdens de Noormanneninvallen het lichaam van Eligius aan de kathedraal verloren.[28] Enkele andere oude kloosters, namelijk Sint-Maarten (Saint-Martin), Sint-Mauritius (Saint-Maurice), Sint-Stephanus (Saint-Étienne) en Sint-Godeberta (Sainte-Godeberthe) waren ondertussen parochiekerken geworden.[29] In de stad bevond zich de priorij van Sint-Remigius (Saint-Rémi), later ook Sint-Blasius (Saint-Blaise), vlak daar buiten de in 1064 gestichte abdij van Sint-Bartholomeus (Saint-Barthélemy).
Het bisdom kende enkele voornamere abdij- en kapittelkerken. Buiten Noyon bevinden de belangrijkste kerkelijke instellingen zich in Saint-Quentin, het oude *Augusta Viromanduorum*, en destijds de grafelijke hoofdstad van de Vermandois. Het kapittel van de heilige Kwinten (Saint-Quentin) was met 72 kanunniken omvangrijker dan dat van de kathedraal en claimde pauselijke exemptie. Een van de prebendes kwam toe aan de Franse koning.[30] Over de oude abdij van Sint-Prejectus (Saint-Prix) bij Saint-Quentin, een 10de-eeuwse stichting van de graven van Vermandois, is nagenoeg niets bekend.[31] Naast de grote kapittelkerk kende Saint-Quentin nog een tweede aan de heilige Kwinten gewijde abdij, Sint-Kwinten-op-het-eiland (Saint-Quentin-en-L'Isle), gebouwd op de plek waar het lichaam van de heilige gevonden zou

[28] Becquet 1989a: p.145-146. Guyotjeannin 1981a: p.42-43.
[29] Becquet 1989a: p.149.
[30] Becquet 1985a: p.91-92.
[31] Becquet 1986a: p.167.

zijn.[32]
Andere belangrijke kerkelijke instellingen in het bisdom waren de in 1068 gestichte kapittelkerk van Onze-Lieve-Vrouw en Sint-Quirinus (Notre-Dame et Saint-Quirin) in Vermand,[33] en die van Onze-Lieve-Vrouwe (Notre-Dame) in Ham-en-Vermandois. In 1108 stemde bisschop Balderik op verzoek van de lokale heer toe om de seculiere kanunniken aldaar te vervangen door regulieren.[34] Aan de grens met het bisdom Amiens lag bij Péronne de van oorsprong 7de-eeuwse abdij van de Heilige Drie-Eenheid en Sint-Quintinus, beter bekend als Sint-Quintinusberg (Mont-Saint-Quentin). Deze was omstreeks 1000 hersteld door de graven van Vermandois.[35]

7.1 Bisschop Radboud (1068-1098)

De opvolger van bisschop Boudewijn lijkt in eerste instantie een figuur van de oude stempel te zijn geweest. Bisschop Radboud II,[36] *nobilis vir*, een edelman,[37] was afkomstig uit een voornaam adellijk geslacht, waarvan de leden kastelein van Saint-Quentin, heer van Ribemont[38] en graaf van Oosterbant[39] waren. Zijn neef Everard werd omstreeks 1075-1080 kastelein van Doornik en Mortagne.[40] Radboud was een werelds heer voor wie simonie (de verkoop van kerkelijke ambten) geen taboe zou zijn geweest.[41] Zo beschuldigde Herman van Doornik hem halverwege de 12de eeuw ervan zijn bisschopszetels gekocht te hebben. Of hiermee aan de essentie van zijn persoon en bestuur recht wordt gedaan, is echter de vraag. Diezelfde Herman spreekt namelijk ook met veel lof over Radboud, de eerbiedwaardige bisschop van de stad, *urbis venerabilis episcopus*. In het licht van de belangrijke rol die de bisschop speelde bij de (her)stichting van het Sint-Maartensklooster, waarvan Herman abt was geweest, is dat ook niet verwonderlijk.[42]
De beschuldiging van simonie was eind 11de eeuw de meest effectieve vorm om een hoge geestelijke in diskrediet te brengen. De algemene praktijk van verkoop van en belening met kerkelijke ambten en rechten (simonie) werd onder invloed van de kerkelijke hervormingen in de tweede helft van de 11de eeuw steeds minder aanvaard. Als een van de eerste maatregelen na zijn pauskeuze liet paus (1073-1085) Gregorius VII simonie krachtig veroordelen door twee Romeinse concilies in 1073 en 1074. Besloten werd dat prelaten in het geval van simonie onherroepelijk uit hun ambt zouden worden gezet.
Dat de nieuwe bisschop van Noyon en Doornik in dit opzicht geen onomstreden bisschop

[32] Becquet 1986a: p.165.
[33] Becquet 1985a: p.127.
[34] Becquet 1977a: p.80.
[35] Becquet 1979a: p.133.
[36] *GC* 1751a, 9: kol.996-998.
[37] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.309.
[38] Ribemont (Departement Aisne, arrondissement Saint-Quentin), aan de Samber, 15 km ten oosten van Saint-Quentin.
[39] De oude *pagus Austrobatensis*, gelegen tussen Vlaanderen en Henegouwen, tussen de rivieren Schelde, Scarpe en Sensée. Cauchies 1999a: kol.1539-1540.
[40] Guyotjeannin 1987a: p.176.
[41] Zoals een prebende van het kathedrale kapittel van Doornik. HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.301. Guyotjeannin 1987a: p.176-177.
[42] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.275, 309.

was, blijkt uit diverse berichten. Gregorius VII zou de aartsbisschop van Reims in 1075 opgedragen hebben om Radboud tot de orde te roepen.[43] Op concilies in Autun (1077) en Poitiers (1078) werden de beschuldigingen aan zijn adres onderzocht.[44] Het lijkt er op dat Radboud in september 1077 in Autun zelfs simonie heeft toegegeven en bereid was om af te treden.[45] Dat dat laatste niet nodig bleek niet gebeurde, ligt waarschijnlijk aan het feit dat Radboud al in 1068, dus ruim voor de Romeinse concilies van 1073 en 1074, bisschop was gewijd. Uiteindelijk besloot paus (1088-1099) Urbanus II dat Radboud op zijn post kon blijven.[46]
Herman van Doornik hernieuwde halverwege de 12de eeuw de beschuldigingen aan het adres van Radboud met als doel de in Noyon gekozen bisschop opnieuw in diskrediet te brengen.[47] Want ofschoon Herman het niet expliciet formuleert, kan de conclusie niet anders zijn dan dat Radboud ten onrechte bisschop van Noyon en Doornik was geworden.[48] Voor Herman vormde het op dat moment een extra argument dat het bisdom Doornik recht had op een eigen bisschop.[49] Deze tekst in zijn boek *De restauratione* schreef Herman, toen hij in 1142 in Rome verbleef om te pleiten voor een eigen Doornikse bisschop (zie § II.9.1-2).

Uit de administratieve en verhalende bronnen komt Radboud naar voren als een actief bestuurder in beide bisdommen bij wie de vele facetten van het bisschopsambt tot hun recht komen. Hij was met grote regelmaat in zijn noordelijke bisdom. [50]
Als heer van Doornik en van Noyon was Radboud ook een vazal van de koning. In die hoedanigheid droeg hij met manschappen bij aan het koninklijke leger. Mannen uit Doornik en Noyon vochten met koning Philips I tegen graaf (1071-1093) Robrecht I de Fries van Vlaanderen en delfden het onderspit in de Slag bij Kassel (1071).[51] Op 25 december 1071 is Radboud een van de bisschoppen die voorging bij de feestelijke kroningsceremonie (Festkrönung) van koning Philips I in Laon.[52] Radboud was echter veel minder in het gezelschap van de koning dan zijn voorganger Boudewijn. Belangrijke momenten tijdens zijn

[43] Brief van paus Gregorius VII van 5 maart 1075 aan aartsbisschop (1069-1081/1083) Manasses I van Reims om zijn suffragaan tot de orde te roepen (GREGORIUS VII PAPA 1920-1923a: p.211-212 (II, 58). Moreau 1938a: p.247.
[44] Autun: Odette Pontal (1995a: p.178) concludeerde ten onrechte dat Radboud uiteindelijk zou zijn gedwongen om af treden. Poitiers: Brief van HUGO VAN DIE 1854a: p.509-511. Moreau 1938a: p.248. Pontal 1995a: p.181.
[45] Moreau 1938a: p.247-248.
[46] De Smet 1837-1865a: I, p.705. AHEB, 1865, 2: p.7. Delisle 1877a: p.712.
[47] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.309. In de beschuldigingen van simonie en nepotisme aan het adres van Radboud en de kanunniken van het kathedrale kapittel van Noyon speelt mee dat Herman het in zijn ogen verworden gedrag van de seculiere geestelijkheid afzet tegenover het zuivere monastieke ideaal dat hij aanhangt. Zie Pycke 1986a: p.110. Moreau 1938a: p.248.
[48] Ook bisschop Lambert van Zonnebeke, die na Radbouds opvolger Balderik de bisschopstroon van Noyon en Doornik innam, werd beschuldigd van simonie. Zie: § 8.15.
[49] Ook bisschop (954-955) Fulcherus (Fr. Foucher), voormalig deken van de Sint-Medardusabdij in Soissons, moet het bij Herman en zijn navolger(s) (HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.309. HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.319-320. *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.335-336, 339, 351. *VERSUS DE DIGNITATE* 1883a: p.359) ontgelden wegens simonie, zijn onwaardige afkomst (Herman maakt van hem de zoon van de koninklijke kok) en zijn verder toch al onwaardige leven. Zie ook § 4.6.
[50] Guyotjeannin 1987a: p.176; Lohrmann 1976a: p.96, 10a, 10b, 12; Moreau 1945b: p.59-62.
[51] Pycke 2008d: kol.37.
[52] Luchaire 1890a: p.143. Dergelijke *Festkrönungen* kwamen geregeld voor, vooral op kerkelijke hoogtijdagen. Andere voorbeelden voor de regering van koning Philips I zijn de kroningen op 16 mei 1098 in Tours en met Kerst 1100 in Reims.

pontificaat in Doornik zijn de instelling van de grote processie (zie § II.7.2), een mislukte poging tot hervorming van het kathedrale kapittel (zie § II.7.3) en de stichting van de Sint-Maartensabdij (zie § II.7.4). Nadat Atrecht zich als bisdom van Kamerijk had afgescheiden, leek het tegen het einde van zijn pontificaat te komen tot de opheffing van de personele unie. Radboud ondersteunde nieuwe kloosterstichtingen in zijn beide bisdommen, zoals het in 1068 gestichte kapittel van Onze-Lieve-Vrouw en Sint-Quirinus in Vermand (bisdom Noyon) dat tegen het einde van de eeuw werd hervormd tot een regulier kanunnikenklooster[53] en de stichting van het Sint-Maartensklooster in Doornik (1092). In zijn noordelijke bisdom ondersteunde hij de stichting van een kapittel te Petegem en bij de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge.[54] Daarnaast was hij weldoener van de kerk van Sint-Mauritius en Gezellen in Nevele (Oost-Vlaanderen), van het altaar van Rodenburg, de kapellen op het eiland Wulpen (Westerschelde), het kapittel van Harelbeke, dat van Sint-Pieter in Rijsel en Sint-Donaas in Brugge.[55] Bij graaf Robrecht I de Fries ijverde Radboud voor de teruggave van de inkomsten van twaalf altaren, die zijn voorganger bisschop Harduinus voor drie generaties in leen had gegeven aan graaf Boudewijn IV met de Baard. [56]
Op talrijke plaatsen ging Radboud voor in de wijdingen van kerken en altaren. Zo wijdde hij in 1070 de Sint-Pieterskerk te Oudenburg (tussen Oostende en Brugge).[57] Net buiten zijn noordelijke bisdom nam hij in hetzelfde jaar deel aan de wijding van de abdijkerk Hasnon (bisdom Kamerijk) en in 1087 vaardigde hij een oorkonde uit voor deze abdij. Ook was hij een weldoener van de abdij van Ename (bisdom Kamerijk) en van de abdij van Sint-Bertijns – *Saint-Bertin* (bisdom Terwaan).[58]
Uit zijn hierboven besproken *Vita Medardi* (§ II.6.6) bleek al Radbouds belangstelling voor heiligenlevens. Deze was niet altijd zo nadrukkelijk politiek gemotiveerd als bij de *Vita Medardi*. Tussen 1070 en 1084 vroeg de bisschop aan de monnik Drogo van Sint-Winoksbergen – *Saint-Winoc* om een *vita* te schrijven over de heilige Godelieve van Gistel (West-Vlaanderen).[59] Met deze beschrijving van haar heilige leven als onderbouwing ging de bisschop op 30 juli 1084 te Gistel over tot de plechtige verheffing (*elevatio*) van haar relieken.[60] Deze *elevatio* vormde, zoals gebruikelijk, de officiële erkenning van heiligheid. In 1084 en 1085 hield Radboud in januari een synode in Doornik.[61] In 1088 wijdde hij, samen met zijn collega Gerard van Kamerijk, de nieuwe abdijkerk van Saint-Amand, gebouwd na de verwoesting van het klooster door brand in 1066.[62] In 1089 vierde hij waarschijnlijk het hoogfeest van Kerstmis in Doornik, want op 29 december van dat jaar beslechtte hij aldaar een conflict tussen het kapittel en zijn thesaurier.[63]

---

[53] Becquet 1985a: p.127. Vermand (departement Aisne, arrondissement Saint-Quentin).
[54] Warichez 1905b: kol.536.
[55] Warichez 1905d: kol.536.
[56] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.159-160.
[57] Warichez 1905d: kol.536.
[58] Warichez 1905d: kol.536.
[59] Defries 2004a: p.370; Huyghebaert 1971b: p.91-256.
[60] Voor de *Vita sanctae Godelevae*, zie: BHL 3591f. DROGO VAN SINT-WINOKSBERGEN 1926a: p.103-137. DROGO VAN SINT-WINOKSBERGEN 1982a. DROGO VAN SINT-WINOKSBERGEN 2000a: p.359-373. Zie over de *Vita Godelevae* en de rol van bisschop Radboud: Vandewoude 2007a.
[61] Guyotjeannin, Pycke & Tock 1993a: p.317. In principe was er een jaarlijkse synode (in de tijd na Pinksteren). Het is niet duidelijk of de bisschop van Noyon-Doornik daarbij standaard in Doornik aanwezig was.
[62] *CRONICA BREVIS ELNONIS* 1836a: p.518-520. *ANNALES ELNONENSES* 1937a: p.160. Platelle 1965a: p.119.
[63] Pycke 1986a: p.155.

Op 16 maart 1088 en opnieuw op 19 februari 1090 was Radboud in Doornik, waar hij oorkondes voor het Sint-Pieterskapittel in Rijsel uitvaardigde.[64] In dat laatste jaar was hij ook in Doornik voor een synode. Op 1 juli 1090 vaardigde hij in Doornik een oorkonde uit voor de kathedraal.[65] In september 1090 verbleef hij wederom in Doornik, waar hij voorging in de grote processie tegen de pest.

7.2 De instelling van de Grote Processie (1090)

Evenals een groot deel van Vlaanderen werd Doornik in 1090 geteisterd door een pestepidemie, ook wel ergotisme of "Hellevuur" genaamd. "De door deze afschuwelijke plaag geteisterde bevolking begaf zich naar de aan de Moeder Gods gewijde kerken om de epidemie tot staan te brengen."[66] Bisschop Radboud organiseerde in Doornik een grote boeteprocessie waarbij de relieken van de kathedraal[67] rond de stadsmuren werden gedragen om het einde van de epidemie af te smeken. Mogelijk vormde de processie het sluitstuk van een boeteweek na het feest van Maria Geboorte (8 september), waarvoor Radboud naar Doornik zou zijn gekomen.[68] Toen de epidemie uitdoofde, concludeerde men dat de smeekbede was verhoord. Uit dankbaarheid en ter herinnering aan het verdwijnen van de epidemie werd besloten om jaarlijks een grote processie te houden op 14 september, het feest van Kruisverheffing en datum van de eerste processie.[69] Het aantal deelnemers moet indrukwekkend zijn geweest, zelfs al moeten de getallen die Herman van Doornik noemt (60.000 in 1094 en 100.000 omstreeks 1145) niet al te letterlijk worden opgevat.[70]
Hoe de Grote Processie aan het einde van de 11de eeuw exact was samengesteld en verliep, is niet bekend. Pas voor de 13de en 14de eeuw zijn er preciezere gegevens over deze jaarlijkse gebeurtenis. In die tijd bestond de processie uit drie ommegangen: één 's nachts, één 's ochtends en één 's middags. Tijdens de processie werden rond de stad op de vier windrichtingen de *initia* van de vier evangeliën gezongen, zodat de stad door een kosmisch kruis geheiligd werd en onder bescherming van het Evangelie kwam te staan.[71] Dit oude ritueel behoorde waarschijnlijk vanaf het begin tot de processie. Uit het relaas van Herman van Doornik valt namelijk op te maken dat de processie al in de late 11de eeuw rondom de

[64] Hautcoeur 1894a: I, p.13.
[65] Pycke 1988a: p.98, 173.
[66] Citaat afkomstig uit de *CHRONICON S.ANDREAE CASTRI CAMERACESII* (1846a: p.542), omstreeks 1133 geschreven door een anonieme monnik van Saint-André-du-Château, die vermeldde dat hij een ooggetuige was geweest. Dumoulin & Pycke 1992a: p.14. Zie: HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.277.
[67] *Cum sanctorum pignoribus*, HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.277. Helaas vermeldt Herman niet welke relieken.
[68] Dumoulin & Pycke 1992a: p.24.
[69] Dumoulin & Pycke 1992a: p.16. De traditie van de processie is zo goed als ononderbroken tot op de dag van vandaag. Nog altijd trekt de stoet iedere tweede zondag van september vanaf drie uur door de straten van Doornik. In moeilijke tijden werd de processie binnen de kathedraal gehouden. Tegenwoordig is dit bij regen het geval.
[70] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.277 en 291.
[71] Boyton, Dumoulin & Pycke (1992a: p.30) op basis van het *Liber fabricae* (folio 19r). De lezing van de vier *initia* gebeurde waarschijnlijk tijdens de eerste ommegang. Zie ook Cousin 1619-1620a, III: p.139. Een testament uit 1293 vermeldt een gift van twee *sous* aan de geestelijke *legens quatuor evangelia in processione circa villam in die Exaltationis Sancte Crucis*, die de vier evangeliën leest tijdens de processie rond de stad op het feest van Kruisverheffing. Pycke 1986a: p.355.

stad ging, *per circuitum urbis*. Hij noemt kanunniken, *qui iam urbe cum sanctorum pignoribus egressi fuerant*, die reeds met de schrijnen van de heiligen de stad verlaten hadden.[72] Hoewel een dergelijke dankprocessie, evenals een processie op het feest van Kruisverheffing, zeker niet ongebruikelijk was, is het opvallend hoe snel de Grote Processie al in de 12de eeuw een belangrijke plaats kreeg in het religieuze, politieke en sociale leven van de stad en het bisdom Doornik.[73]
De processie betekende de heiliging van het stedelijk gebied en het direct omliggende land en daarmee de afwering van toekomstig kwaad. In tegenstelling tot veel andere bisschopssteden, bijvoorbeeld Kamerijk, kende Doornik voor zover bekend geen statieliturgie tussen de kerken in de stad.[74] Het ontbreken van een residerende bisschop en van andere belangrijke kerkelijke instellingen (kloosters of kapittels) naast het kathedraalkapittel waren er de oorzaak van dat zich nauwelijks een stedelijke liturgie had ontwikkeld. Na de stichting van de Sint-Maartensabdij ontstond de traditie om de Palmzondagprocessie, die de intocht in Jeruzalem verbeeldde, van de buiten de stad gelegen abdijkerk naar de kathedraal te houden. Daarnaast ontwikkelden zich diverse processies tussen de kathedraal en de parochiekerken in de stad[75], zodat er in Doornik alsnog een stedelijke liturgie ontstond.

7.3 Ontwikkelingen rond het Doornikse kapittel tegen het eind van de 11de eeuw

De kathedraalschool
Omstreeks 1090 deden zich – mede op instigatie van bisschop Radboud – diverse ontwikkelingen voor rond het kathedrale kapittel, die alle met elkaar te maken hebben. De eerste was de opkomst van de Doornikse kathedraalschool. Bij het prestige van een kathedraal kapittel hoorde namelijk ook een kathedraalschool van niveau. Paus Gregorius VII had in 1079 verordonneerd dat bij alle kathedralen scholen gesticht moesten worden.[76] Die van Doornik maakte aan het eind van de 11de eeuw naam dankzij verschillende geleerden die eraan verbonden waren. De eerste en voornaamste was de genoemde Odo, die door het kapittel gevraagd was voor de functie van scholaster. Hij had tot circa 1086 die post aan de kathedraal van Toul bekleed. Herman van Doornik beschreef de faam van de in Orléans geboren geleerde, die met zijn onderricht in Doornik leerlingen van heinde en verre aantrok. Herman vergelijkt in dat verband de Doornikse kathedraalschool met de leerscholen in het antieke Athene.[77] Door het onderricht van Odo raakte het kapittel onder invloed van de kerkhervorming. De scholaster probeert de aanzet te geven tot een hervorming, maar toen dat niet lukte, besloot hij het te verlaten en zelf een klooster te stichten.[78]
Na het vertrek van Odo lijkt de cantor van het kapittel, Elbertus van Antoing aanvankelijk het onderwijs voor zijn rekening te hebben genomen. Maar ook Elbertus verlaat het kapittel om kloosterling te worden, nadat hij eveneens eerst getracht heeft om een hervorming van het

[72] HERMAN VAN DOORNIK (par.39): 1883a: p.277, 291; HERMAN VAN DOORNIK 1996a: p.21, 60.
[73] Dumoulin & Pycke 1992: passim.
[74] Platelle 1986a: p.65-80: Platelle: 1987a: p.13-33.
[75] Dumoulin 1971a: p.28-47.
[76] Pycke 1979a: p.433-434.
[77] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.35-37 (§ 1-2). Pycke 1986a: p.271-271. Nelson 1996a: p.174-175.
[78] Over Odo van Doornik, zie: HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.35 (§ 1). Vos 1898a: II, p.102-105; Boutemy 1949a: p.179-222; Leclercq 1962a: kol.1099; Pycke 1979a: p.433-434; Pycke 1988a: p.133; Resnick 1994a: p.1-28.

kapittel door te voeren.[79]
Ook na Odo en Elbertus gaven verschillende geestelijken van naam onderricht in Doornik. Na 1100 zijn achtereenvolgens de kanunniken Garmundus (†1107) bij zijn dood *templum philosophiae* genoemd, Hotfridus en Walter scholaster.[80] Walter, die als zevenjarige nog een leerling van Odo was geweest, werd in 1136 abt van de Sint-Maartensabdij die nog door zijn leermeester was gesticht.[81] Tegen 1130 werd Gerricus van Igny scholaster van het kapittel. Gerricus had waarschijnlijk zelf aan de kathedraalschool gestudeerd en daar – indirect – de invloed van Odo ondergaan. Omstreeks 1135 trad hij op aandringen van Bernardus van Clairvaux toe tot de kloostergemeenschap van de abdij van Clairvaux. Uiteindelijk werd hij abt van de cisterciënzer abdij van Igny.[82] Bij het vertrek van Gerricus werd de prebende van de scholaster opgeheven. Dat betekende een aderlating van het onderwijs door het Doornikse kapittel. Het is dan ook de vraag welke opleiding twee belangrijke geleerden hadden, die beiden met de Doornikse kathedraalschool in verband worden gebracht: *magister* Simon van Doornik, die omstreeks 1155 in Parijs aankwam[83] en Hugo van Sint-Victor.[84] Pas in 1179 stelde paus Alexander III de prebende van de scholaster weer in.[85]

Een mislukte hervorming van het kapittel
Het Doornikse kapittel was een wereldlijk of seculier kapittel. De kanunniken kenden eind 11de eeuw, afgezien van het koorgebed en de kapittelvergaderingen, al sinds geruime tijd geen gemeenschappelijk leven meer. Veel kanunniken waren ook geen priester of diaken, wat overigens in de meeste gevallen geen vereiste was.[86] De kanunniken woonden in individuele huizen (*curiae*) verspreid over de stad en beheerden hun eigen bezittingen.
Door de lessen en preken van Odo kwam het kapittel onder invloed van de ideeën van de kerkhervorming. De scholaster probeerde vervolgens het kapittel te hervormen. Odo was niet de eerste kanunnik die de idealen van een hernieuwd geestelijk leven in gezamenlijkheid en eenvoud probeerde uit te dragen. Al eerder in de 11de eeuw hadden verschillende kanunniken het kapittel verlaten om in te treden in een klooster.[87] Uit diverse bronnen blijkt een tendens naar meer eenheid en gezamenlijkheid, zonder dat het (weer?) tot een gemeenschappelijke levenswijze komt. Zo worden de kanunniken vanaf de late 11de eeuw meermaals als *fratres*, broeders, aangeduid, een woord dat voordien niet gebruikt werd voor de kanunniken en dat wijst op een monastieke tendens.[88]
De bisschop lijkt zelf ook een rol in deze ontwikkeling te spelen en ondersteunt het geestelijk leven van het kapittel. Mogelijk had bisschop Radboud Odo zelfs met dat doel naar Doornik gehaald. In juli 1090 verrijkt Radboud het Doornikse kapittel van Onze-Lieve-Vrouw met een

[79] Pycke 1988a: p.98-99, 133.
[80] Pycke 1979c: kol.319-321; Pycke 1988a: p.134-135.
[81] Pycke 1988a: p.134-135. Berlière 1890a: I, p.277-278.
[82] Pycke 1988a: p.135-137. Ferruolo 1985a: p.78-79. Dubois & Milcamps 1957a: p.238-248.
[83] Warichez 1914a: p.543-535. Ferruolo 1985a: p.194, noot 29-30. Het is onduidelijk of Simon lid was van het kathedrale kapittel. Pycke (1988a: p.398) ziet vooralsnog onvoldoende bewijs.
[84] Pycke 1986a: p.111.
[85] Pycke 1979a: p.442. Pycke 1986a: p.275.
[86] Het is betekenisvol dat van de kapitteldeken expliciet wordt vermeld dat deze priester dient te zijn. Veel dekens, die sinds eind 11de eeuw altijd uit het kapittel zelf afkomstig moesten zijn, waren op het moment van hun verkiezing nog geen priester. Pycke 1986a: p.132-133.
[87] Pycke 1986a: p.110-111.
[88] Pycke 1986a: p.114-115.

extra vicariaat[89] met de aantekening dat *mecum retractans saluberrimum esse eclesiis benefacere et earum beneficia ampliare*, niets zo heilzaam voor mij is als het weldoen aan kerken en het vergroten van hun inkomsten. Radboud stelt op dat moment ook de positie van de kapitteldeken opnieuw vast: de prebende van de deken wordt voortaan toegekend door de bisschop, nadat het kapittel uit haar midden (*ex gremio*) een nieuwe deken heeft gekozen. Het is een maatregel in de geest van de kerkhervorming waardoor de dekenale prebende niet langer een leengoed is, dat binnen eenzelfde familie werd doorvererfd.[90]
Al eerder was de deken de proost als voornaamste bestuurder van het kapittel voorbijgestreefd. Daarmee was de spirituele leiding van het kapittel, waarmee de deken belast was, geplaatst boven de materiële leiding van de proost, die belast was met het beheer van het kapittelbezit en de daaraan verbonden rechtshandhaving.[91]
Het streven naar hervorming van Odo en enkele andere kanunniken slaagde echter niet.[92] Het lukte Odo niet om het voornemen tot een gemeenschappelijk en soberder leven met meer nadruk op de religieuze discipline, binnen het kapittel gerealiseerd te krijgen. De oppositie binnen het kapittel was te groot.[93] Odo besloot daarop het kapittel te verlaten en zelf een klooster te stichten.

7.4 De stichting van de Sint-Maartensabdij (1092)

Aangezien de hervorming van het kapittel niet lukt, besluit Odo tot de stichting van een eigen klooster. Hij verlaat het kapittel en trekt zich met enkele volgelingen terug nabij een ruïneuze, aan Sint-Maarten gewijde, kapel (*ecclesiola sancti Martini*) ten zuiden van de stad, niet ver van de stadspoort. Op 2 mei 1092 stichtte hij daar een kloostergemeenschap.[94] Met Odo vertrekt een flink aantal medekanunniken. Samen met hun verwanten zorgen zij voor de financiële basis van het klooster.[95] In totaal treedt een dertigtal edellieden en kanunniken in. Zij vormen de elite van de kloostergemeenschap en bezetten de voornaamste posten. Bisschop Radboud ondersteunt de stichting van het klooster. Hij schenkt aan het Sint-Maartensklooster het altaar van Évregnies.[96] Op zondag 4 maart 1094 wordt Odo door bisschop Radboud tot eerste abt van de Sint-Maartensabdij gewijd.[97]
Maar in de zomer van 1094 besluiten Odo en zijn gemeenschap om Doornik te verlaten en voor het klooster een plek te zoeken die verder van het wereldse stadsleven verwijderd is. De kloosterlingen vertrekken en gaan op weg. Herman van Doornik schrijft dat Radboud grote moeite doet om het klooster bij de stad te behouden. De bisschop geeft bovendien geen toestemming voor een stichting op een andere plaats en draagt de monniken op terug te keren

[89] Pycke 1986a: p.98-99, 200. Het aantal kanunniken nam niet toe. Citaat bij Warichez 1905d: kol.536
[90] Pycke 1986a: p.56, 130-131.
[91] Pycke 1986a: p.152.
[92] Pycke 1986a: p.111.
[93] Pycke 1986a: p.111.
[94] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.278-279. Het *BREVE CHRONICON TORNACENSE SANCTI MARTINI* (1888a: p.1297, r.14) vermeldt: *1092 Restauratio coenobii Sancti Martini apud Tornacum.*
[95] Zie over de verhouding tussen het kapittel en de abdij van Sint-Maarten: D'Haenens 1962a: p.90-103.
[96] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.310. De officiële schenkingsakte werd in 1105 door zijn opvolger Balderik ondertekend. Herbomez 1898-1901a: I, p.13.
[97] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: §38; 1996a: p.57; 1883a: p.290. D'Haenens (1962a: p.91) hanteert een andere jaarstijl en dateert in 1095.

naar Doornik.[98] Hij weet Odo te overtuigen en op Radbouds verzoek vestigen de nieuwe kloosterlingen zich alsnog en nu definitief bij de ruïneuze Sint-Maartenskapel.[99]
Zowel Radboud als de stedelingen hechten grote waarde aan het klooster. De stad Doornik kent op dat moment geen kloostergemeenschap en de aanwezigheid van een abdij wordt voor de stad als een prestigieuze zaak beschouwd die zal bijdragen aan een hoogstaand spiritueel klimaat. Maar ook het economische potentieel van een nieuw gesticht klooster moet niet uit het oog verloren worden. De nabijheid van de stad betekent daarnaast ook zichtbaarheid van de kerkhervorming die zich in de 11de eeuw voltrok.
Na aanvankelijk de regel van Augustinus gevolgd te hebben, neemt het nieuwe klooster op advies van Emmerik, abt van Anchin[100] de regel van Benedictus aan, zodat de kloosterlingen voortaan geen reguliere kanunniken meer zijn, maar monniken.[101] Op aanraden van Radboud nemen de monniken ook de cluniacenzer gewoonten (*consuetudines*) van Anchin over. Abt Emmerik stuurt daarop enkele monniken uit Anchin naar Doornik.[102]
Odo blijft ruim tien jaar abt van de Sint-Maartensabdij. In 1105 wordt hij gekozen tot bisschop van Kamerijk. Nadat hij aanvankelijk zowel door keizer en paus is aanvaard, dwingt Paschalis II hem af te treden, omdat hij hem als te keizersgezind beschouwt.[103] Odo besluit zich terug te trekken in de abdij van Anchin, waar hij sterft op 19 juni 1113.[104]

7.5 De kerkelijke hervormingen in de tweede helft van de 11de eeuw

De ontwikkelingen in de Kerk van Doornik kunnen niet los gezien worden van een aantal algemene ontwikkelingen. Juist in de tweede helft van de 11de eeuw vond in de Latijnse Kerk een belangrijke hervorming plaats, vaak Gregoriaanse hervorming genoemd naar Gregorius VII (1073-1085) de belangrijkste hervormingspaus. De aanzet ertoe werd gegeven door paus (1049-1054) Leo IX en zijn opvolgers. Kern van de hervorming was het verminderen van de invloed van leken en wereldlijke heersers op de Kerk en de versterking van het pauselijke primaat over alle lokale Kerken. Daarbij wilde de Kerk een einde maken aan de handel in kerkelijke ambten en bezittingen. In 1078 vaardigde paus (1073-1085) Gregorius VII een verbod uit op de wereldlijke investituur van geestelijke ambten; deze handeling mocht niet langer door wereldlijke heersers verricht worden.[105] Binnen de Kerk werd de curie omgevormd van een pauselijke hofhouding tot een kerkelijk bestuursapparaat. Het kardinalencollege kreeg beslissende invloed op de pauskeuze. Het priestercelibaat werd voortaan als een eis opgelegd. Pauselijke legaten moesten ervoor zorgen dat de pauselijke richtlijnen overal in Europa werden nagekomen.
De aandacht van de kerkhervorming gaat in eerste instantie vooral uit naar de verhouding tussen de Kerk en het Roomse Rijk (*Romanum Imperium*), die leidt tot een hoogoplaaiende investituurstrijd tussen keizer en paus. Ondertussen blijft Frankrijk in de luwte en werken de

[98] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: §39; 1996a: p.58-60; 1883a: p.291.
[99] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.298,
[100] Emmerik (Haimericus; fr. Emmory / Aimeric) was van 1088-1102 de derde abt van Anchin (bisdom Atrecht).
[101] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.76-77 (§ 37).
[102] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.97 (§ 55); Gerzaguet 1998a: p.185-186.
[103] Kéry 1994a: p.413.
[104] Berlière 1894a: p.192.
[105] GREGORIUS VII PAPA 1920-1923a: p.400-406 (VI, 5b). Blumenthal 2001a: p.182-198, 238-242, 264-269.

kerkelijke hervormingen ook in het noorden van het Franse koninkrijk maar langzaam door. Want ondanks het feit dat Frankrijk geen rijksbisschoppensysteem kende, hadden ook de Franse koning en adel grote invloed op het bestuur van de bisdommen, abdijen en andere kerken, die vaak eigenkerken waren. Gezien de grote spanningen met de keizers wilde de paus de relatie met de koning niet op scherp stellen, zodat de Franse koning en veel van zijn vazallen een grote invloed konden houden op de kerken in hun gebieden.
In deze situatie komt verandering als op 12 maart 1088 de Franse kardinaal Odo van Châtillon (circa 1035-1099) tot paus wordt gekozen en de naam Urbanus II aanneemt. De invloed van het pausdom op de Franse Kerk wordt nu snel merkbaar. In zijn politiek streeft Urbanus naar voortzetting van de kerkhervormingen.[106] Daarbij gaat het hem in de eerste plaats om het vrijmaken van de Kerk van de invloed van leken. Urbanus voert zijn beleid echter op een gematigde, diplomatieke en pragmatische wijze uit.[107] Daarbij heeft hij grote aandacht voor de zielzorg. Een belangrijk punt in zijn politiek is de versterking van de bisschoppelijke structuur van de Kerk. Op dit punt kreeg hij het met de Franse koning aan de stok. Talrijke bisdommen, vooral in Noord-Frankrijk, waren gevestigd op de leengoederen van de koning en in de praktijk was er sprake van koninklijke investituur: de koning bepaalde wie er tot bisschop gekozen werd.[108]
Toen Urbanus II de troon van Petrus besteeg, was hij goed op de hoogte van de situatie in de kerkprovincie van Reims. Voordat hij in 1080 in Cluny intrad, was hij in Reims kanunnik en aartsdiaken geweest.[109] Als paus zou hij een belangrijke rol spelen bij de hervorming van de bisdommen in de kerkprovincie Reims. Een van eerste besluiten aangaande de provincie betrof de metropoliet zelf: de paus verleende aan hem de titel primaat van de gehele provincie Belgica Secunda: *primas totius secundae Belgicae provinciae*.[110]
Tijdens het pontificaat van zijn voorganger (1086-1087) Victor III had Odo van Châtillon, toen nog kardinaal-bisschop van Ostia, al het plan opgevat om het aartsbisdom Reims zijn veronderstelde oude krans van twaalf suffragaanbisdommen terug te geven, toen hij als pauselijk legaat in het Franse en Duitse Rijk rondreisde.[111] Het idee van de metropool Reims met zijn twaalf civitates was gebaseerd op de laat-Romeinse bestuurlijke indeling. Deze was opgetekend in de *Notitia Galliarum*, een laatantieke lijst die in Noord-Frankrijk bekend was.[112] Men ging ervan uit dat alle dertien civitates een bisschopszetel hadden gekregen. De *Notitia* was in de 9de eeuw al gebruikt door aartsbisschop (845-882) Hincmar van Reims in een brief aan zijn neef Hincmar, bisschop van Laon (858-871): *Nam Atrebatis, Viromandis et Bononia [..] antiquiores sedes cum episcopis propriis in Rhemorum provincia exstiterunt*. (Want Atrecht, Saint-Quentin en Boulogne [..] zijn in de kerkprovincie van Reims oude zetels met een eigen bisschop geweest).[113] Hincmar noemt Doornik niet. Dat is ook niet nodig;

[106] Kéry 1994a: p.308-333.
[107] Laudage 1993a: p.46-47.
[108] Pacaut 1957a: p.63-71.
[109] Becker 1964a: I: p.24-41.
[110] Tekst van het privilege: URBANUS PAPA 2007a: p.208-213. Becker 1999b: kol.658.
[111] Sdralek 1891a: p.66. Baluzius 1678-1715a: V, p.237-442. Zie: HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.320. *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341.
[112] *NOTITIA GALLIARUM* 1892a: I, p.590-592. Delmaire 1994a, I: p.42. Kéry 1994a: p.219-221, 336-341. Van Werveke 1924a: p.11-13.
[113] HINCMAR VAN REIMS 1852a: kol.294; Zie over de brief van aartsbisschop (845-882) Hincmar van Reims aan zijn neef Hincmar van Laon. Kéry 1994a: p.219-220, 220 (noot 57), 424-425. Cf. ook: HINCMAR VAN REIMS 1852a: kol.200.

Doornik was immers altijd een bisdom gebleven, ook al werd het in personele unie met Noyon bestuurd. Met *Viromandis* moet Saint-Quentin bedoeld zijn, dat ooit de voorganger van Noyon was geweest. Het is opvallend dat deze zetel in combinatie met verdwenen zetels van Atrecht en Terwaan wordt genoemd.
Mogelijk speelde voor Hincmar de metafoor van het apostolisch college van twaalf leerlingen en de Leraar een belangrijke rol en streefde hij exact twaalf suffragaanbisdommen na.[114] Of deze gedachte in de 11de eeuw nog speelde, is onduidelijk. Het is vooral het pseudo-isidorische voorschrift dat een kerkprovincie elf of twaalf bisdommen diende te omvatten dat in de kerkorganisatorische praktijk van de late 11de eeuw werd aangehaald.[115] De bisdommen die paus Urbanus op het oog had, moeten naast Reims in ieder geval de tien bestaande suffragane zetels zijn geweest: Soissons, Châlons, Senlis, Laon, Noyon, Beauvais, Amiens, Kamerijk, Terwaan en Doornik.[116] Daarbij kwam Atrecht, dat op dat moment nog deel uitmaakte van het bisdom Kamerijk. Wellicht beschouwde hij Boulogne-sur-Mer als twaalfde suffragaan, maar die plaats kreeg in de Middeleeuwen geen eigen bisschopszetel.[117]
In de tweede helft van de 11de eeuw ging de Heilige Stoel zich steeds meer de stichting, wijziging en opheffing van bisdommen voorbehouden.[118] Tijdens de pontificaten (1073-1085) van Gregorius VII en Urbanus II, slaagde de paus erin het exclusieve recht te claimen om nieuwe bisdommen op te richten en de grenzen van bestaande bisdommen te wijzigen.[119] De verwerving van dit recht ging niet zonder slag of stoot en vooral de aartsbisschoppen verzetten zich tegen deze pauselijke centralisatie.[120] In de discussie over de (her)stichting van het bisdom Atrecht (1092-1094) stelde aartsbisschop Rainoldus nadrukkelijk dat voor de (her)oprichting van een bisdom een beslissing van een provinciale synode onder leiding van de metropoliet nodig was.[121] Zoals zal blijken, besliste Urbanus II echter anders.

7.6 De stichting van het bisdom Atrecht (1094)

In lijn met de ontwikkelingen in de Latijnse Kerk, maar naar het zich laat aanzien toch ook vrij plotseling, besloot Urbanus II op 12 december 1092 tot de (her)stichting van het bisdom Atrecht.[122] Atrecht was een van de voormalige Romeinse *civitates*, waarvan verondersteld werd dat ze in de vroegchristelijke tijd bisdom geworden waren. Na de dood van de heilige

[114] Vergelijk sommige kloosterstichtingen, waarbij twaalf monniken en een abt een nieuwe gemeenschap vormden.
[115] Delmaire (1994a, I: p.43) verbaasde zich over het belang van het getal van twaalf suffraganen. De pseudo-isidorische decretalen vormen een 9de-eeuwse verzameling vermeende pauselijke documenten over het kerkelijk recht. Kéry 1994a: p.383-394.
[116] Kéry 1994a: p.220-221, 336-341.
[117] Zie: § II.7.7. Van Werveke 1924a: p.12.
[118] Fawtier & Lot 1962a: p.161.
[119] Kéry 1994a: p.429.
[120] Kéry 1994a: p.431.
[121] Kéry 1994a: p.334. Voor de twee synodes in 1093 in Reims, zie: Pontal 1995a: p.220-221. Er mag vanuit worden gegaan dat op deze concilies in ieder geval bisschop Radboud van Noyon en Doornik een fel tegenstander van de oprichting van het bisdom Atrecht was. De (vooral Atrechtse) bronnen in dit dossier geven geen inzicht in de standpunten van de suffragaanbisschoppen van Reims.
[122] De afscheiding van het bisdom Atrecht is het meest uitgebreid onderzocht door Lotte Kéry (1994a). Zie over de (her)stichting van het bisdom Atrecht ook: Baluzius 1678-1715a: V: p.237-377; Cauchie 1891a: p.121-130; Duflot 1898; Delisle 1877a: p.738-757. Giordanengo 2007a en Falkenstein 2009a: p.277-283.

bisschop Vedastus zou de zetel bij die van Kamerijk zijn gevoegd of daarheen zijn verplaatst.[123]
Blijkbaar leefde tegen het einde van de 11de eeuw in Atrecht de wens om (weer) een zelfstandig bisdom te worden. Het waren de kanunniken van Atrecht die na de dood van bisschop (1076-†12 augustus 1092) Gerard II van Kamerijk de kans grepen om de (her?)oprichting van het bisdom te realiseren.[124] In Kamerijk woedde op dat moment een strijd tussen keizer- en pausgezinde partijen, waarbij de partijen het niet eens konden worden over de verkiezing van een nieuwe bisschop.[125] Hoe de voorgeschiedenis verlopen is, verhalen de bronnen niet, maar toen paus Urbanus II in december 1092 de clerus en het volk van Atrecht vroeg om een bisschop te kiezen, was er in Kamerijk nog geen verkiezing geweest.[126] Het is onwaarschijnlijk dat de paus eenzijdig tot de benoeming van een eigen bisschop in Atrecht besloot. Aangenomen mag worden dat de Franse koning en de Vlaamse graaf hierin ook een rol hebben gespeeld.
Aan aartsbisschop Rainoldus van Reims droeg Urbanus II op om na de verkiezing de gekozene te wijden.[127] Maar Rainoldus besloot eerst een provinciaal concilie bijeen te roepen, dat op 20 maart 1093 in Reims plaatsvond.[128] Onder de aanwezige bisschoppen was Radboud van Noyon en Doornik.
De Atrechtse clerus beargumenteerde uitgebreid ten faveure van het herstel van de Atrechtse bisschopszetel. Protesten uit Kamerijk, waar twee kandidaten elkaar de opvolging van Gerard II bestrijden, haalden weinig uit. Kamerijk kon niet aantonen dat Atrecht op grond van pauselijke privileges tot het bisdom Kamerijk behoorde, ook al pretendeerde het dergelijke stukken te hebben. Het concilie besloot beide partijen tot 29 mei de tijd te geven om aanvullende stukken bij de paus in te brengen.[129] Aartsbisschop Rainoldus raadde de Kamerijkse clerus aan om snel een eigen bisschop te kiezen als men in Kamerijk wilde voorkomen dat Atrecht zich zou afsplitsten.[130]
Eind mei vervoegde een delegatie uit Atrecht zich aan het pauselijk hof. Uit Kamerijk werd niets vernomen.[131] Urbanus schreef opnieuw aan Rainoldus[132] en aan de Kerk van Atrecht dat een nieuwe bisschop gekozen en gewijd kon worden.[133] Op 10 juli 1093 werd in Atrecht Lambert van Guînes, cantor van het Sint-Pieterskapittel in Rijsel (bisdom Doornik) tot nieuwe bisschop gekozen. Lambert, afkomstig uit de streek bij Calais (bisdom Terwaan), behoorde

[123] Kéry 1994a: p.213-214.
[124] GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.157. Kéry 1994a: p.288-289.
[125] GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.153-154. Kéry 1994a: p.289. In Kamerijk stonden tegenover elkaar: Manasses, kandidaat van de pausgezinden, aartsdiaken van Reims, en Walcherus (Gualcher), aartsdiaken van Brabant (bisdom Kamerijk) en thesaurier van Doornik en Noyon. Het is het begin van een schisma dat tot 1105 zou duren. Toen werd Odo van Doornik, de scholaster van het kathedrale kapittel daar, tot bisschop van Kamerijk werd gekozen en gewijd.
[126] GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.153-154; Jaffé 1885a: p.670 (JL 5472). Zie ook: Kéry 1994a: p.289.
[127] GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.153; 160-161; Jaffé 1885a: p.671 (JL 5473).
[128] GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.160-161.
[129] Kéry 1994a: p.296, 351-352.
[130] Cauchie 1891a: p.126. Kéry 1994a: p.289. Kort hierop wordt door de Kamerijkse clerus de kanunnik Manesses gekozen, de aanvankelijke kandidaat van de pauselijke partij, maar Hendrik IV weigerde aan hem de investituur.
[131] Kéry 1994a: p.353.
[132] JL 5484; GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.161-162.
[133] JL 5485; GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.162-163.

niet tot de clerus van Atrecht, noch tot die van Kamerijk.[134]
Rainoldus van Reims weigerde echter om Lambert te wijden uit angst dat Kamerijk zich van de kerkprovincie Reims los zou maken. De metropoliet liet weten dat hij deze beslissing op advies van zijn provinciale collega's had genomen.[135] Dat laatste is zeer aannemelijk, want Radboud van Noyon-Doornik en wellicht ook Gerhard van Terwaan zullen sterke druk uitgeoefend hebben om niet mee te werken aan de heroprichting van het bisdom Atrecht.[136] Radboud zal dat hebben gedaan uit vrees voor het verliezen van het bisdom Doornik en Gerhard vanwege mogelijke onafhankelijkheidssentimenten tegen Terwaan in Boulogne-sur-Mer.
Het Atrechtse kapittel legde zich hier niet bij neer en Lambert reisde met een delegatie naar Reims, waar men op18 december 1093 aankwam.[137] De aartsbisschop weigerde Lambert te wijden en verwees door naar Rome. Hoopvol gestemd door de eerdere steun van paus Urbanus reist de Atrechtse delegatie direct door naar de Eeuwige Stad, waar men op 17 februari aankwam. Urbanus II hield woord: op 19 maart 1094, de halfvastenzondag *Laetare*, wijdde de paus in de Sancta Maria Nova Lambert tot bisschop van Atrecht.[138] Terug in het noorden, op 28 mei 1094 vierde Atrecht in de Mariakerk – *Notre-Dame*, die zich voortaan kathedraal mocht noemen, de feestelijke intronisatie van bisschop Lambert, die ruim 20 jaar het bisdom Atrecht zou besturen (1094-1115).[139]
Eind 1094 richtte Urbanus II zich in een brief tot allen die betrokken zijn bij het nieuwe bisdom Atrecht. Hij schreef aan de aartsbisschop en zijn suffraganen, aan de reguliere en seculiere clerus in het deel van het voormalige bisdom Kamerijk dat voortaan het bisdom Atrecht vormde, aan de graaf van Vlaanderen en aan Lambert zelf.[140] Uit deze brieven en de gang van zaken rond de oprichting van het bisdom Atrecht blijkt dat Urbanus II het als zijn exclusieve recht beschouwde om bisdommen op te richten, te splitsen of samen te voegen. Daarmee handelde hij volgens het nog relatief recente *Dictatus papae* (1075) over het pauselijke primaatschap, waarin Gregorius VII onder andere de pauselijke bevoegdheden over de bisdommen had vastgesteld.[141] Het was een van de maatregelen, waarmee de kerkhervormers de invloed van de wereldlijke vorsten op de Kerk wilden beperken.
Vóór Gregorius VII zijn er geen aanwijzingen dat voor de stichting of wijziging van

[134] Kéry 1994a: p.354.
[135] GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.174. Kéry 1994a: p.359-360.
[136] Daarnaast waren, naast de aartsbisschop, de bisschoppen van Beauvais, Amiens, Laon en Soissons aanwezig. GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.160. De bisschoppen van Senlis en Châlons-en-Champagne waren blijkbaar afwezig. De (vooral Atrechtse) bronnen in dit dossier geven geen inzicht in de standpunten van de suffragaanbisschoppen van Reims.
[137] GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.179. Kéry 1994a: p.359.
[138] GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.171-176. Deze kerk bij het Forum Romanum is sinds de vroege 17de eeuw bekend als Santa Francesca Romana.
[139] GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.173.
[140] Het gaat om de volgende brieven die allen zijn opgenomen in de *Codex Lamberti*: brief van 25 maart 1094 van Urbanus II aan Rainoldus van Reims, Jaffé 1885a: p.674 (JL 5515), GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.177-178. Brief van 25 maart 1094 van Urbanus II aan de seculiere clerus van Atrecht, Jaffé 1885a: p.674 (JL 5513), GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.178-179; brief van 25 maart 1094 van Urbanus II aan de reguliere clerus van Atrecht, Jaffé 1885a: p.674 (JL 5514), GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.179-180. Brief van 31 maart 1094 van Urbanus II aan graaf Robrecht van Vlaanderen, Jaffé 1885a: p.675 (JL 5518), GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.180; brief van 23 maart 1094 van Urbanus II aan Lambert van Atrecht, Jaffé 1885a: p.674 (JL 5512), GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.181-182.
[141] GREGORIUS PAPA 1920-1923a: p.203 (II 55a; stelling 7). Zie Kéry 1994a: p.308.

bisdommen toestemming van de bisschop van Rome nodig was.[142] Van oudsher waren het de vorsten die het initiatief namen bij bisdomstichtingen, zoals onder de keizers in het noorden en oosten van het Ottoonse keizerrijk en in Polen. Soms werd de paus of zijn legaat erbij betrokken, ook om de medewerking te krijgen van bisschoppen die gebied verloren of om een onafhankelijke kerkelijke hiërarchie te stichten in nieuw gekerstende gebieden, zoals in Polen aan het einde van de 10de eeuw.[143] Sindsdien nam de pauselijke invloed op bisdomstichtingen toe, maar bleef de vorst deze voltrekken. Hoewel de paus zich vanaf 1075 het recht van bisdomstichting voorbehield, bleef de stichting of afscheiding van een bisdom zonder de toestemming en steun van wereldlijke heren een hachelijke onderneming.[144]
Urbanus II wist dat zijn besluit voor afsplitsing van het bisdom Atrecht niet gedwarsboomd zou worden door de belangrijkste vorsten in de regio, de Franse koning en de graaf van Vlaanderen. Kamerijk was een rijksbisdom waarvan de bisschop een voornaam leenman van de keizer van het Roomse Rijk (*Romanum Imperium*) was. Maar de invloed van de keizer op het bisdom was beperkt. Het gebied van het nieuwe bisdom Atrecht kwam overeen met het gedeelte van het bisdom Kamerijk op de linkeroever van de Schelde. Dit behoorde sinds 880 tot het West-Frankische Rijk. Met de stichting van een bisdom Atrecht zou een gedeelte van het Franse koninkrijk niet langer onder het rijksbisdom Kamerijk vallen.[145] Dit gegeven was zeker in het voordeel van de Atrechtse separatisten.
Bisschop Lambert van Atrecht kende het belang van een goede documentatie: hij stelde een uitgebreid dossier samen met documenten over de heroprichting van het bisdom. Een dergelijke verzameling zou bij hernieuwde aanspraken vanuit Kamerijk van pas komen. Deze documenten, overgeleverd als de *Codex Lamberti*, geven een zeer compleet beeld van de manier waarop de herstichting van het bisdom plaatsvond.[146] Het is opvallend dat dat dossier geen correspondentie van de paus met de Franse koning bevat. Terwijl de paus en de metropoliet zich meermaals tot de graaf wendden, zijn geen contacten met de koning bekend over deze zaak. De rol van de koning lijkt zeer beperkt te zijn geweest. Wel was koning Philips I aanwezig op het concilie in Reims, waar Lambert op 21 september 1094 trouw aan de metropoliet betuigde en de (her)stichting van het bisdom Atrecht werd bevestigd.[147] De reden van zijn aanwezigheid in Reims was echter zijn verhouding met Bertrada, waarvan hij hoopte dat deze na de dood van zijn wettige echtgenote Bertha van Holland (†1093) gelegaliseerd kon worden.[148] De instemming van de koning met de stichting van het bisdom

[142] Kéry 1994a: p.316-321.
[143] Kéry 1994a: p.324-325. Over de bisdomstichtingen in Midden-Europa en de tekst van de zogenaamde Dagome judex uit 991, zie: Labuda 1999a: 3, kol.430-431.
[144] Kéry 1994a: p.330. Zo zou ook blijken bij de onafhankelijkheid van het bisdom Doornik.
[145] Bernard Delmaire (1994a: p.44-45, p.52) lijkt het belang van toestemming van de koning onderschat te hebben. Hoewel Philips I door zijn scheiding van Bertha van Holland en het huwelijk met Bertrada van Montfort vanaf medio 1092 grote problemen met de Kerk kreeg, waarbij bisschop Lambert van Guînes zich duidelijk tegen de koning uitsprak, hoeft Philips nog niet tegen een nieuw bisdom Atrecht geweest te zijn. De koning is echter ook niet de initiatiefnemer te zijn geweest, zoals beweerd door Fliche 1946a: p.221-222. Bernard Delmaire (1994a: p.44, noot 43) lijkt zich in dit opzicht niet voldoende te realiseren dat ook het bewaarde materiaal in de *Gesta* van Lambert nadrukkelijk het karakter van de kerkhervorming draagt: uit de gekopieerde stukken moest ook blijken dat de (her)stichting van het bisdom een zaak van de Kerk – en vooral ook van paus Urbanus II – was.
[146] Zie hiervoor de uitgebreide studies van Lotte Kéry (1994a: p.10-144), Claire Giordanengo (2007a) en Ludwig Falkenstein (2009a).
[147] DE RESTITUTIONE 1994a: p.204-206.
[148] Kéry 1994a: p.402. De echtgenoot van Bertrada, graaf Fulco van Anjou, was echter nog in leven. Deze

Atrecht bleek enkele jaren later uit een brief van bisschop Lambert aan bisschop Odo van Kamerijk. Daarin schreef Lambert dat de stichting van het bisdom had plaatsgevonden *per licentiam et assensum Philippi Francorum regis* (met toestemming en instemming van Philips, koning der Fransen).[149]
Uit dezelfde brief bleek dat graaf (1093-1111) Robrecht II destijds de belangrijkste machtshebber in Atrecht was: Lambert schrijft over hem: *in cuius potestate Atrebatum erat* (in wiens macht Atrecht was)[150] en Urbanus II: *Atrebatensis civitas, que in comitatu tuo principalis est* (Atrecht dat in uw graafschap een voorname stad is).[151] Atrecht en Artesië - *Artois* behoorden tot het Vlaamse graafschap, totdat het leen in 1180 door het huwelijk van Isabel van Henegouwen met koning Philips II Augustus bij het Franse kroongebied kwam.[152] Atrecht was een van de hoofdsteden van het graafschap.[153] Na Brugge en Rijsel was de stad waar de Vlaamse graaf in de periode 1096-1123 het vaakst aanwezig was.[154]
Volgens de brief van Lambert steunde de graaf de stichting van het nieuwe bisdom *per consilium et auxilium* (met raad en hulp).[155] Zijn gewicht blijkt echter vooral uit het feit dat Urbanus onmiddellijk na de wijding van Lambert aan Robrecht II van Vlaanderen schreef om hem te vragen het nieuwe bisdom welwillend en vrijgevig te steunen.[156] Begin 1095 vroeg Urbanus Robrecht zorg te dragen voor de *temporalia* (de wereldlijke rechten en bezittingen) van het nieuwe bisdom, waardoor Atrecht aangemerkt kan worden als een grafelijk bisdom. Ook de aartsbisschop van Reims, Rainoldus en de pauselijk legaat Hugo van Die, de aartsbisschop van Lyon, richtten zich tot de graaf met de vraag Lambert te steunen.[157]
Het feit dat de drie kandidaten voor de Atrechtse bisschopstroon afkomstig waren uit het grafelijke kapittel van Sint-Pieter in Rijsel, wijst ook op grote betrokkenheid van de graaf.[158] Ook bisschop Lambert van Bailleul, die in 1082 door graaf Robrecht I met geweld op de troon van Terwaan was gezet, kwam uit het grafelijke kapittel van Sint-Pieter.[159] Lambert van Guînes had zeer goede betrekkingen met de graaf. Het is niet uitgesloten dat Robrecht II Lambert naar voren heeft geschoven, maar dat dit in de Atrechtse bronnen mogelijk opzettelijk onderbelicht is.[160]
De verhouding tussen de Kerk en het graafschap Vlaanderen was aan het eind van de 11de

---

kwestie zou nog lang aanslepen. Zie § II.7.12.
[149] LAMBERTUS ATREBATENSIS 2007a: p.486-489 (E116). De brief dateert uit de jaren 1111-115.
[150] LAMBERTUS ATREBATENSIS 2007a: p.486-489 (E116). Lambert schrijft in de brief in de verleden tijd, omdat Robrecht in het najaar van 1111 overleden was en op 6 oktober in de Sint-Vedastusabdij begraven was.
[151] Brief van paus Urbanus II aan Robrecht II van Vlaanderen. GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.180; Jaffé 1885a: p.675 (JL 5518).
[152] Baldwin 1970a: p.25.
[153] Lot 1903a: p.193
[154] Op basis van de plaatsen waar de oorkonden werden uitgevaardigd. Vercauteren 1938a: p. LXXXIV.
[155] LAMBERTUS ATREBATENSIS 2007a: p.486-489 (E116).
[156] Brief van Urbanus II aan graaf Robrecht I van Vlaanderen op 31 maart 1094 (GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.180; JL5518; URBANUS II PAPA 1853a: kol.385).
[157] Brief van Urbanus II aan graaf Robrecht I van Vlaanderen op 11 maart 1095 (GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.188, JL5546; URBANUS II PAPA 1853a: kol.406). Brief van aartsbisschop (1083-1096) Rainoldus van Reims, op of kort na 21 september 1094 (GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.185-186; Migne 1844-1855a: vol.162, kol.643) en in maart 1095 (volgens Kéry 1994a: p.376-377) van de pauselijk legaat Hugo, aartsbisschop van Lyon (GESTA ATREBATENSIUM 1994a: p.187; HUGO VAN DIE 1854a: kol.517.). Kéry 1994a: p.330. Delmaire 1994a: p.45.
[158] Kéry 1994a: p.383.
[159] WALTER ARCHIDIACONUS 1888a: p.1142.
[160] Kéry 1994a: p.355, 357n35, 383.

eeuw gecompliceerd. Aan de ene kant mengden de graven zich tegen de zin van de kerkhervormers zeer actief in kerkelijke benoemingen en eigenden zij zich kerkelijke rechten en bezittingen toe. Zo was het bisdom Terwaan feitelijk bijna een grafelijk eigenbisdom, waar de graaf naar believen zijn kandidaat kon benoemen en over de bezittingen waarvan hij kon beschikken.[161] Frappant genoeg kwam in maart 1093 tijdens hetzelfde concilie in Reims, waar de oprichting van het bisdom Atrecht werd behandeld, ook de toestand van de Kerk in Vlaanderen aan de orde, omdat de graaf nog steeds al te vrij met de bezittingen van de Kerk omging. Robrecht II bleef gebruik maken van het spoliatierecht – het recht van een vorst om zich bezittingen van overleden geestelijken toe te eigenen – ondanks een waarschuwing van de paus dit te laten.[162] Op het concilie werd de graaf gemaand onder dreiging van een interdict over heel Vlaanderen om de betreffende goederen voor Palmzondag 1093 terug te geven.[163] Aan de andere kant gaven de graven krachtig steun aan diverse kloosterhervormingsbewegingen.[164] Al met al bedreven de graven in kerkelijke zaken een zeer actieve en zelfstandige politiek. Als opponenten van keizer Hendrik IV die de graven van Henegouwen steunde, waren de Vlaamse graven voor de Kerk van Rome een belangrijke bondgenoot.[165] Voor Urbanus II was de (her)stichting van het bisdom Atrecht dan ook een manier om de Vlaamse graaf aan zich te binden.

Hoewel de Vlaamse graaf in de loop van de tweede helft van de 11de eeuw steeds meer invloed kreeg in het rijksbisdom Kamerijk,[166] was het in zijn belang om Atrecht, de hoofdplaats van Artesië- *Artois* en de belangrijkste stad in het zuidelijke gedeelte van zijn gebieden, los te maken uit de invloedsfeer van de rijksbisschop van Kamerijk.[167] Het pleidooi van de Atrechtse kanunniken om over te gaan tot (her)oprichting van hun bisdom, moet daarom de steun van de graaf hebben gehad. Een eigen bisschop in Atrecht versterkte de Vlaamse grafelijke kerk. Dat was nodig, want het zal de graaf niet welgevallig zijn geweest dat grote delen van zijn graafschap onder de bisdommen Kamerijk en Doornik ressorteerden, waarvan de zetels buiten het door hem gecontroleerde gebied lagen.[168] Enkele jaren later probeerde Robrecht II ook het Vlaamse deel van het bisdom Utrecht binnen de Vlaamse Kerk te halen. Een poging om dit bij het niet aangrenzende bisdom Terwaan te voegen, mislukte.[169] Zijn keuze om deze gebieden bij Terwaan te voegen in plaats van bij het aangrenzende bisdom Doornik, zal mede ingegeven zijn geweest door het feit dat de zetel van Noyon-Doornik buiten het rechtsgebied van de graaf viel. Zoals al genoemd, had de graaf in Terwaan juist grote invloed.

De positie van de Vlaamse graaf bleek nog eens in de jaren 1111/1112, toen Odo, bisschop van Kamerijk, probeerde de afsplitsing van het bisdom Atrecht ongedaan te maken. Hij wendde zich daarom met keizerlijke steun tot graaf (1111-1119) Boudewijn VII, de opvolger van Robrecht II, en niet tot bisschop Lambert, of tot de koning, om de *temporalia* van de kerk

[161] Delmaire 1994a: p.45.
[162] URBANUS PAPA 2007a: J104 « *Memento carissime* »: p.320-323.
[163] Kéry 1994a: p.74; 334-335. Verlinden 1935a: p.113-134.
[164] Meijns 2000a: p.597-616.
[165] Na moeilijkheden rond de benoeming van bisschop (1081-1082) Lambertus van Terwaan, die graaf Robrecht de Fries had doorgedrukt tegen de wens van het kapittel, stelde Gregorius VII zich zeer gematigd op ten opzichte van de Vlaamse graaf. Van Werveke 1924a: p.46-47.
[166] Trenard 1982a: p.30-35.
[167] Kéry 1994a: p.242-254, 355, 382-383, 395, 426-427.
[168] Ganshof 1942-1943a: p.103, Koch 1983a: p.375.
[169] Pirenne 1927a: p.112-119. De Smet 1961a: p.207-234. Milis 1983a: p.5-14.

van Kamerijk in het bisdom Atrecht terug te vorderen. Boudewijn VII stuurde de brief door aan bisschop Lambert, die reageerde met een ironisch antwoord: "De Kerk van Atrecht en ik wisten tot nu toe niet dat Atrecht in het keizerrijk lag [..]." Waarna Lambert duidelijk maakte dat iedereen ermee heeft ingestemd dat Atrecht een zelfstandig bisdom werd en of Odo zich in het vervolg met zijn eisen rechtstreeks tot hem zou willen wenden om de zaak samen met de andere bisschoppen van de kerkprovincie te bespreken.[170]

De geschiedenis van de herstichting van het bisdom Atrecht is een sterk voorbeeld van een *Invention of tradition*.[171] Alles wijst er namelijk op dat er vóór 1092 nooit een bisdom Atrecht geweest is. De veronderstelling van een Merovingisch bisdom in Atrecht berust op een verkeerde interpretatie van de historische bronnen, een geconstrueerde traditie en vervalste documenten.[172] Vóór de 11de eeuw is er geen enkele tekst bekend, die het bestaan van een bisdom in het eerste millennium onderbouwt. Zo is er in het door Karel de Kale opgestelde *capitulare missorum* van Servais (853) geen aanwijzing voor het bestaan van een *bisdom* Atrecht.[173] Het gebied van het latere bisdom Atrecht, dat wil zeggen het West-Frankische deel van het bisdom Kamerijk, is daarin verdeeld tussen de bisdommen Doornik en Terwaan. Een extra argument is dat het Atrechtse kapittel van Onze-Lieve-Vrouw, de latere kathedraal, waarschijnlijk niet ouder was dan de 11de eeuw.[174] In tegenstelling tot Doornik, dat ook eeuwenlang geen eigen bisschop bezat, had zich in Atrecht in de Merovingische en Karolingische periode geen zelfstandige diocesane structuur ontwikkeld.[175] Het enige gegeven waarop het bestaan van een vroegmiddeleeuws bisdom Atrecht kan worden gestoeld, is dat *bisschop* Vedastus te Atrecht actief was, daar stierf en begraven werd.[176]
Dat Atrecht in 1092-1094 plotseling en snel een zelfstandig bisdom werd, had vooral veel te maken met de geopolitieke situatie: het gebied was een gedeelte van het Franse koninkrijk dat kerkelijk bij het keizerlijke rijksbisdom Kamerijk hoorde. Daarmee was het een deel van het Franse koninkrijk dat niet tot een "Frans" bisdom behoorde. Ondanks de afwezigheid van een oude diocesane structuur bleek het dus vrij eenvoudig om een bisdom Atrecht te definiëren, namelijk dat deel van het rijksbisdom Kamerijk dat niet in het keizerrijk lag.
De stichting van het bisdom werd mogelijk gemaakt door de aanname dat Atrecht vroeger een eigen bisschop had gehad. Het ging dus niet om de stichting van een nieuw bisdom, maar om het herstel van een oude situatie. Juist een dergelijke terugkeer naar de vroege Kerk paste in de kerkelijke hervormingsgedachte. Het was ook de enige algemeen geaccepteerde reden om de al eeuwenlang bestaande kerkelijke organisatie te wijzigen.[177]
Behalve op de *Vita Vedastis* kon de Atrechtse clerus een beroep doen op enkele Kamerijkse

[170] Kéry 1994a: 413-414. LAMBERTUS ATREBATENSIS 2007a: p.486-489 (E116).
[171] Zie over dit concept: Hobsbawn & Ranger 1983a.
[172] Kéry 1994a: p.211-225, 335-345.
[173] Bisschop Immo van Noyon en Doornik († 859) wordt ook vermeld in het *capitulare missorum* van Servais. *CAPITULARE MISSORUM SILVACENSE* 1897a: p.275. Zie: Kéry 1994a: p.224-225. Bernard Delmaire (1994a: p.39-60) gaat met gebruikmaking van algemene argumenten wel uit van een vroegmiddeleeuws bisdom.
[174] Het kapittel is aantoonbaar vanaf de 11de eeuw. Een Mariakerk was er mogelijk in de 9de eeuw, maar pas in de 11de eeuw is er in Kamerijkse (!) bronnen sprake van een Merovingische oorsprong van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Atrecht. Kéry 1994a: p.255-264. De kerk die Jonas van Bobbio (1905a: p.313) in zijn *vita* van de heilige Vedastus vermeldt, hoeft niet deze Mariakerk geweest te zijn. Contra: Delmaire 1994a, II: p.421-422.
[175] Zie over Doornik in de Karolingische tijd: § II.4.
[176] Jonas van Bobbio 1905a: p.313.
[177] Kéry 1994a: p.424.

documenten uit de onmiddellijke omgeving van bisschop (1012-1051) Gerard I. De voornaamste daarvan is de *Gesta episcoporum Cameracensium*, die op meerdere plaatsen onderstrepen dat Atrecht onder Vedastus een bisschopszetel heeft gehad.[178] Het lijkt opmerkelijk dat dit juist in Kamerijkse bronnen wordt genoemd, maar deze vermelding had juist tot doel de positie van de Kamerijkse bisschop in Atrecht te versterken ten opzichte van de oppermachtige Sint-Vedastusabdij (Saint-Vaast). Gerard I hoopte de status van de Mariakerk in Atrecht te verhogen door haar als de oude kathedraal van Vedastus voor te stellen.[179] In hun oorkonden ondertekenden de Kamerijkse bisschoppen een enkele maal met *Cameracensis et Atrebatensis episcopi* (bisschop van Kamerijk en Atrecht). Dit zijn steeds documenten die betrekking hebben op de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Atrecht en de Sint-Vedastusabdij. Ook komt de kwalificatie *Cameracensis et Atrebatensis episcopi* voor in 11de-eeuwse teksten met vermeldingen van Kamerijkse bisschoppen (Vedastus, Autbertus, Vinditianus) uit de vroegste periode van het bisdom.[180] In Atrecht daarentegen lijkt in de eerste helft van de 11de eeuw nog op geen enkele wijze sprake van een onafhankelijkheidsstreven.[181] In het uitgebreide dossier over de (her)stichting, de genoemde *Codex Lamberti*, komen ook geen oudere documenten voor die daarop wijzen. Kortom, tot 1092 ontbreken aanwijzingen dat de Atrechtse clerus een eigen bisdom nastreefde.

7.7 Na Atrecht ook onafhankelijkheid voor Doornik?

In zijn brief aan Robrecht II van Vlaanderen schreef Urbanus II op 31 maart 1094 dat de [..] *ecclesie que in tua ditione sunt, tuis temporibus amissam recipiant dignitatem* [..] de Kerken die in jouw machtsgebied liggen, in jouw tijden hun verloren waardigheid herkrijgen.[182] Het feit dat Urbanus II in meervoud sprak over *ecclesie*, duidt erop dat de stichting van het bisdom Atrecht onderdeel was van een bredere politiek om de structuur van de Kerk in Vlaanderen te versterken.[183] Dit kan niet anders dan betrekking hebben op het bisdom Doornik en de personele unie met Noyon. Mogelijk doelde Urbanus ook nog op het bisdom Terwaan, dat naast Terwaan ook de oude *civitas* Boulogne omvatte, waarvan werd

[178] *GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSIUM* 1846a: p.402-487.
[179] Kéry 1994a: p.262.
[180] Tailliar 1859a: p.367, 369, 420, 442. Dit betreft oorkonden van Gerard I uit 1031 en 1030/1036 ten gunste van de Sint-Vedastusabdij, van Lietbertus uit 1074 ten gunste van "de kerk van Maria, de Heilige Moeder Gods in Atrecht", van Gerard II in verband met een geschil tussen de abdij en de Mariakerk in Atrecht (1090) en een schenking aan de abdij (1090). In de laatste oorkonde is de aanhef *Cameracensis et Atrebatensis sedis episcopi en de ondertekening episcopi Atrebatensi*. In een oorkonde van 1091 voor Sint-Vedastus ondertekent Gerard met *episcopus Cameracensis*. Zie voor de betreffende oorkonden: Van Mingroot 2005a: p.54, 60, 121, 277-278, 286-287, 300. Vergelijk de bisschoppen van Noyon en Doornik die zich een enkele maal *bisschop van Noyon en Doornik*, of *bisschop van Doornik* noemen. Zie § II.5.3.
[181] Kéry 1994a: p.425-427.
[182] *GESTA ATREBATENSIUM* 1994a: p.180; URBANUS II PAPA 1853a: kol.385; Baluzius 1678-1715a: II, p.133; Jaffé 1885a: p.675 (JL 5518). De vertaling van *ditio* is lastig, daar hier niet bedoeld kan zijn dat de graaf ook werkelijk de macht over deze Kerken had. Kéry 1994a: p.382. De paus schrijft aan de graaf, maar aan de koning is geen brief bekend. Delmaire 1994a: p.45.
[183] Kéry 1994a: p.382. Of Urbanus en zijn opvolger Paschalis hierbij het oogmerk hadden om te komen tot een "Vlaamse kerk", zoals Ludo Milis (1983a: p.5-14) suggereert, valt te betwijfelen. Hij ziet ook de poging om het Zeeuwse gedeelte van het keizerlijke bisdom Utrecht los te weken ten gunste van het Vlaamse Terwaan in dit kader. Dat de Vlaamse graaf een 'Vlaamse Kerk' voor ogen heeft gehad is daarentegen zeer aannemelijk.

aangenomen dat dit vroeger ook een bisschopszetel had gehad.
Op welke wijze de bewegingen in Doornik en Atrecht elkaar in de decennia vóór 1092 hebben beïnvloed, is moeilijk uit te maken. Het lijkt erop dat in Doornik al eerder in de 11de eeuw een onafhankelijkheidsbeweging op gang was gekomen, als tenminste het verdwijnen van de relieken van Nicasius en de veronderstelde opkomst van de verering voor Eleutherius in de late 11de eeuw geïnterpreteerd mogen worden als eerste signalen van de Doornikse onafhankelijkheidsbeweging. In dat geval zal de situatie in Doornik eerder de geestelijken in Atrecht hebben geïnspireerd, dan andersom. Gezien de aanwezigheid van een complete diocesane structuur in de Doornikse Kerk en de gescheiden ligging van de bisdommen Noyon en Doornik is dat ook niet merkwaardig. In dat geval zal de stichting van het bisdom Atrecht in Doornik als een sterke aanmoediging zijn beschouwd om de strijd voort te zetten. Maar het omgekeerde, namelijk dat de ontwikkelingen in Atrecht de Kerk van Doornik tot een onafhankelijkheidsstrijd inspireerden, kan ook het geval zijn geweest.
Bisschop Radboud van Noyon en Doornik had bij de provinciale synode in Reims van maart 1093 gezien hoe belangrijk het was voor het bestaansrecht van een bisdom over een goed dossier te beschikken. Dat gold uiteraard ook als het erom ging de personele unie van bisdommen te verdedigen. Het kan de bisschop verder niet ontgaan zijn dat Kamerijk niet over een pauselijk privilege beschikte dat de historische eenheid van het bisdom kon bevestigen.[184] Hoe reëel een ingreep in de bestaande bisdomstructuur was geworden, merkte Radboud op 17 september 1094. Hij was die dag in Reims getuige van de plechtige gelofte die Lambert als eerste bisschop van Atrecht aflegde ten overstaan van aartsbisschop Rainoldus in aanwezigheid van koning Philips I, andere vorsten en vele bisschoppen.[185]
Het was dus zaak om voor Noyon alsnog een privilege te verkrijgen dat de personele unie Noyon-Doornik zou bekrachtigen. Aangezien paus Urbanus II welwillend stond tegenover het einde van de personele unie, leek het weinig zinvol om de paus om een dergelijk document te verzoeken. Het is waarschijnlijk dat hier de oorsprong ligt van de vervalste, in 1073 gedateerde bul, waarin Alexander II de unie van Noyon en Doornik zou hebben bevestigd (zie § II.6.10). Deze vervalsing zou dan uit circa 1094 zijn. De pauselijke kanselarij wist het *falsum* echter te ontmaskeren, want in een brief uit 1098 verklaarde de paus onomwonden dat een delegatie uit Noyon verschenen was met ten dele vervalste documenten.[186] Tot deze stukken behoorde ongetwijfeld de vervalste bul van Alexander II, die de paus weigerde te bevestigen vanwege gebrek aan authenticiteit.
Bij de (her)stichting van het bisdom Atrecht had Urbanus II de wens geuit om de twaalf bisdommen van de *Provincia Belgica Secunda* te herstellen en zo de metropool Reims haar oude glorie terug te geven.[187] Hij wilde dit echter op een geleidelijke manier bereiken en mogelijk daarom bevestigde hij ondertussen nog wel de unie van de bisdommen Doornik en Noyon.[188] Naar aanleiding van deze bekrachtiging, protesteerden de Doornikzanen bij de paus. Zij interpreteerden de pauselijke bevestiging als een definitieve sanctionering van de personele unie. Hierop liet de paus aan de aartsbisschop van Reims (1096-1106) Manasses II

[184] Het is op zich niet verwonderlijk dat Kamerijk geen stukken over de eenheid van het bisdom kon overleggen. De meeste bisdommen zouden dat niet gekund hebben.
[185] Kéry 1994a: p.114-115.
[186] Lohrmann 1976a: p.101, n.4, 5. Uitgave van de brief van Urbanus II uit 1098: URBANUS PAPA 2007a: p.392-393. URBANUS PAPA 1853a: kol.517D-518A, nr.248.
[187] URBANUS PAPA 1853a: kol.357D, nr.71-72.
[188] Sdralek 1891a: p.67. Deze documenten zijn niet bewaard.

weten dat deze bevestiging alleen gold voor de duur van het bewind van Radboud.[189] De brief van Urbanus II aan Manasses II is het eerste document, waaruit duidelijk blijkt dat er sprake is van een mogelijk einde van de personele unie.
Een eerdere actie van bisschop Radboud was het schrijven van een nieuwe versie van de *vita* van Medardus geweest (zie § II.6.6). Radboud had blijkbaar onderkend wat de vermelding van Eleutherius als bisschop van Doornik in de oude, 7de-eeuwse versie van de *Vita Medardi* kon betekenen, zeker omdat de gezaghebbende en als heilige beschouwde auteur Venantius Fortunatus als auteur van die tekst gold. In zijn nieuwe *vita* nam Radboud het pontificaat van Eleutherius over, maar vulde het aan met nieuwe 'feiten'. Daarbij richtte de bisschop zich niet alleen op het in stand houden van de personele unie met Doornik, maar ook op mogelijke aanspraken van het kapittel van Saint-Quentin. Dat kon er namelijk op bogen terug te gaan op de oorspronkelijke bisschoppelijke zetelkerk van de Vermandois. Radbouds *Vita Medardi* van omstreeks 1076 was dus in twee opzichten een verdediging van de positie van Noyon.[190]
Saint-Quentin was het oude *Augusta Viromanduorum*,[191] de voormalige Romeinse *civitas* waar in eerste instantie de bisschop van de Vermandois resideerde, alvorens de zetel naar Noyon werd verplaatst. In zijn *Vita Medardi* beweerde Radboud dat het Medardus was die de zetel van *Augusta* (Saint-Quentin) naar Noyon verplaatste. Na de verwoesting van de stad *Augusta* door de Vandalen, de Hunnen en de Hongaren had Medardus de troosteloze ruïnes achter zich gelaten. Hij trok naar Noyon en haar vruchtbare land aan de Oise, een gebied dat Radboud op zeer poëtische wijze beschrijft.[192]
In de oudere *Vitae Medardi* uit de 7de en 9de eeuw komt deze verplaatsing nog niet voor.[193] Radboud koppelde de verplaatsing van de bisschopszetel aan de vroegste – en na Eligius – belangrijkste heilige van de Kerk van Noyon. Aan de autoriteit van Medardus' optreden gaf Radboud nog extra nadruk, door hem door de heilige Remigius te laten wijden.[194]
Minstens zo belangrijk als de verhouding tot Saint-Quentin was voor Radboud de legitimatie van de personele unie met Doornik. Aangezien het pontificaat van Eleutherius lastig ontkend kon worden vanwege zijn vermelding in de oude *Vita Medardi*, koos Radboud ervoor om de passages over Eleutherius uit de tekst van Pseudo-Fortunatus te handhaven. Hij vulde deze

[189] URBANUS II PAPA 1878a: p.733-734. Sdralek 1891a: p.67; Jaffé 1885a: p.695 (JL 5717). Over aartsbisschop (februari 1096 – 17 september 1106) Manasses de Châtillon: Rivet de La Grange 1868a: p.297-302. URBANUS II PAPA 1853a: kol.517.
[190] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.87-94. Warichez 1902a: p.17-18, 58-61. Van Der Essen 1904a: p.373-379. Delanchy 1996a: p.41.
[191] En niet het huidige plaatsje Vermand, ten westen van Saint-Quentin.
[192] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.90. Dit zou dan in de eerste helft van de 6de eeuw geweest moeten zijn. Waarschijnlijk gebeurde dit in werkelijkheid pas aan het begin van de 7de eeuw. Zie § II.3.1. Vercauteren 1934a: p.167. Overigens komen dergelijke zetelverplaatsingen in de vroege Middeleeuwen meermaals voor. Men denke bijvoorbeeld aan de zetel van Tongeren, ook een voormalige Romeinse civitas, die via Maastricht uiteindelijk in Luik terecht kwam. De beschrijving van de paradijselijke, en dus geheiligde omgeving van een nieuwe stichting, is een topos dat veelvuldig voorkomt in de lofdichten op steden, de *laudes urbium*. Een sprekend voorbeeld is de poëtische beschrijving van Hendrik van Avranches van de verplaatsing van de stad Sarum naar Salisbury: van een doornige, ruïneuze, omgeving trekt de bisschop naar een geurig dal vol lelies en klaterende beekjes. HENDRIK VAN AVRANCHES 1935a: p.109-116.
[193] SUESSIONENSI ANONYMUS 1698a: p.82-86; VENANTIUS FORTUNATUS 1698a: p.78-79; PSEUDO-FORTUNATUS 1698a: p.79-81. Zie Warichez (1902a: p.59) voor meer referenties. Vercauteren 1934a: p.167. Medardus verbleef wel dikwijls in Noyon en omgeving en het is niet onwaarschijnlijk dat de verplaatsing van de bisschopszetel door hem in gang is gezet. De eerste vermelding van een bisschop te Noyon dateert echter uit 614: een zekere Berthmundus is aanwezig op het concilie van Parijs. Maassen 1893a: I, p.192. Zie ook: Delanchy 1996a: p.42.
[194] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.90 (cap.19).

vervolgens aan met een beschrijving van wat er na de dood van Eleutherius gebeurde. Mogelijk moest Radboud ook rekening houden met een in Doornik opkomende Eleutheriuscultus.
Aldus beschreef Radboud hoe de clerus en het volk van Doornik na de dood van hun bisschop unaniem de heilige Medardus als opvolger kozen. Zoals hiervoor al is verteld, weigerde deze aanvankelijk, maar stemde Medardus uiteindelijk toe en werden de twee bisdommen onder zijn leiding één.[195] Vervolgens werd Medardus door de heilige Remigius als bisschop van Doornik geïnstalleerd.[196] Op verzoek van de Doornikzanen behielden beide hoofdkerken de titel van kathedraal.[197] Met deze laatste mededeling verklaarde Radboud de kathedrale status van de Doornikse hoofdkerk.
De conclusie van het verhaal is onontkoombaar: de Kerk van Doornik had zelf en onder Goddelijke inspiratie de vereniging van de twee bisschopszetels gewild. Vervolgens schetst Radboud hoe groot de verdiensten van Medardus waren geweest in de christelijke verheffing van *ferocem illam Flandrensium gentem*, dat woeste Vlaamse volk.[198] Belangrijk is de rol van de koning, de metropoliet Remigius en de collega-bisschoppen bij de verkiezing van en wijding van Medardus: hun betrokkenheid maakt de personele unie een kwestie die de gehele kerkprovincie en het koninkrijk aangaat.
Radbouds schrijflust was niet zonder effect. Zijn tekst verkreeg gezag. Binnen enkele decennia werd ook in Doornik Medardus gezien als de opvolger van Eleutherius en dus als bisschop van Noyon en Doornik. Volgens Herman van Doorniks *De restauratione* was bisschop Medardus van Noyon, nadat hij was voorgegaan bij de begrafenis van Eleutherius in Blandain,[199] inderdaad gekozen tot bisschop van Doornik.[200] Hij merkte daarbij op: “De clerus van Doornik kreeg al snel spijt dat ze de heilige Medardus als bisschop genomen hadden, want ze realiseerden zich dat wat ze gedaan hadden uit achting voor zijn persoon, na zijn dood onmogelijk meer ongedaan kon worden gemaakt.”[201] Met succes had Radboud de Doornikzanen voorgehouden dat de unie met Noyon eigenlijk hun eigen keuze was geweest.

7.8 Het einde van Radbouds episcopaat

De onzekere positie waarin de personele unie terecht was gekomen door het pauselijke handelen en het Doornikse separatisme, lijken niet van invloed te zijn geweest op het functioneren van Radboud in zijn noordelijke bisdom. Als diocesaan bisschop verrichtte hij in 1094 de wijding van de Doornikse abdijkerk van Sint-Maarten. Op 20 juni 1095 was hij opnieuw in Doornik[202] en op 14 september 1096 oorkondde hij er ten behoeve van de Gentse

[195] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.87 (cap.18).
[196] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.90. In feite was de heilige Remigius (†533) allang dood.
[197] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.91. *Ut utrique ecclesiae cathedralis semper honor maneret benigne concessit.*
[198] RADBOUD VAN MORTAGNE 1698a: p.87 (cap.20). Moreau 1945b: p.63.
[199] Hoewel in de Doornikse Mariakerk een graf zou zijn voorbereid, aldus de *Vita secunda* (*ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a: p.192), werd Eleutherius in Blandain begraven.
[200] Terecht merkt Paul Rolland (1925c: p.303) op dat Herman niet in de val trapte om de waarheid van de *Vita Medardi* van Radboud in twijfel te trekken. Dat zou immers ook zijn eigen geloofwaardigheid schenden.
[201] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.318.
[202] Pycke 1988a: p.166.

Sint-Baafsabdij.[203] In 1098 was hij in Doornik en vervolgens in Brugge.[204]
Ook andere bisschoppelijke taken werden normaal vervuld. Hierboven kwam al ter sprake dat hij aanwezig was bij een provinciale kerkvergadering in Reims in 1093 en bij de plechtige gelofte van trouw van de eerste bisschop van Atrecht in 1094. Op zondag 30 maart 1096 was hij samen met andere suffragaanbisschoppen opnieuw in Reims voor de wijding van de nieuwe aartsbisschop Manasses.[205] Later in dat jaar nam hij deel aan de wijding van diens naamgenoot Manasses, voormalige aartsdiaken van Reims, die tot bisschop van het verkleinde bisdom Kamerijk was gekozen.[206]
Op 24 maart 1098 overleed bisschop Radboud te Brugge.[207] Herman van Doornik beschreef de omstandigheden van Radbouds gruwelijke dood. De bisschop werd in afwachting van een aderlating onwel op het toilet, waarbij zijn gehele lichaam verlamd raakte, inclusief zijn tong. Omdat hij daardoor niet meer kon biechten, stierf hij zonder absolutie en in doodzonde. Radboud, aldus Herman, stierf een plotselinge dood, omdat hij zich met een valse eed vrij gepleit had van simonie, terwijl hij daar juist schuldig aan was. Zelfs zijn naaste collega-bisschoppen hadden zijn eed niet durven ondersteunen.
De bisschop werd begraven in de kathedraal van Doornik.[208]
Het was niet alleen omdat hij in zijn noordelijke bisdom overleden was, dat hij – net zoals zijn voorganger Boudewijn – in Doornik werd begraven en niet in de kathedraal van Noyon. Radboud stamde uit het geslacht van Mortagne, dat uit de streek ten zuiden van Doornik kwam en waarvan leden in Doornik burggraaf waren.[209] Als Radboud niet al zelf bepaald had dat hij in Doornik begraven wilde worden, dan zullen de kanunniken zich wel beijverd hebben om de gestorven bisschop bij zich te houden. De aanwezigheid van een extra bisschopsgraf in de Onze-Lieve-Vrouwekerk vormde een mooie ondersteuning van haar kathedrale status. In de strijd om onafhankelijkheid kon dit van pas komen. Er moet ook niet vergeten dat aan de begraving van een voornaam persoon uit een vermogende familie forse inkomsten verbonden konden zijn in de vorm van schenkingen en stichtingen zoals gedachtenismissen. Ook dat zal een reden zijn geweest voor het kapittel om het lijk te claimen.
Een bisschopsgraf dat in 2007 is teruggevonden tijdens opgravingen in de Doornikse kathedraal, is hoogstwaarschijnlijk het graf van Radboud.[210] In tegenstelling tot het nabijgelegen graf van bisschop Boudewijn (zie § II.6.11) bevond zich in de tweede tombe geen endotaaf (stèle met inscriptie). De bisschop die in dit graf werd gevonden, is daarom niet met zekerheid geïdentificeerd.[211] Zoals hiervoor al werd opgemerkt, concludeerden de archeologen dat dit graf, gezien de wijze waarop dit tegen het graf van Boudewijn aanligt, van recenter datum is. Het is waarschijnlijk dat het inderdaad gaat om Radboud, van wie ook is

[203] Vleeschouwers 1980a: p.14. Afgebeeld bij: Dumoulin & Pycke 1992a: p.15.
[204] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.309.
[205] Warichez 1905d: kol.536. Kéry 1994a: p.119; DE RESTITUTIONE 1994a: 208. De overlevering noemt de bisschoppen Lambert van Atrecht, Hugo van Soissons *cum ceteris province Remensis cooperantibus et assentientibus episcopis.*
[206] Kéry 1994a: p.121.
[207] Vermeld in het obituarium van de Sint-Maartensabdij. Berlière 1894a: p.166.
[208] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.125-126, cap.72. HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.309, cap.73. Pycke 1986a: p.327. Over de dood van Radboud: Moreau 1938a: p.245-249.
[209] HERMAN VAN DOORNIK 1988a: cap.73.
[210] Brulet 2012c: p.232-237.
[211] Brulet 2012a: p.401.

overgeleverd dat hij in de Doornikse kathedraal is begraven. Hij is bovendien de enige bisschop van Noyon-Doornik die in aanmerking komt, omdat toen in 1113 zijn opvolger Balderik overleed, de bouw van de nieuwe kathedraal reeds in volle gang was.[212]

7.9 Het begin van de nieuwbouw van de Doornikse kathedraal

Als het tweede bisschopsgraf inderdaad het graf van Radboud is, betekent dit dat het koor van de 11de-eeuwse Onze-Lieve-Vrouwekerk in 1098 nog in gebruik was. Waren aan de westzijde van het schip reeds de werken van een nieuwe kerk gestart met de funderingen van de westelijke traveeën en de westpartij? Aangezien de nieuwe kathedraal aanmerkelijk hoger kwam te liggen, was dit een hele onderneming. Zoals verderop zal blijken, zijn er diverse aanwijzingen dat de nieuwe Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, die halverwege de 12de eeuw voltooid werd, weliswaar in verschillende fases, maar niettemin in een hoog tempo is gebouwd. Toch zal het gehele werk aan dit enorme kerkgebouw enige decennia in beslag genomen hebben. Terugrekenend is een begin van de bouw dat veel later ligt dan rond de eeuwwisseling, dan ook niet aannemelijk. Het graf van Radboud zou dus weldra diep onder de vloer van de nieuwe kerk verdwijnen.
De nieuwbouw van de kathedraal was bovendien vanaf het begin een radicale breuk met de bestaande gebouwen. Afgezien van de breedte van schip en zijbeuken en de plaats van de westmuur van het transept werden van de oude Onze-Lieve-Vrouwekerk geen kenmerken overgenomen. Het feit dat het vloerniveau van de nieuwe kerk 2,5 meter hoger kwam te liggen dan de oude kerk is hiervan wel de meest treffende illustratie.
De nieuwe kathedraal zou ook aanmerkelijk verder naar het oosten worden uitgebouwd dan alle voorgangers, die met hun oostmuur nooit oostelijker kwamen dan halverwege de viering van de huidige kerk. Waarschijnlijk lagen, zoals al vaker werd vermeld, achter de Onze-Lieve-Vrouwekerk nog de resten van de oude Stephanuskerk. Deze werd gesloopt om plaats te maken voor de oostpartij van de nieuwe kathedraal.

7.10 De verkiezing van bisschop Balderik

Na de dood van Radboud besloten de kanunniken van Noyon met spoed hun medekanunnik Balderik, de aartsdiaken van Noyon, tot nieuwe bisschop te kiezen.[213] Balderik had zijn gehele kerkelijk parcours in Noyon doorlopen, maar was blijkbaar op het moment van zijn bisschopsverkiezing nog niet tot priester gewijd.[214] Naar verluidt was hij de zoon van de

[212] Het is immers niet uitgesloten dat een andere bisschop, die geen ordinarius van Noyon en Doornik was, om welke reden dan ook in de Doornikse kathedraal is begraven.
[213] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.309. Over Balderik, zie onder andere: GC 1751a, 9: kol.998-1000; Guyotjeanin 1987a: p.177. De wijding van Balderik was aanvankelijk door de aartsbisschop vastgesteld op 23 mei. Alvorens de verkiezing te kunnen houden, moesten de kanunniken eerst koninklijke toestemming vragen. Dit kan op zijn vroegst begin april zijn gebeurd. De verkiezing kon dan kort daarop plaatsvinden. Dat de gang van zaken zeer snel moet zijn gegaan blijkt uit de reactie van Lambert van Atrecht die aan de aartsbisschop meldde dat de uitnodiging voor de wijding te laat was. Zie hieronder. Over hoe de verkiezingsprocedure in een koninklijk bisdom begin 12de eeuw verliep, zie het voorbeeld van Chartres: Gaudemet 1979a: p.127-129.
[214] Over het feit dat hij nog voor zijn bisschopswijding tot priester gewijd moest worden, zie verderop.

burggraaf van Doornik, Everard van Mortagne en een neef van zijn voorganger Radboud.[215] Waarschijnlijk was zijn vader de bezitter van een kleine heerlijkheid ten zuidoosten van Sint-Omaars, aangezien Balderik in 1106 een aldaar gelegen en uit vererving verkregen allodium schenkt aan de kloosterzusters van Bourbourg.[216]
De Doornikzanen, die in de veronderstelling waren dat de personele unie slechts bevestigd was voor de duur van het episcopaat van Radboud, tekenden protest aan bij de aartsbisschop van Reims (1096-1106) Manasses tegen de verkiezing van Balderik.[217] Waarschijnlijk zochten zij ook direct de steun van bisschop Lambert van Atrecht, die ook in andere netelige zaken niet geaarzeld had om een duidelijk standpunt in te nemen.[218] Hoewel pas kort bisschop, stond Lambert in hoog aanzien. Zo vervulde hij al direct na zijn verkiezing belangrijke diplomatieke missies. Als fervent voorstander van de kerkhervorming steunde hij de beëindiging van de personele unie van Doornik en Noyon.[219]
Of de Doornikzanen ook direct bij de paus hebben geprotesteerd is niet bekend. Bij de (her)stichting van het bisdom Atrecht had juist Urbanus II de personele unie slechts voor het pontificaat van Radboud bevestigd, omdat hij het voornemen had de bisdommen van de provincie van Reims "in hun oude waardigheid" te herstellen.[220]
De precieze gang van zaken is niet overgeleverd, maar uit een aantal brieven in de Atrechtse *Codex Lamberti* kan het volgende opgemaakt worden. Na de snelle verkiezing van Balderik droeg het kapittel van Noyon hem ter wijding voor bij aartsbisschop Manasses, die als wijdingsdatum 23 mei 1098 vaststelde, de zondag *Trinitatis*, op het octaaf van Pinksteren.[221] Manasses nodigde Lambert van Atrecht nadrukkelijk uit voor de wijding van Balderik en vroeg hem ten minste de vrijdag of de zaterdag ervoor te komen, zodat Lambert Balderik, voorafgaand aan zijn bisschopswijding, de priesterwijding kon toedienen.[222]
Het protest uit Doornik en de bedenkingen van Lambert hielden de zaak echter op. De aartsbisschop weifelde. In Noyon zag men deze vertraging met lede ogen aan. Het was zaak Balderik zo snel mogelijk te wijden, zodat de kans op het einde van de personele unie zo klein mogelijk gehouden werd. Robert, deken (1098-1102) van Noyon[223], vroeg daarom Lambert met klem om de getormenteerde Kerk van Noyon te helpen en aan de aartsbisschop te laten

[215] Warichez 1932d: kol.1438. De samenstellers van de *Gallia Christiana* (GC 1751a, 9: kol.998) meenden dat Balderik afkomstig was uit Artesië, kapelaan was onder de bisschoppen Gerard I en Lietbertus van Kamerijk, kanunnik en cantor van het kathedrale kapittel van Terwaan, alvorens aartsdiaken in Noyon te worden. Dit berust echter op een verwisseling met andere geestelijken. Lefranc 1887a: p.34-35. *GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSIUM* 1846a: p.393.
[216] Lohrmann 1983a: p.283.
[217] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.161 [cap.97/cont.9].
[218] Bijvoorbeeld in de kwestie van de echtbreuk van koning Philips I. Zie Kéry 1994a: p.407-412.
[219] Voor argumenten, zie: Kéry 1994a: p.390. Delmaire 1994a: p.47.
[220] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.161 [cap.97/cont.9].
[221] Volgens Jacques Pycke (1986a: p.326) is Balderik (Baudry) gekozen tussen 24 maart en 16 mei 1098 en uiteindelijk gewijd op 9 januari 1099. Joseph Warichez (1932d: kol.1438) vermeldt ook 9 januari 1099 als wijdingsdatum. Ook Jean Cousin (Cousin 1619-1620a, III: p.157) laat het bewind van Balderik beginnen in 1099. Olivier Guyotjeannin (1987a: p.177) gaat uit van een wijding op 22 mei 1098.
[222] Kéry 1994a: p.25. Uitgave van de brief van Manasses: Migne 1844-1855a: 162, kol.666; MANASSES VAN REIMS 2007a: p.382-385. Balderik was dus geen priester. De brief is bewaard in het dossier rond de stichting van het bisdom Atrecht, evenals de brief van paus Urbanus II aan Manasses over de wijding van een nieuwe bisschop van Doornik.
[223] Over deken Robert: GC 1751a: kol.1031.

weten dat hij de wijding van Balderik steunde.[224]
Lambert antwoordde aan Manasses dat hij de uitnodiging voor de wijding te laat heeft ontvangen, geldgebrek heeft en dat de wegen te gevaarlijk zijn, maar tevens dat er nog andere redenen zijn, die hij de aartsbisschop later uiteen zal zetten.[225] Daarnaast benadrukte hij dat alles wat de metropoliet zal doen wat niet tegen de heilige canons en de voorschriften van de Apostolische Stoel indruist, door hem geprezen zal worden. Lambert laat hiermee in bedekte termen zijn afkeuring over de gang van zaken blijken.[226] De handelwijze van Manasses is immers niet in overeenstemming met eerdere verklaringen van paus Urbanus II over de bisdommen in de Reimser kerkprovincie. Bovendien zijn de snelle, elkaar opvolgende wijdingen van Balderik in strijd met het canoniek recht.[227]
In Noyon besluit men niet te wachten op de aartsbisschop en stuurt een delegatie met Balderik naar Rome om de paus te vragen Balderik te wijden, zoals hij enkele jaren eerder met Lambert van Atrecht had gedaan. Urbanus II constateert dat de meegenomen documenten ten dele vals zijn[228] en stelt dat hij de unie slechts bevestigd had voor de duur van het episcopaat van Radboud. Toch neemt Urbanus II niet het besluit om zelf de unie te beëindigen. Hij delegeert de zaak, stuurt Balderik terug naar Manasses en draagt de aartsbisschop op de zaak af te handelen.[229] Blijkbaar wil de paus zijn vingers niet branden aan deze kwestie. Maar het kan ook zijn dat hij de aartsbisschop niet onnodig wil bruuskeren door opnieuw een bisschop uit zijn kerkprovincie te wijden.
Manasses besluit daarop om Balderik te wijden tot bisschop van Noyon en Doornik. Hij schrijft aan Lambert van Atrecht om hem te melden wat de paus geschreven heeft en nodigt hem wederom uit voor de wijding van Balderik, nu op 9 januari 1099, de zondag onder het octaaf van Driekoningen.[230] Of Lambert aan deze uitnodiging wel gehoor heeft gegeven, is niet bekend.
Op suggestie van de paus stuurt het Doornikse kapittel uit haar midden een delegatie om de zaak te bespreken. De cantor Elbertus[231] en kanunnik Geldulfus[232] reizen af naar Rome om de wijding van Balderik aan te vechten en te pleiten voor een eigen bisschop.[233] Maar ondertussen, op 29 juli 1099, sterft paus Urbanus II.[234] Twee weken later, op 14 augustus, wordt de kardinaal-priester Rainer van San Clemente, tevens abt van Sint-Laurentius-buiten-de-muren tot zijn opvolger gekozen. Hij laat zich tot paus kronen met de naam Paschalis II.[235]
De missie van de twee Doornikse kanunniken, waarvan niet bekend is of zij tot Rome zijn

[224] Uitgave van de brief van Robert: ROBERTUS NOVIOMENSIS 2007a: p.384-385.
[225] Uitgave van de brief van Lambert: LAMBERTUS ATREBATENSIS 2007a: p.386-387.
[226] Guyotjeannin 1987a: p.177 n.24.
[227] Volgens het canonieke recht moest er enige tijd zitten tussen de verschillende wijdingen. Officieel gold er een minimumtijd van drie jaar tussen de priesterwijding en de bisschopswijding. Dit interval werd echter niet altijd gerespecteerd. Zie hoofdstuk 7 in de synodebesluiten van paus Silvester I: Hinschius 1863a: p.450.
[228] Het is aannemelijk dat de vervalste bul van Alexander II hier toebehoorde.
[229] Zie de brief *Quamvis clericorum* van Urbanus aan Manasses: JL 5715. Uitgaven: URBANUS PAPA 1853a: kol.517-518, nr.248; Baluzius & Mansi 1761-1764a: II, 144; Delisle 1877a: p.733; URBANUS PAPA 2007a: p.392-393.
[230] MANASSES VAN REIMS 2007a: p.392-393.
[231] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.341, 321. *Ailbert*, in Pycke 1988a: p.98-99. Dit is de latere stichter van Rolduc.
[232] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321. Zie: *Geldulphe*, in: Pycke 1988a: p.168-169.
[233] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321. *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341.
[234] Becker 1999a: kol.1282.
[235] Jaffé 1851a: p.479.

geraakt, blijft zonder resultaat. De nieuwe paus lijkt de zaak Doornik-Noyon niet hoog op te nemen. Daarmee strandt deze eerst overgeleverde onafhankelijkheidspoging van de Kerk van Doornik.

7.11 Het bewind van bisschop Balderik (1099-1113)

Met Paschalis II als nieuwe paus begint Balderik zijn werk als bisschop van Noyon en Doornik. Hoewel hij voornamelijk in het zuidelijke Noyon moet hebben verbleven – in 1108 geeft hij Noyon een stedelijk charter[236] –, laat hij zich in de noordelijke bisschopsstad niet onbetuigd. In Doornik heeft men zich ook vrij snel bij het mislukken van de scheiding neergelegd, want in februari 1101 houdt Balderik in Doornik een bisschoppelijke synode, waar de meeste voorname geestelijken uit het bisdom aanwezig zijn.[237]
Regelmatig oorkondt Balderik te Doornik: in 1100 en op 8 maart 1101 voor het kathedrale kapittel[238], begin 1101 voor Sint-Pieter in Rijsel en op 31 maart 1101 voor het Onze-Lieve-Vrouwekapittel in Brugge en hetzelfde jaar – in Brugge – voor Sint-Donaas[239] en in de jaren daarna voor drie voorname abdijen in het bisdom Atrecht: de Sint-Salvatorabdij (Saint-Sauveur) van Anchin[240], de Sint-Vedastusabdij (Saint-Vaast) uit Atrecht (1102)[241] en de Sint-Pietersabdij (Saint-Pierre) in Hasnon (1106).[242] Balderik steunt de stichting van de Sint-Andriesabdij bij Brugge door de Vlaamse graaf Robrecht.[243] In 1103 ondertekent hij in Doornik meerdere schenkingsaktes voor de Sint-Maartensabdij.[244]
In 1106 oorkondt hij voor de kapel van Doest (*Thosan*) (bisdom Doornik).[245] In 1108 ondersteunt Balderik het verzoek van Roger, burggraaf van Rijsel, om het seculiere kapittel van Phalempin te hervormen tot een kapittel van reguliere kanunniken.[246] In 1110 oorkondt hij in Rijsel voor het kapittel van Sint-Pieter.[247] Ook in 1111 en 1112 vaardigt de bisschop voor dit kapittel oorkonden uit, terwijl hij zich in Doornik of omgeving bevindt.[248]
In de eerste jaren van zijn bewind reist Balderik heel wat af. De kerkhervormingen leiden tot een groot aantal concilies, onder andere over de benoeming van bisschoppen, de inbreuken op

[236] Warichez 1932d: kol.1438.
[237] Cousin 1619-1620a, III: p.164. Hoverlant de Beauwelaere 1805-1834a, III: p.187 en V, p.193. Pycke 1986a: p.137. Pycke & Vleeschouwers 2014a: p.154-156.
[238] ACT cartularium C, f.13r-14r. Pycke & Vleeschouwers 2014a: p.151-152. ACT cartularium C, f.12r-12v, cartularium R f.5v, cartularium D, f.19r. Pycke 1979a; p.435. Cousin (Cousin 1619-1620a, III: p.164) situeert deze ondertekening tijdens de synode. Pycke & Vleeschouwers 2014a: p.157-158.
[239] *Actum Tornaci, in ęcclesia Sanctę Marię.* Pycke & Vleeschouwers 2014a: p.158-160. Pycke 1979a: p.435. Pycke & Vleeschouwers 2014a: p.162-163. Pycke & Vleeschouwers 2014a: p.153-154.
[240] Duvivier 1898a: p.298-299. Uit 1101 dateert ook een oorkonde voor het Sint-Pieterskapittel in Rijsel, die in Doornik of omgeving werd uitgevaardigd. Hautcoeur 1894a: I, p.17. Pycke & Vleeschouwers 2014a: p.160-162.
[241] Duvivier 1898a: p.336-338.
[242] Duvivier 1898a: p.110-111. De tekst van de oorkonde vermeldt weliswaar niet dat deze in Doornik werd uitgevaardigd, maar de eerste mede-ondertekenaren zijn voorname leden van het Doornikse kapittel, zodat uitvaardiging in Doornik of omgeving voor de hand ligt.
[243] Pycke & Vleeschouwers 2014a: p.148-151.
[244] Pycke & Vleeschouwers 2014a: p.180-184.
[245] Van De Putte 1845a: II, p.1.
[246] Cousin 1619-1620a, III: p.168. Meijns 2000a: p.782-784.
[247] Hautcoeur 1894a: I, p.20-21.
[248] Hautcoeur 1894a: I, p.17. De belangrijkste medeondertekenaars van deze oorkonden zijn Doornikse kanunniken, zodat mag worden aangenomen dat de bisschop deze oorkonden Doornik zelf uitvaardigde.

kerkelijke bezittingen door de adel en de zedeloosheid van vooraanstaande edellieden. Een van de eerste belangrijke activiteiten van Balderik is de deelname aan een door Robrecht II bijeengeroepen Vlaams concilie in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Sint-Omaars op 14 juli 1099. Naast de vier bisschoppen van Atrecht, Kamerijk, Terwaan en Noyon-Doornik is ook de Reimser aartsbisschop Manasses aanwezig. Het concilie hernieuwt de Godsvrede die eerder in Soissons was afgekondigd.[249] Verder is Balderik in 1100 mogelijk in Soissons op een concilie over de verkiezing van de bisschop van Beauvais.[250] Waarschijnlijk neemt hij in juli 1105 in Reims deel aan de wijding van Odo van Doornik tot bisschop van Kamerijk.[251] Evenals zijn voorganger Radboud (in 1094 in Reims) raakt ook Balderik betrokken bij de zedenzaak over de geëxcommuniceerde Franse koning Philips I (zie § II.7.6), maar de Franse bisschoppen weten deze kwestie niet op te lossen. Uiteindelijk wordt Philips na toestemming van de Urbanus II weer tot de sacramenten toegelaten.[252]
Tijdens de eerste jaren van het episcopaat van Balderik vinden belangrijke wijzigingen plaats binnen het Doornikse kathedrale kapittel. Begin 1101, vlak na de bisschoppelijke synode, wordt Gonterus (Gonter/Gunterus/Gunther) de nieuwe proost (1101-1117) van het kathedrale kapittel. Hij is de opvolger van de kapittelproost (1080-1101) Herman die ingetreden was in het Sint-Maartensklooster.[253] Beiden behoren tot het voornaamste lokale geslacht Osmont-De le Vigne, dat gedurende de 12de eeuw alle proosten van het kapittel leverde.[254] Twee jaar later werd zijn bijna naamgenoot Gotherus deken (1103-1138/1140) van het kapittel. Gonterus en Gotherus spelen in de eerste decennia van de 12de eeuw een voorname rol in de Doornikse Kerk.
Proost Gonterus verschijnt in de oorkonden als een energiek man.[255] Hij nam het initiatief om aan de paus een bevestiging van de bezittingen van het kapittel te vragen. Paschalis II verleende deze in 1108.[256] De noodzaak tot financiële hervorming was extra groot, vanwege de nood aan extra middelen voor de nieuwbouw van de kathedraal, waarmee in de eerste jaren van de eeuw was begonnen. De nieuwbouw zou goed de aanleiding kunnen zijn geweest om de kapittelfinanciën te versterken.
Deken Gotherus bekleedde zijn functie uitzonderlijk lange tijd, bijna 40 jaar. Ook hij

[249] Mansi 1759-1798a: 20, kol.969-972. Pontal 1995a: p.240-241. Giordanengo 2007a: p.222-229. De aanpak van echtgenotes van getrouwde priesters wordt aan de diocesane bisschoppen zelf overgelaten.
[250] Pontal 1995a: p. 242-243 en voor een vergadering in Reims in 1103. Pontal 1995a: p.248, op basis van Gousset 1842-1844a, II: p.160.
[251] Mansi 1759-1798a: 20, kol.1191-1192. Pontal 1995a: p.238.
[252] De koning had zijn vrouw Bertha van Holland verstoten ten gunste van Bertrada, de vrouw van Fulco van Anjou en was daarom geëxcommuniceerd. Philips hoopte na de dood van Bertha van Holland (†1093) met de Kerk in het reine te komen. Mogelijk was Balderik daarom in april 1104 op een concilie in Troyes en op een vervolgvergadering op 30 juli in Beaugency aan de Loire waar deze kwestie besproken werd. Pontal 1995a: p.246-247. Mansi 1759-1798a: 20, kol.1179-1182, 1185-1186. In ieder geval was hij begin december voor een concilie in Parijs. Mansi 1759-1798a: 20, kol.1193-1194. Pontal 1995a: 247-248. Giordanengo 2007a: p.242-243. Als data van dat concilie worden zowel 2 als 9 december genoemd. Alle drie vergaderingen gingen over de opheffing van de excommunicatie. De Franse bisschoppen durfden de kwestie aanvankelijk niet zonder goedkeuring van de paus af te handelen. Uiteindelijk deed Philips I in Parijs boete voor de overspelige verhouding en belooft hij Bertrada nimmer meer te ontmoeten buiten de aanwezigheid van derden.
[253] Pycke 1988a: p.129.
[254] Pycke 1986a: p.167.
[255] Hij is de zoon van de vermoorde bisschoppelijke proost Tetbertus, zie voor referenties: Pycke 1986a: p.165. Pycke 1988a: p.129-131.
[256] JL 6202, Voisin 1867a: p.267.

beijverde zich voor het herstel van de bezittingen van het kapittel. Onder zijn leiding werd in 1107 een prebende voor de cantor gecreëerd.[257]
De aartsdiaken van Doornik was op dat moment Lambert van Zonnebeke. Lambert was nog benoemd door bisschop Radboud en gold als het voornaamste lid van het kapittel. In de ondertekening van oorkonden verschijnt hij als eerste van de kanunniken. In het bisdom Doornik moet hij grote macht gehad hebben, omdat de bisschop vaak in Noyon is.[258]

De Sint-Medarduskapel
De stichting van de Sint-Maartensabdij kanaliseerde niet alle idealen van hervormingsgezinde kanunniken. Al aan het begin van het episcopaat van Balderik, waarschijnlijk rond 1100, verliet de cantor van de kathedraal Elbertus van Antoing het kapittel, nadat hij nog in 1099 voor het kapittel naar Rome was gereisd om de onafhankelijkheid van het bisdom te bepleiten.[259] Elbertus die mede de stichting van het Sint-Maartensklooster heeft ondersteund, was geïnspireerd door Odo, wiens onderricht hij nog op de kathedraalschool had gevolgd. Waarschijnlijk nadat ook hem gebleken was dat een hervorming van het kapittel kansloos was, gaf hij al zijn bezittingen weg en stichtte een klein kerkje op een heuvel ten zuiden van de stad, waar hij enige tijd als kluizenaar leefde.[260] In 1104 trok Elbertus met twee volgelingen oostwaarts om op het territorium van de hertog van Limburg in de omgeving van Aken – al of niet op diens verzoek – het klooster Rolduc te stichten.
Of het kathedrale kapittel Elbertus ondersteunde in zijn initiatief een kluis te stichten, zoals het kapittel ook de Sint-Maartensabdij had gesteund, is niet duidelijk. Het is interessant dat in deze tijd het Medardus-patrocinium in Doornik opduikt, kort nadat bisschop Radboud aan deze bisschop van Noyon de rol van vereniger van de beide bisschopszetels had toebedeeld. Het kerkje dat Elbertus volgens de *Annales Rodenses* zelfstandig bouwde ten zuiden van Doornik was waarschijnlijk de kapel van Sint-Medardus, die in 1108 in de lijst van bezittingen van het kathedrale kapittel verschijnt. Decennia later – zonder dat er sprake lijkt van een monastieke continuïteit – zal bisschop Simon van Vermandois aan Oger, regulier kanunnik van de abdij van Mont-Saint-Éloi (Sint-Eligiusberg – bisdom Atrecht) vragen om er een klooster van reguliere kanunniken te stichten.[261]

7.12 Het kathedrale kapittel in conflict met de Sint-Maartensabdij

Een van de opvallendste ontwikkelingen in de Kerk te Doornik aan het begin van de 12de eeuw is de almaar verslechterende verhouding tussen de nieuwe Sint-Maartensabdij en het kathedrale kapittel. De in 1092 gestichte abdij ontwikkelde zich na een moeizaam begin tot een steeds welvarender klooster. In belangrijke mate was dit te danken aan leden van het kathedrale kapittel en hun families die de overstap naar het klooster hadden gemaakt en veel bezittingen inbrachten. In de eerste 50 jaar van zijn bestaan ontving het klooster de rechten op

[257] Pycke 1988a: p.6.
[258] Pycke 1986a: p.146.
[259] Pycke 1986a: p.111-112.
[260] De Annales Rodenses vermelden ten westen van de stad, maar dit komt waarschijnlijk door een afwijkende windrichtingenbenadering. Zo werd Doornik gesitueerd op de noordoever van de Schelde in plaats van de westoever.
[261] Jacques & Pycke 2008a: p.7-10. Meijns 2000a: p.779-782.

inkomsten van 21 altaren, alle afkomstig van of uit de omgeving van het kathedrale kapittel.[262] De achterblijvers in het kapittel moesten met lede ogen aanzien hoe hun bezit kromp. Sluimerende concurrentie ontaardde in een openlijke strijd. Het verloop van het conflict is beschreven door oud-abt Herman in zijn werk over de stichting van de abdij. Herman keek vanuit het perspectief van het klooster, dat hij afschilderde als de *underdog* die fysiek kwetsbaarder, maar spiritueel hoogstaander was.
Het conflict brak uit na de verkiezing van abt Odo tot bisschop van Kamerijk (1105).[263] Tijdens zijn abbatiaat was het klooster nog via zijn persoon aan de kathedraal gelieerd; Odo was immers zelf oud-scholaster van het domkapittel. Zijn opvolger abt (1105-1127) Segardus[264] lijkt echter geen speciale relatie met het kapittel gehad te hebben. De band van het klooster met de kathedraal werd losser. Toen het kathedrale kapittel zijn invloed op het klooster steeds meer dreigde te verliezen, claimde het dat Sint-Maartens slechts een *capella* (kapel) was, die rechtstreeks afhing van het kapittel en geen zelfstandige abdij vormde.[265] Als medestichter beschouwde het kapittel het klooster namelijk als een eigenkerk. De monniken stelden echter dat het ging om de herstichting van een oude Sint-Maartensabdij, waarvan de bezittingen in de loop der tijd door het kapittel waren geüsurpeerd.
De status van het klooster was niet alleen zaak van macht en prestige, maar had ook belangrijke financiële gevolgen. Het domkapittel bestreed in het bijzonder het recht van het nieuwe Sint-Maartensconvent om *extranei*, lieden van buiten de kloostergemeenschap, te begraven op het kloosterkerkhof. Het klooster daarentegen eiste dat iedereen begraven kon worden op zijn grond. De schenkingen die met begravingen gepaard gingen, vormden een belangrijke bron van inkomsten. Daarnaast eiste het klooster vrijstelling van de betaling van tienden aan het kathedrale kapittel. Voor het kapittel waren beide inkomsten echter van groot belang.
Het is juist in deze tijd dat proost Gonterus de financiën van het kapittel probeerde te versterken, nadat in het voorgaande decennium veel geld en goederen naar het Sint-Maartensklooster waren gevloeid. Enerzijds ging het om bezittingen van kanunniken die voortaan voor een kloosterleven kozen, anderzijds betrof het schenkingen van burgers ten behoeve van hun zielenheil. Zij verkozen de kloostergemeenschap, vanwege hun strengere spirituele leven, boven de wereldse kathedrale geestelijken, om te bidden voor hun heil.
Om weerstand te kunnen bieden aan de kanunniken wendden de monniken zich tot hun voormalige abt Odo, ondertussen bisschop van Kamerijk, die bij paus Paschalis een bevestiging verkreeg van de status van abdij.[266] De kanunniken, aldus Herman, zouden ziedend zijn geworden en een lastercampagne gestart zijn tegen het klooster, dat de Doornikzanen tot dan toe zo goed gezind waren.[267] In Doornik[268] komt het tot gevechten tussen getrouwen van het kapittel en de monniken en hun aanhang. De paus geeft bisschop Balderik de opdracht de zaak op te lossen en recht te doen aan de aanspraken van het klooster.[269] In Doornik neemt het geweld ondertussen alleen maar toe. Nadat de monnik

[262] Albert D'Haenens (1962a: p.92-95) stelde een overzicht op van het grote aantal bezittingen dat van het kapittel naar het Sint-Maartensklooster ging.
[263] D'Haenens 1962a: p.97-98.
[264] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.315.
[265] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.316.
[266] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.316.
[267] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.316.
[268] Niet in Noyon, zoals Sdralek 1891a: p.67 abusievelijk aanneemt maar in Doornik.
[269] Zo blijkt uit de brief van Paschalis II die HERMAN VAN DOORNIK (1883a: p.317) opnam in *De restauratione*,

Gerulfus, afkomstig uit een Doorniks riddergeslacht, gemolesteerd zou zijn door mannen van het kapittel, neemt zijn familie het voor hem op. Bij de daaropvolgende slachtpartij vallen, volgens Herman, 18 doden onder de getrouwen van het kapittel.[270]
Aangezien Balderik aarzelt om in te grijpen, schrijft Paschalis aan de bisschop een tweede brief.[271] De paus geeft deze mee aan Gonterus, die als kapittelproost de zaak van het kapittel in Rome is gaan bepleiten.[272] Tijdens zijn bezoek aan de Heilige Stoel zal Gonterus niet nagelaten hebben de paus te vragen om een eigen bisschop voor Doornik, maar daarover zijn geen bronnen bewaard. De paus geeft het dossier over de strijd tussen het kapittel en de abdij in handen van een commissie waarin de bisschoppen van Terwaan en Atrecht, die het klooster in bescherming moeten nemen, zitting hebben.[273] Lambert van Atrecht vraagt ook de abten van Hasnon, Marchiennes en Sint-Vedastus (Saint-Vaast) in Atrecht om tot de commissie toe te treden.[274]
Delegaties van beide partijen worden geconvoceerd op de dertiende van de *Kalendae* van de maand augustus (20 juli) voor het derde uur van die dag in het kasteel van Robert van Péronne te Cappy (dep. Somme). Bisschop Balderik is aanwezig, evenals zijn collega Odo uit Kamerijk, de oud-abt van de Sint-Maartensabdij. De commissie onder leiding van Lambertus van Atrecht bereikt het volgende resultaat dat op 17 [sic] juli 1108[275] door de partijen wordt onderschreven: het kapittel moet het begraven bij Sint-Maartens toestaan voor de leden van de kloostergemeenschap in brede zin, de *familia*. Voor anderen moet de abdij toestemming vragen aan het kapittel. Sint-Maartens hoeft geen tienden te betalen, behalve over het verkochte fruit uit de kloosterboomgaard en over de moestuinen en het vee in de parochie van Doornik.[276] De monniken krijgen vrijstellingen binnen het kloosterdomein, maar niet voor de rest van de Doornikse parochie. Volgens Herman is het compromis bereikt door ingrijpen van de burggraaf van Doornik, Everard van Mortagne. Hoewel hij officieel geen rol heeft in het conflict, zou de burggraaf het compromis hebben opgelegd. Als het klooster hier niet mee akkoord zou gaan, dreigde Everard het te verwoesten. Het kapittel en het klooster zouden daarop het geschil bijgelegd hebben.[277] Uit de overgeleverde akten blijkt dit niet, maar het is goed mogelijk dat Everard druk uitgeoefend heeft om tot een compromis te komen. Deken Gotherus vraagt aan Lambert van Atrecht om het oordeel op schrift te zetten en te zegelen.[278]

---

gedateerd op een 29ste oktober. Albert D'Haenens (1962a: p.99) verwarde deze brief met het gesloten compromis.
[270] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.317.par.89
[271] Kéry 1994a: p.80. Het dossier van de commissie onder leiding van Lambert van Atrecht is onderdeel geworden van de *Codex Lamberti*. Arras, BMun, ms.1051: p.115-122; Arras, BMun, ms. 1061: f.55r-58v. Uitgegeven in: Baluzius 1678-1715a: p.369-376 en Baluzius & Mansi 1761-1764a: II, p.156. Recent uitgegeven en vertaald door Claire Giordanengo (2007a: p.288-301). Zie over de overlevering: Kéry 1994a: p.62, 68. De abdij van Sint-Petrus-en-Marcelinus van Hasnon (bisdom Atrecht) lag tegenover Saint-Amand (bisdom Doornik) aan de andere zijde van de Scarpe.
[272] Zo blijkt uit een brief van Lambert van Atrecht aan paus Paschalis II: Giordanengo 2007a: p.298-299 [Q92].
[273] Brief van Paschalis II aan de bisschoppen van Atrecht en Terwaan in: Giordanengo 2007a: p.288-289 [Q87].
[274] Brief van Lambert van Atrecht aan deze abten: Giordanengo 2007a: p.288-291 [Q88]. Brief van Lambert van Atrecht aan de abt van Sint-Maartens: Giordanengo 2007a: p.290-291 [Q89]. Brief van Lambert van Atrecht aan deken Gotherus en proost Gonterus van de Kerk van Doornik: Giordanengo 2007a: p.292-293 [Q90].
[275] De uitnodigingen bevatten de datum 20 juli, terwijl het akkoord op 17 juli gedateerd is. Is de bijeenkomst vervroegd of is er een vergissing met de data?
[276] Baluzius & Mansi 1761-1764a: II, p.157.
[277] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.317.
[278] Brief van deken Gotherus aan Lambert van Atrecht: Giordanengo 2007a: p.292-293 [Q91].

Tevens krijgt hij een begeleidende brief van Lambert aan Paschalis II.[279] Een Doornikse delegatie, waarin onder meer proost Gonterus, reist met de brief van Lambert naar Rome, waar de afspraken door de paus worden bekrachtigd.[280] Opnieuw bood dit de proost de gelegenheid om te pleiten voor het einde van de personele unie van Noyon en Doornik.
Het lijkt erop dat hiermee de strijdbijl tussen het kapittel en de abdij begraven is. In de daaropvolgende decennia bestaan beide instellingen in harmonie naast elkaar, zo wordt door Herman benadrukt.[281] Maar dat de strijd tussen beide instellingen nog enige tijd heeft voortgeduurd blijkt uit een brief van Paschalis II van omstreeks 1113, waarin hij bisschop Balderik opnieuw vraagt om ervoor te zorgen dat de kanunniken en monniken vredig naast elkaar leven.[282] Daarna zijn er geen berichten meer over het conflict. De bereikte *status quo* maakte het mogelijk dat geestelijken van het kapittel en van de abdij zich gezamenlijk inzetten voor de strijd om in Doornik een eigen bisschop te krijgen.
Interessant in dit verband en in verband met de relaties tussen Doornik en Atrecht is dat in de jaren 1106-1118 bij de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Atrecht een handschrift van het *Decretum Gelasianum* werd vervaardigd, waaraan een lijst met pausen en met de twaalf *civitates* van Reims was toegevoegd.[283] In de lijst met pausen worden alleen bij Urbanus II en Paschalis II extra opmerkingen gemaakt. Deze gaan over de diverse bisdomstichtingen van deze pausen. De reden om dit handschrift te vervaardigen was mogelijk in de eerste plaats de behoefte om een reeks relevante canonieke teksten ter onderbouwing van de onafhankelijkheid van Atrecht ter beschikking te hebben. Maar gezien de tijd van ontstaan zou deze activiteit ook betrekking gehad kunnen hebben op de pogingen van de Kerk van Doornik om los te komen van Noyon.[284]

7.13 Het pontificaat van Paschalis II (1099-1118)

Niet alleen in de Kerk van Doornik rommelde het. Ook in Reims, maar vooral aan de top van de Latijnse Kerk was het een roerige tijd. Het pontificaat (1099-1118) van Paschalis II geldt als zeer bewogen, zowel in Rome als daarbuiten.[285] De relatie met Frankrijk werd zeer gespannen door de buitenechtelijke verhouding en onwettige scheiding van koning Philips I en onenigheid over de investituur van bisschoppen. Tot een breuk tussen paus en koning kwam het niet: het huwelijksconflict werd in 1107 bijgelegd.[286] De relatie met de Engelse koning Hendrik I was lastiger, omdat de vorst contact met Rome zoveel mogelijk uit de weg ging en zijn eigen kerkpolitiek voerde.[287] Maar het was vooral het conflict over de investituur met keizer Hendrik V van het Roomse Rijk – die Paschalis in 1111 korte tijd gevangenhield – dat de kerk in een zware crisis stortte. De positie van de paus werd bijna onhoudbaar.

[279] Brief van Lambert van Atrecht aan Paschalis II: Giordanengo 2007a: p.298-299 [Q92].
[280] Baluzius & Mansi 1761-1764a: II, p.156-157; Pycke 1988a: p.130. Tekst van het bereikte akkoord: Giordanengo 2007a: p.294-299 [Q92].
[281] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.317.
[282] PASCHALIS PAPA 1854a: kol.310-311, nr.353.
[283] Dit handschrift, afkomstig uit de kapittelbibliotheek van de kathedraal van Atrecht bevindt zich tegenwoordig in Boulogne-sur-Mer: Boulogne-sur-Mer, BMun, ms.37.
[284] Kéry 1994a: p.386-389.
[285] Diverse voorbeelden in Servatius 1979.
[286] Monod 1907a: p.54-58. Servatius 1979a: p.205-209.
[287] Servatius 1979a: p.312.

Ook het aartsbisdom Reims maakte een onrustige periode door. Na de dood van Manasses (18 september 1106) ontstond een jarenlange strijd tussen de twee kandidaten Gervasius van Réthel en Radulphus. Het leidde ertoe dat de kroning van Lodewijk VI de Dikke (*Ludovicus Crassus*) op 3 augustus 1108 niet in Reims plaatsvond, maar in Orléans, door de aartsbisschop van Sens.[288] Kort daarop werd in Reims het pleit beslecht in het voordeel van Radulphus (episcopaat 1108-1124) die nog in hetzelfde jaar de aartsbisschoppelijke troon besteeg. Op 25 december 1108 zwoer hij de eed van trouw aan de koning.

7.14 Oplopende spanningen in Doornik

In de geschetste lokale, regionale en internationale situatie, was het niet verwonderlijk dat de strijd van de Doornikse Kerk om een eigen bisschop te krijgen naar het tweede plan verschoof. De paus en de aartsbisschop hadden belangrijker zaken aan hun hoofd. Bovendien lijkt het bewind van bisschop Balderik in het eerste decennium van zijn regering zonder grote spanningen te zijn verlopen.
Aan deze rustige periode kwam een einde in 1112. In Doornik raakten de gemoederen hevig verhit, toen Balderik het interdict over de stad afkondigde. De reden daarvan is niet bekend.[289] Gesteund door de publieke verontwaardiging over het onthouden van de sacramenten was dit voor het kapittel het moment om opnieuw actie te ondernemen tegen de unie met Noyon.[290] Proost Gonterus[291] en deken Gotherus[292] riepen het kapittel bijeen, waarna de kanunniken Walter[293] en Movinus[294] naar Rome vertrokken.[295] Daar bepleitte de delegatie de zaak bij paus Paschalis II.
Paschalis moet al eerder op de hoogte zijn geweest van het Doornikse streven naar een eigen bisschop. Tijdens zijn verblijf in de kerkprovincie Reims in 1107, waarbij hij contact had met talrijke prelaten uit Noord-Frankrijk, zal hij op enig moment ook op de hoogte zijn gesteld van de situatie van de bisdommen Doornik en Noyon.[296] Leden van de Doornikse clerus waren immers in de voorafgaande jaren naar Rome gereisd in verband met de strijd tussen het kathedrale kapittel en de Sint-Maartensabdij.[297] Zo was proost Gonterus, een neef van de abt en kroniekschrijver Herman van Doornik, in verband met dit geschil in 1108 aan het pauselijk hof geweest.[298]
De Doornikse delegatie die komt pleiten voor een eigen bisschop weet de paus te overtuigen:

---

[288] SUGER VAN SAINT-DENIS 2007a: p.85. Luchaire 1890a: p. clxvii.
[289] *Pro quadam causa commutus* uit: HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321, cap.9. HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.162, cap.97.
[290] Warichez 1932d: kol.1439.
[291] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341. Pycke 1988a: p.129-131.
[292] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341. Pycke 1988a: p.5-6.
[293] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341. Voor biografische gegevens over Walter (circa 1085-1163), die later scholasticus (1125-1126) van het kapittel en vierde abt van Sint-Maartens (1136-1160/1163) zou worden, zie Pycke 1988a: p.134-135.
[294] Movinus was kanunnik van 1101 tot 1152 en *precentor* (cantor) vanaf 1140. Pycke 1988a: p.102.
[295] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321. *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341.
[296] Monod 1907a: p.49-58.
[297] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321. *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341. Sdralek 1891a: p.67-68. Over de strijd tussen het kathedrale kapittel en de abdij, zie § II.7.12.
[298] Baluzius & Mansi 1761-1764a: II, p.157. Voor referenties, zie ook Pycke 1988a: p.130.

Paschalis II besluit tot een onmiddellijk einde van de personele unie.[299] In een bul gedateerd te Anagni op 6 november 1113 draagt hij het kathedrale kapittel van Doornik op om over te gaan tot de verkiezing van een eigen bisschop, *communicato comprovincialum episcoporum Morinensis et Atrebatensis consilio* (na te rade te zijn gegaan bij de bisschoppen van Terwaan en Atrecht uit dezelfde kerkprovincie).[300]
Er lijkt hier sprake te zijn van een opmerkelijke samenloop van omstandigheden. Op 2 november 1113 zou bisschop Balderik van Noyon en Doornik namelijk te Terwaan zijn overleden[301] en het is onmogelijk dat dit nieuws vier dagen later in Rome bekend was.[302] Ook de *Historiae Tornacenses* melden dat Balderik tijdens de missie van Movinus en Galterus overleed.[303] Een andere bron meldt echter dat Balderik al op 29 maart zou zijn gestorven en ook de datum van 31 mei wordt genoemd.[304] De handelwijze van de paus zou meer in overeenstemming zijn met een overlijdensdatum van Balderik in het voorjaar van 1113.[305] Een sedisvacatie was immers het beste moment om de twee bisschopszetels te scheiden. In 1092 had Urbanus II na de dood van Gerhard van Kamerijk immers ook besloten tot de afsplitsing van het bisdom Atrecht[306] en voor Doornik had Urbanus II de personele unie bevestigd voor de duur van het episcopaat van Radboud.[307] Los van wat de exacte volgorde der gebeurtenissen was, keerde de Doornikse delegatie met de bul en brieven van de paus terug naar het noorden.[308]
In Noyon wachtte men de ontwikkelingen in Rome niet af. In een poging om de personele

[299] Een belangrijke eigenschap van Paschalis II zou zijn gebrek aan eigen initiatief zijn geweest, waardoor hij regelmatig de greep op de gebeurtenissen verloor. Servatius 1979a: p.337. Ook in de kwestie Doornik-Noyon lijkt dit het geval: de paus reageerde op de aanspraken uit Doornik, maar na protest van de Kerk van Noyon en de Franse koning bedacht hij zich.
[300] PASCHALIS II PAPA 1854a: epistola 368, kol.332. Brial 1877a: p.55; Jaffé 1885a: 6358. Voor de datering van deze bul op 6 november 1113 zie: Luchaire 1890a: p.87-88, nr.172.
[301] Huyghebaert 1974a: p.860-861.
[302] De reistijd van Doornik naar Rome bedroeg in de 12de eeuw 6 à 8 weken, afhankelijk van de route en het jaargetijde. Bisschop Lambert van Atrecht vertrok op 24 december 1093 uit Reims, vierde Kerst in het Allerheiligenklooster in Châlons-en-Champagne en reisde via Troyes, Molesmes en Dijon naar Lyon, waar hij een week verbleef. Op 17 februari kwam hij in Rome aan. Berichten konden sneller overgebracht worden, maar een ruime maand lijkt toch wel een minimum. Gegevens bij Kéry 1994a: p.359, 378.
[303] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321, 9, 12-13; *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341, 2, 41-42.
[304] Olivier Guyotjeannin (1987a: p.177) wijst erop dat er in Paris B.N.F. lat 12692, f.287 en f.286 twee *obit* zijn voor de dood van Balderik: één op de *Kalendae* van november en één op de vierde van de *Kalendae* van april. Dom Nicolas-Norbert Huyghebaert (1974a: p.860-861) en Jacques Pycke (1986a: p.326) houden de datum van 2 november aan. Volgens Joseph Warichez (1932d: kol.1439), Armand d'Herbomez (1891-1892a: p.215) en Pontal (1995a: p.259) stierf Balderik op 31 mei 1113. Cyriel Vleeschouwers (1980a: p.7) en Ludo Milis (1983a: p.9) hanteren een andere jaarstijl en dateren de dood van Balderik in 1112. De *Gallia christiana* (GC 1751a: kol.999) noteerde 31 mei 1112.
[305] Opgemerkt zij dat Balderik niet bij de aanwezigen staat bij een synode in Châlons-en-Champagne, waar naast de koning en de aartsbisschop van Reims de bisschoppen van Soissons, Amiens, Meaux, Parijs, Orléans, Chartres, Troyes, Amiens en Senlis aanwezig waren. Deze vond plaats tussen 20 mei en 3 augustus 1113. Pontal 1995a: p.259.
[306] Jaffé 1885a: p.670 (JL 5472); Kéry 1994a: p.287-289.
[307] Zie § II.7.10.
[308] Brief van 13 december 1113 uit het Lateraan van Paschalis aan de kanunniken aan Doornik (Jaffé 1885a: p.750 (JL 6361)) en brief (Jaffé 1885a: p.750 (JL 6362) van dezelfde datum aan Rodolphus van Reims. *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.342. Sdralek 1891a: p.66-71. Het probleem met het jaartal van de pauselijke bul komt doordat de pauselijke kanselarij in deze jaren zowel de Pisaanse, de Florentijnse als de Kerststijl gebruikte. Dit maakt een juiste datering van de bullen nogal problematisch.

unie te behouden koos het kathedrale kapittel ondertussen Lambert van Zonnebeke tot bisschop van Noyon en Doornik.[309] Lambert was aartsdiaken van Doornik sinds 1095/1096 en proost (1072-1110) van het kapittel van Zonnebeke (bisdom Terwaan).[310] Hoopte de clerus van Noyon met de keuze van de Doornikse aartsdiaken de gemoederen aldaar tot bedaren te brengen? Was er de verwachting dat de Doornikzanen zouden inbinden tegenover een nieuwe bisschop uit hun eigen gelederen? Als aartsdiaken was Lambert tegelijkertijd de rechterhand van de bisschop en lid van het Doornikse kapittel geweest.[311] Doordat de bisschop het grootste deel van de tijd in Noyon zetelde, had hij in het bisdom Doornik een invloedrijke positie gehad.[312] Bovendien was hij als jongste zoon van de burggraaf van Ieper een telg uit een van de voornaamste families van het graafschap.[313] Daarmee kon de verkiezing waarschijnlijk ook de goedkeuring en mogelijk zelfs steun van de Vlaamse graaf krijgen. Zo soepel verliep het echter niet.
Volgens Herman van Doornik (in zijn *Liber de restauratione*) probeerde Lambert, met gebruikmaking van zijn rijkdom, steun te verwerven buiten de stad Doornik.[314] De auteur van de *Historiae Tornacenses* meldt dat het kapittel van Noyon voor Lambert had gekozen, omdat hij met zijn vele geld zijn tegenstanders wel tot rust zou brengen.[315] Zo trof Lambert – evenals zijn voorganger Radboud – de zware beschuldiging van simonie en daarmee van ketterij.[316] Zijn verkiezing was eigenlijk onrechtmatig, zo wilden de Doornikse kroniekschrijvers duidelijk maken. Te Kortrijk zou hij geprobeerd hebben de geestelijkheid van het bisdom Doornik voor zich te winnen. Maar abt Segardus van de Sint-Maartensabdij zou verklaard hebben dat de bisschopskeuze alleen maar plaats kon hebben op de plaats van de bisschopszetel, dus in Doornik zelf, en in aanwezigheid van de deken en proost van het kathedrale kapittel, die in Rome waren.[317]

Na terugkomst van de delegatie uit Rome en op grond van de pauselijke toestemming ging men in Doornik over tot de verkiezing van een bisschop. Paschalis II had aan de bisschoppen van Atrecht en Terwaan opgedragen het Doornikse kapittel te adviseren. Lambert van Atrecht was echter ernstig ziek[318], zodat alleen bisschop (1099-1130) Johannes van Terwaan beschikbaar was. De uitkomst van de verkiezing was hieraan waarschijnlijk niet vreemd. Het kapittel koos namelijk Herbert, de aartsdiaken van Terwaan, als nieuwe bisschop van Doornik.[319] Het ligt voor de hand dat ook de Vlaamse graaf zich heeft gemengd in de verkiezing. Het einde van de unie met Noyon opende voor hem de mogelijkheid om invloed te krijgen op de Kerk van Doornik. Dat de bisschop van Terwaan daarbij een rol speelde kwam hem goed uit, aangezien het bisdom Terwaan weliswaar niet officieel, maar *de facto* een grafelijk eigenbisdom was.

---

309 GC 1751a, 9: kol.1000.
310 Pycke 1988a: p.35-36.
311 Gabriel Le Bras (1959-1964a: p.391-394) sprak van de "eerste minister" van de bisschop.
312 Zie over de aartsdiakens van Doornik tot 1300: Pycke 1986a: p.145-153, met bibliografie.
313 Warlop 1968a: I, p.138-140.
314 HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321.
315 *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341.
316 Over simonie: Schieffer 1999a: kol.1922-1925 (met bibliografie).
317 Saillant is dat Lambertus enige tijd later een brief aan abt Segardus stuurt, waarin hij hem berispt voor het zonder toestemming verlaten van het klooster. Gousset 1842-1844a: I, p.187.
318 Over Lambert van Atrecht: Berger 1973a: p.167. Milis 1983a: p.9.
319 *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341.

Geconfronteerd met twee kandidaat-bisschoppen – Herbert uit Doornik en Lambert uit Noyon – besluit de aartsbisschop van Reims Radulphus om eerst nadere instructies uit Rome af te wachten. De aartsbisschop en zijn suzerein, koning Lodewijk VI, zijn tegen de scheiding van de twee bisdommen en steunen Lambert, de kandidaat van Noyon.

7.15 Koninklijke interventie in de bisschopsverkiezing

Het Franse koninklijke hof bemoeit zich nu nadrukkelijk met de kwestie, want de koning lijkt niet gerust op een goede afloop. Daarom stuurt hij de bisschoppen van Parijs en Orléans naar Rome om het handhaven van de personele unie te bepleiten, onder meer met het argument dat het bisdom Noyon na de scheiding als zelfstandig bisdom te klein is om levensvatbaar te zijn. Met de missie van de bisschoppen van Parijs en Orléans overstijgt de kwestie de kerkprovincie van Reims. Waarschijnlijk brengen de beide bisschoppen een brief van bisschop (1090-1116) Ivo van Chartres aan paus Paschalis.[320] Ivo, een belangrijke adviseur van de koning, schrijft aan de paus dat hij vernomen heeft dat geestelijken uit Doornik zich tot de Apostolische Stoel hebben gewend met de vraag een eigen bisschop te mogen kiezen. Ivo erkent volledig de rechten van de Heilige Stoel om eigenmachtig de grenzen van bisdommen vast te stellen, maar waarschuwt de paus voor het gevaar van schismatieke bewegingen die ernstige schade kunnen toebrengen aan de verhouding tussen de Heilige Stoel en de koning van Frankrijk. Die laatste is een van de belangrijkste beschermers van de Romeinse Kerk in een tijd waarin de paus en de keizer volop in de investituurstrijd verwikkeld zijn.[321]
Verder wijst Ivo erop dat de unie van de twee bisdommen op geen enkele manier afbreuk doet aan de majesteit van de Apostolische Stoel en ook niet aan de waardigheid van het bisdom Doornik: de unie is door haar vierhonderd jaar lange geschiedenis geheiligd. Er is geen reden om de grenzen van de Doornikse Kerk, die de kerkvaders hebben vastgesteld, te wijzigen.[322] Voor de Kerk is het vooral van belang dat de wereldlijke (*regnum*) en de geestelijke (*sacerdotium*) macht met elkaar in overeenstemming zijn.[323] Bij het oprichten van een nieuw bisdom moet de Kerk zich niet laten weerhouden door de wereldlijke macht, maar wel de harmonie van de wereldlijke en geestelijke macht voor ogen houden, zo stelt Ivo.

Vergelijkt men – in het licht van de uitspaken van Ivo van Chartres – de

[320] IVO CARNOTENSIS 1854a: Epistola 238, kol.245-246. Miraeus & Foppens 1723a: II, p.1154-1155. Voor sommige fanatieke hervormers was elke lekeninvestituur van een bisschop verwerpelijk. Zij zagen het bisschopsambt als één ondeelbaar ambt. Anderen verdeelden het ambt echter in twee delen, *spiritualia* en *temporalia*. Deze visie werd ontwikkeld door Ivo van Chartres en had de basis gevormd voor een akkoord tussen paus Paschalis II en koning Philips I in 1107. Ook in het keizerrijk vond deze opvatting veel weerklank. Zie Chodorow 1970a: p.612 (met literatuur).
[321] "Quia audivimus clericos Tornacenses ad apostolicam sedem venisse, petituros ut apostolica praeceptione proprium possint habere episcopum, et Noviomensi Ecclesiae frustrare privilegium. Quod ne fiat, sicut filii et fideles rogamus et consulimus, ut statum Ecclesiarum, qui quadrigentis ferme annis duravit, inconcussum manere concedatis, ne hac occasione quod est in Germanico regno adversus sedem apostolicam, in Galliarum regno suscitetis." IVO CARNOTENSIS 1854a: Epistola 238, kol.245-246. Miraeus & Foppens 1723a: II, p.1154-1155.
[322] IVO CARNOTENSIS 1854a: Epistola 238, kol.245.
[323] IVO CARNOTENSIS 1854a: Epistola 238, kol.245-246: "Novit enim paternitas vestra, quia cum regnum et sacerdotium inter se conveniunt, bene regitur mundus, floret et fructificat Ecclesia."

onafhankelijkheidsstrijd van het bisdom Atrecht en die van Doornik, dan valt op dat bij de stichting van het bisdom Atrecht Urbanus II steun kreeg van de graaf van Vlaanderen, de Franse koning en uiteindelijk ook de metropoliet van Reims.[324] In het geval van Doornik ontbrak echter de steun van de laatste twee. De koning die grote invloed had op de zetel van Noyon was mordicus tegen het verzelfstandigen van de Doornikse zetel.[325] In dit politieke licht was de beslissing van Paschalis om de personele unie te beëindigen opmerkelijk. Het lijkt erop dat hij zich niet eerst vergewist heeft van de instemming van de koning. Omdat hij in een precaire positie verkeerde door het conflict met de keizer, kon Paschalis zich bovendien geen ruzie met de Franse koning veroorloven. Uit politieke overwegingen zal hij dus niet gehandeld hebben. Eerder was Paschalis er als hervormer van overtuigd dat een volwaardig bisdom, zoals Doornik, kerkrechtelijk nu eenmaal recht had op een eigen bisschop en dat dit ook voor een goed bestuur van de Kerk noodzakelijk was.
Maar Paschalis bleek gevoelig voor de druk van Lodewijk VI die Ivo van Chartres verwoord had. De mening van Ivo, een gematigde rechtsgeleerde van grote reputatie, zal in Rome zeer serieus bestudeerd zijn. In Noyon werd de brief van Ivo van Chartres beschouwd als steun voor het handhaven van de unie. Het kapittel nam de tekst op in het cartularium.[326]

Om te voorkomen dat de zaak op het spits wordt gedreven en om zelf zijn handen vrij te houden, stuurt de paus de Franse delegatie terug met een brief. Daarin draagt hij de zaak over aan de aartsbisschop van Reims, Radulphus.[327] Met steun van, maar wellicht eerder in opdracht van de koning, besluit Radulphus daarop Lambert van Zonnebeke tot bisschop van Doornik en Noyon te wijden.[328]
Op 8 maart 1114 wordt Lambert gewijd.[329] Ter gelegenheid van de wijding laat Lodewijk VI de aartsbisschop zijn suffraganen naar Reims roepen voor een provinciale synode, waar de koning ook zelf aanwezig is. Volgens Doornikse bronnen zou de koning bij deze gelegenheid de bisschoppen de vrijheid hebben gegeven om toe te stemmen in de scheiding van de bisdommen als dit de zielzorg ten goede zou komen. Daarop zou Johannes, bisschop van Terwaan, een appel op het geweten van zijn collega's hebben gedaan. Die oproep bleef echter zonder gevolg.[330] Interessant is dat in de Doornikse bronnen de aartsbisschop naar voren komt als degene die de scheiding van de twee bisdommen tegenhield. Het is echter aannemelijker dat de koning de beslissende rol speelde in het voorkomen van het einde van de personele unie, maar dat de koning in de Doornikse bronnen werd ontzien ten koste van de aartsbisschop. Zowel de brief van Ivo van Chartres als de aanwezigheid van de koning bij de wijding van Lambert wijzen op de zeer persoonlijke betrokkenheid van de vorst.[331]

Nog op 27 maart 1114 zou Paschalis II de zielzorg voor het vacante bisdom Doornik tijdelijk

[324] Kéry 1994a: p.382-383, 389.
[325] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.320; *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341.
[326] Beauvais, AD Oise, G 1984 (cartularium van het kapittel van Noyon): f.53r. Seymour 1968a: p.16. Rendu 1875: p.67.
[327] Deze brief is bekend via HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321 en via de latere brief van Paschalis II van 28 juni 1114 aan de aartsbisschop Radulphus van Reims.
[328] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321; Srdalek 1891a: p.70-71.
[329] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321. *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.342. Kéry 1990a: p.331.
[330] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321.
[331] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.320; *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.341, Sdralek 1891a: p.69; Warichez 1923a: p.12; Kéry 1994a: p.331

hebben overgedragen aan de bisschop van Terwaan.[332] De paus was kennelijk nog niet op de hoogte van de wijding van Lambert in Reims, drie weken daarvoor. Paschalis vroeg aan bisschop (1099-1130) Johannes van Terwaan, en waarschijnlijk ook aan bisschop Lambert van Atrecht, om de Kerk van Doornik te ondersteunen en een vrije bisschopsverkiezing mogelijk te maken ten overstaan van de graaf van Vlaanderen en andere heren. Daarbij verzocht Paschalis aan Johannes van Terwaan om tot het aantreden van een nieuwe bisschop de bisschoppelijke taken in het bisdom Doornik waar te nemen. Zoals gebruikelijk zal Paschalis II ook naar de metropoliet in Reims geschreven hebben om hem te vragen de verkiezing te steunen en zowel de kandidaat van Noyon als die van Doornik te wijden.[333] Beide brieven waren inmiddels achterhaald, als ten minste de dateringen ervan kloppen. De dateringen van de gebeurtenissen en documenten rond de dood en opvolging van Balderik in de periode 1112-1114 vragen namelijk nog om een zorgvuldige analyse, die mogelijk meer precisie in de volgorde ervan kan brengen.

Na de wijding van Lambert te Reims werd vanuit Doornik onmiddellijk een nieuwe delegatie naar Rome gestuurd. Leden van het kathedrale kapittel[334] en abt Segardus van Sint-Maarten vertrokken met de elect Herbert naar Rome met het doel hem door de paus zelf te laten wijden. Om buiten het bereik van de koning en de aartsbisschop te blijven, reisden ze via Lotharingen.[335] Ook bisschop Lambert reisde naar Rome en wist de paus en de curie te overtuigen, volgens de *Historiae Tornacensis* met veel geld, waarmee Lambert dus van simonie werd beschuldigd.[336]
Uiteindelijk blijft de status-quo dus gehandhaafd. De paus vraagt aan de clerus van Doornik ter wille van de vrede in Frankrijk voorlopig af te zien van de onafhankelijkheid en Lambert als bisschop te accepteren. Er is Paschalis veel aan gelegen om de Franse koning te vriend te houden in zijn strijd met de keizer. De Doornikse delegatie keerde huiswaarts en Herbert nam zijn functie van aartsdiaken in Terwaan weer op.[337]
De Doornikse Kerk ging blijkbaar niet zonder slag of stoot akkoord met de mislukking van de onafhankelijkheidsstrijd, want de aartsbisschop vaardigde het interdict uit over de monniken van de Sint-Maartensabdij en de kanunniken van het kathedrale kapittel om hun tegenstand te breken. Toen Lambert vervolgens in de loop van 1114 zijn intrede deed in Doornik, werd hij vijandig ontvangen en haastte zich de stad weer te verlaten. Dat het enige tijd duurde voor de verhitte gemoederen gekalmeerd waren, kan blijken uit het feit dat de vroegst bekende bisschoppelijke oorkonde van Lambert in Doornik pas uit 1116 dateert.[338]

---

[332] Brief (uitgave: Sdralek 1891b: p.115-116) gedateerd de zesde dag van de *Kalendae* van april. De brief kan zowel uit 1113 als uit 1114 dateren, gezien het parallelle gebruik van de Pisaanse en de Florentijnse jaarstijl aan de pauselijke kanselarij in deze tijd. Max Sdralek dateerde de brief in 1114 (1891b: p.115-116).
[333] Deze brief is niet bewaard; Sdralek 1891a: p.68. Waarschijnlijk werd de paus in deze zaak ondersteund door zijn legaat in Frankrijk, Conon van Palestrina. Zie: Milis 1983a: p.12-14.
[334] Volgens de continuator (HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321) ging proost Gonter; volgens de *HISTORIAE TORNACENSIS* (1883a: p.342) de kanunniken Movinus en Walter, die al eerder naar Rome waren gereisd (*HISTORIAE TORNACENSIS* 1883a: p.341). Pycke 1988a: p.102.
[335] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.321.
[336] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.342.
[337] In het cartularium van Terwaan bevinden zich twee akten van Herbert: één uit de periode 1114-1126 en één uit 1124. Duchet & Giry 1881a: p.8, 12.
[338] In dat jaar vaardigde hij een oorkonde uit ten behoeve van de abdij van Bourbourg (Duvivier 1898a: p.233-234) en de kerk van Rumbeke.

Uit protest tegen de handelwijze van de aartsbisschop stuurde de Doornikse Kerk een nieuwe missie naar de paus. Proost Gonterus ging opnieuw naar Rome. Daar kreeg hij van de paus een brief voor de aartsbisschop, gedateerd 28 juni 1114, waarin Paschalis Radulphus berispt voor het feit dat hij Lambert als nieuwe bisschop van Noyon ook gewijd heeft voor het bisdom Doornik. Hij verwijt hem Lambert gewijd te hebben terwijl het bisdom Doornik hem niet wil, de twee bisdommen te ver uit elkaar liggen en bovendien Doornik het grootste en dichtstbevolkte van de twee bisdommen is. Ook neemt Paschalis hem het afgekondigde interdict kwalijk, dat de paus zelf opheft.[339] Daarbij draagt hij Radulphus op om de Kerk van Doornik tegen Lambert in bescherming te nemen. Radulphus richt zich daarop in een brief tot de inwoners van Doornik met de vraag zich met Lambert te verzoenen. Ook vroeg Paschalis hen om in het belang van de kerkvrede zich nog een tijdje aan de bisschop van Noyon te onderwerpen.[340]

7.16 Het bewind van Lambert van Zonnebeke (1114-1123)

Met Lambert van Zonnebeke kwam een telg uit een belangrijk Vlaams adellijk geslacht op de bisschopstronen van Noyon en Doornik.[341] Als jongste zoon van de burggraaf (1084-1100/1105) van Ieper Theobald I beschikte hij over een netwerk in de hoogste adellijke kringen. De *castellani* (burggraven) van Ieper behoorden tot de meest voorname edelen van het graafschap Vlaanderen en waren zeer welgesteld.[342] Omstreeks 1072 hadden ze, niet ver van Ieper, in het bisdom Terwaan, vlakbij de grens met het bisdom Doornik, het kapittel van Onze Lieve Vrouw van Zonnebeke gesticht.[343] In ieder geval vanaf 1093 was Lambert de proost van het kapittel van Zonnebeke.[344] Mogelijk was hij al vanaf 1087 kanunnik in Doornik.[345] Bisschop Radboud benoemde hem uiterlijk in september 1096 tot aartsdiaken van Doornik.[346] Als hoogste kerkelijke gezagsdrager na de bisschop was hij in feite de meest invloedrijke man in het noordelijke bisdom. Zijn benoeming als aartsdiaken en later als bisschop zijn tekenen van een toenemende Vlaamse invloed op de gecombineerde zetels van Noyon en Doornik.
De aanvankelijke weerstand tegen de benoeming van Lambert zal na enige tijd zijn weggeëbd. De Kerk van Doornik zal zich bij het onvermijdelijke neergelegd hebben en Lambert in de dagelijkse praktijk als bisschop hebben geaccepteerd. Ook de steun van bisschop Johannes van Terwaan, die in Reims nog voor de afscheiding van Noyon had gepleit, was wellicht minder groot dan verwacht. Het bisdom Terwaan omvatte ook de havenstad Boulogne-sur-Mer, waar men in de veronderstelling was in vroeger tijden een eigen bisschop gehad te hebben.[347] Bisschop Johannes zal ervoor gewaakt hebben mogelijke

[339] Sdralek 1891a: p.58; Sdralek 1891b: p.116. Zie ook: Milis 1983a: p.13.
[340] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.342. Deze laatste twee brieven aan het volk van Doornik zijn niet bewaard. Zie ook; Sdralek 1891a: p.72.
[341] Over de kanunnik en aartsdiaken: Pycke 1988a: p.35-36. Over de bisschop: Pycke 2008c: kol.35-40.
[342] Warlop 1968a: I, p.138-140.
[343] Huyghebaert 1974a: p.855-883. Deseyne 1982a: p.99-114.
[344] Huyghebaert 1974a: p.860-861.
[345] Pycke 1988a: p.35.
[346] Warlop 1968a: I, p.139-140. Strubbe & Voet 1960a: p.246. Huyghebaert 1974a: p.855-883. Pycke 1988a: p.35 met literatuurverwijzingen.
[347] Zie § II.7.5.

separatisten in Boulogne aan te moedigen.[348]
Het is niet verbazingwekkend dat Lambert als lid van de Vlaamse adel buiten de stad Doornik wel veel in zijn noordelijke bisdom vertoefde. Zo was hij in 1114 in Ieper op een samenkomst van Vlaamse edelen en prelaten ter voorbereiding van een campagne naar Normandië.[349] Lambert komt uit de bronnen naar voren als een vrij traditionele bisschop, die in zijn beide bisdommen met een gelijke mate van intensiteit opereert.[350] De meeste van zijn oorkonden zijn voor de traditionele kloosters en kapittels.[351] Hij onderschrijft slechts vier maal als getuige van een aartsbisschoppelijke oorkonde, aanzienlijk minder dan de andere suffraganen, wat er op wijst dat hij weinig in Reims is. Onder die oorkonden is overigens een acte op 2 september 1114 te Reims ten behoeve van Sint-Bertijns.[352] Het lijkt erop dat bisschop Lambert met deze abdij bijzondere banden onderhield, in het bijzonder met zijn naamgenoot abt Lambert: op 29 mei 1114 is hij zelf in Sint-Omaars.[353] Verder verbleef hij op 28 maart 1115 in Reims voor een concilie onder leiding van de pauselijke legaat Conon van Palestrina. Lambert is een van de ondertekenaars van een oorkonde ten behoeve van de graaf van Vlaanderen en de abdij van Saint-Amand.[354] In 1117 was hij in Gent op een kerkvergadering ter hervorming van de leefregels van de Sint-Pietersabdij.[355] In 1119 bevestigde hij een grafelijke schenking aan het Sint-Pieterskapittel in Rijsel.[356] In juni van datzelfde jaar bevestigde Lambert te Roeselare de schenking van de altaren van Lissewege, Snaaskerke, Eernegem en Bovenkerke aan de abdij van Sint-Bertijns.[357]
Als heer van Doornik is hij ook een vazal van de koning: Lambert draagt met manschappen uit Doornik en Noyon bij aan het leger. In september 1119 begeleidt hij zelf zijn leenheer bij de belegering van Breteuil (Eure).[358] Tijdens de oorlog van Lodewijk VI tegen Hendrik I van Engeland, doet de koning een beroep op de manschappen van talrijke vazallen, zodat ook krijgers uit Doornik en Noyon aan de zijde van de koning vechten.[359] Lambert lijkt echter geen enkele koninklijke oorkonde ondertekend te hebben. In algemene zin valt zijn afwezigheid in de omgeving van de koning op.[360]

Uit oorkonden blijkt dat hij in 1120 in Seclin was.[361] Op 1 mei 1121 gaat Lambert in de abdijkerk in Oudenburg samen met bisschop Lisiard van Soissons voor in de verheffing van de relieken van de heilige Arnulfus van Soissons, die op 17 oktober 1120 tijdens het tweede

[348] Hoewel Jan van Terwaan zelf wel probeerde samen met de graaf gebied van het bisdom Utrecht los te weken. Zie: Milis 1983a.
[349] Callewaert 1925a: I, p.6.
[350] Jacques Pycke (2008c: kol.38) telde 14 oorkonden voor Noyon en 12 voor Doornik. Deze zijn terug te vinden in Pycke & Vleeschouwers 2016a.
[351] Pycke 2008c: kol.38-39.
[352] Pycke 2008c: kol.37.
[353] Vercauteren 1938a: acte 64.
[354] Gousset 1842-1844a: II, p.186. Pontal 1995a: p.262. Ramackers 1934a: p.102-103.
[355] Vercauteren 1938a: acte 83.
[356] Vercauteren 1938a: actes 86 en 92.
[357] Blockeel & Warlop 1967a: p.54-55. D'Hoop 1870a: p.10-11. Deze schenking werd in 1125 bevestigd door zijn opvolger bisschop Simon. D'Hoop 1870a: p.12-13.
[358] Luchaire 1890a: p.124.
[359] Aldus ORDERICUS VITALIS 1854a: III, p.488 (liber XII, caput 19).
[360] Pycke 2008c: kol.37.
[361] Hautcoeur 1894a: I, p.25.

concilie van Beauvais heilig verklaard is.[362] Uit 1122 is een akte voor Onze-Lieve-Vrouw in Brugge bekend.[363]
Opvallend blijft dat hij nauwelijks oorkondt in de stad Doornik. Het kan er een aanwijzing voor zijn dat de bisschop weinig in zijn noordelijke bisschopsstad verblijft omdat hij er niet erg welkom is. Bekend is dat Lambert in 1116 te Doornik was, waar hij oorkondde voor de abdij van Sint-Bertijns.[364] In 1118 bevestigt hij een grafelijke schenking aan de Sint-Maartensabdij in Doornik.[365]

In hoeverre bisschop Lambert betrokken is geweest bij het bouwproject van de Doornikse kathedraal is uit de bronnen niet op te maken. Er lijken in ieder geval weinig oorkonden van Lambert voor het kathedrale kapittel te zijn geweest.[366] Ook anderszins zijn er geen tekenen van Lamberts bemoeienis met het Doornikse kapittel, waarvan hij toch als aartsdiaken 25 jaar lid was geweest. Ook is, in tegenstelling tot de meeste andere bisschoppen, niet van hem bekend dat hij enige schenking heeft gedaan ten behoeve van het kapittel en de kathedraal. Ten slotte ontbreekt zelfs zijn naam in het *obituarium* van het kapittel, zodat er, in ieder geval na 1235 (de oudste redactie van het *obituarium*) niet meer voor zijn zielenheil gebeden werd.[367] Het lijkt er al met al op dat Lambert zich in zijn contacten met het Doornikse kapittel heeft beperkt tot een minimum. Het is daarom ook aannemelijk dat de bouw van de kathedraal en de ontwikkelingen die daar plaatsvonden tijdens het bestuur van Lambert, nog meer dan op andere plaatsen en andere tijden, volledig een aangelegenheid van het kapittel zal zijn geweest.
Tijdens het bewind van Lambert bleef het onafhankelijkheidsstreven in Doornik levend. Enkele jaren na Lamberts benoeming, omstreeks 1117, besluit het kapittel opnieuw een poging te wagen de zaak bij de paus aanhangig te maken. Een nieuwe delegatie vertrekt naar Rome onder leiding van de kapittelproost Gonterus. De missie komt echter voortijdig tot een einde. Gonterus sterft onderweg in Noord-Italië.[368] Zijn lichaam wordt teruggebracht naar Doornik en daar begraven in de kathedraal. Het is de laatste diplomatieke poging van de Kerk van Doornik om een eigen bisschop te bepleiten tijdens het pontificaat van de hervormingsgezinde, maar vaak ook vrij machteloze paus Paschalis II, die sterft op 21 januari 1118.

---

[362] Gousset 1842-1844a: II, p.194. Pycke 2008c: kol.37-38. Odile Pontal (1995a: p.293-294) lijkt ten onrechte te suggereren dat er op het concilie te Beauvais, zowel een bisschop van Noyon als van Doornik aanwezig waren. Zie: Nip 1995a: p.249-251. Huyghebaert 1960a: p.57-58.
[363] Miraeus & Foppens 1723a, II: p.963. De plaats van uitvaardiging is niet vermeld, maar bij de ondertekenaars zijn meerdere namen die bij Doornikse kanunniken passen, zodat aangenomen mag worden dat de akte, zo niet in Brugge zelf, dan toch in het bisdom Doornik uitgevaardigd werd.
[364] Pycke 1988a: p.174.
[365] Vercauteren 1938a: actes 86 en 92.
[366] Dit is een eerste, voorlopige conclusie op basis van recente publicaties. De verwachte publicatie van Jacques Pycke over de oorkonden van de bisschoppen van Doornik en Noyon zal hier meer inzicht in geven.
[367] Pycke 1988a: p.35-36.
[368] *Gonterus prepositus dum rursus Romam repetit in villa que dicitur Sarracenas in dyocesi Lunensi*. Gonterus stierf waarschijnlijk in de Ligurische kustplaats Sarzana (bisdom Luni, thans bisdom La Spezia) ten noorden van Pisa (Gams 1873-1886a: p.817). Mogelijk moet de dood van Gonterus in 1118 of 1119 gedateerd worden. Zie ook: Pycke 1988a: p.130. In de *Continuatio* komt de dood van Gonter pas na de verkiezing van Simon van Vermandois ter sprake. HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.322.

7.17 De pro-Franse paus Calixtus II (1119-1124)

Drie dagen na de dood van paus Paschalis II kwam kardinaal Johannes van Gaeta op de troon van Petrus als Gelasius II. Of Gelasius, wiens pontificaat (1118-1119) van korte duur en zeer turbulent was, zich met de kwestie Doornik-Noyon heeft beziggehouden, is niet bekend. Hij stierf op 29 januari 1119 in Cluny.[369] Enkele dagen later kozen de aldaar aanwezige kardinalen de aartsbisschop van Vienne (1088-1119) Guido van Bourgondië, als opvolger.[370] Guido, die de naam Calixtus II aannam, stamde uit het huis van de graven van Bourgondië, dat dankzij een zeker machtsvacuüm tussen keizer- en koninkrijk grote invloed had weten te verwerven. Hij was de benjamin uit een kroost van minstens elf kinderen van graaf Willem van Bourgondië en gravin Stephanie van Vienne.[371]
Via bloedverwantschap en huwelijken van zijn verwanten was Calixtus gelieerd aan de belangrijkste regerende families van Europa.[372] Zijn jongste zus Clementia was getrouwd met graaf Robrecht II van Vlaanderen (†1113).[373] Zij is de moeder van graaf (1111-1119) Boudewijn VII, voor wie zij korte tijd regentes was en een tante van graaf (1119-1127) Karel de Goede. Calixtus' nicht Adelaïde was in 1115 getrouwd met de Franse koning (1108-1137) Lodewijk VI. Calixtus onderhield aldus goede betrekkingen met zowel de koning van Frankrijk als met het Vlaamse grafelijk huis. Omgekeerd hadden de Vlaamse graven via gravin Clementia – ook al voor de pauskeuze – een directe toegang tot de hoogste regionen in de Kerk.
De keuze voor Calixtus II blijft niet zonder gevolgen voor de aspiraties van de Kerk van Doornik. De paus moet al snel goed op de hoogte zijn geweest van de situatie in de Tweede Belgische Kerkprovincie: na zijn verkiezing verblijft hij geruime tijd in Reims in verband met onderhandelingen met de keizer van het Roomse Rijk die in het najaar van 1119 in Mouzon plaatsvinden. Tijdens een groots concilie in Reims (oktober 1119)[374] bevestigt hij op voorspraak van zijn zuster Clementia de bezittingen van het vrouwenklooster te Bourbourg (bisdom Terwaan).[375] Als gravin voerde zij een actieve kerkpolitiek. Naast Bourbourg stichtte zij meerdere kloosters en ondersteunde diverse andere, waaronder het Doornikse Sint-Maartensklooster,[376] waarvan de abt, Herman, ook zelf op het concilie in Reims aanwezig was.[377] Tijdens hetzelfde concilie bevestigt de paus de schenking van de priorij Sint-Andries bij Brugge door bisschop Lambert aan de abdij van Affligem.[378]
Calixtus, een fervente kerkhervormer, is gekozen om tegenwicht te bieden aan keizer (1111-

[369] Blumenthal 1999a: kol.1197-1198.
[370] Maurer 1889a: p.15.
[371] Guido genoot zijn opleiding in de omgeving van Besançon en was bij zijn benoeming op de zetel van Vienne eigenlijk niet oud genoeg voor de bisschoppelijke waardigheid, zo blijkt uit een schrijven van Urbanus II. Jaffé 1885a: p.676-677 (JL 5548). Over paus Calixtus II: Robert 1891a; Robert 1891b; Schilling 1998a.
[372] Robert 1891a: p.3.
[373] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.292.
[374] Maurer 1889a: p.60-95. Chodorow 1971a: p.629-640. Tijdens het concilie kwam de mededeling van de dood van zijn neef, graaf Boudewijn van Vlaanderen. Daarop kwamen de concilievaders met de paus samen om te bidden voor zijn zielenrust. ORDERICUS VITALIS 1868a: p.74. Maurer 1889a: p.74. Over het concilie van Reims: Pontal 1995a: p.275-278.
[375] Op 22 oktober 1119. Zie: De Coussemaker 1882-1891a: p.20. Jaffé 1885a: p.787 (JL 6757).
[376] Bouquet 1870a: p.248. HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.292 (§42); 1996a: p.67. Meer algemeen, zie: Meijns 2000a: p.524, 924.
[377] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.282 (§ 18); HERMAN VAN DOORNIK 1996a: p.35.
[378] Ramackers 1934a: p.106.

1125) Hendrik V.[379] Al voor zijn verkiezing was Guido van Vienne een voornaam kerkleider die streed tegen het recht op investituur dat Paschalis II onder zware druk aan de keizer had toegekend.[380] In zijn strijd met de keizer is de nieuwe paus onder geen beding bereid de goede verhouding met de Franse koning op het spel te zetten. De beëindiging van de personele unie van Noyon en Doornik, die die relatie aanmerkelijk zou kunnen doen bekoelen, heeft voor Calixtus dan ook geen prioriteit.
Integendeel, Calixtus blijkt bereid om de unie officieel te bekrachtigen. Op 9 december 1121 bevestigt hij de unie van de twee bisdommen in de bul *Patres tui.* Noyon wordt aangewezen als huidige en toekomstige hoofdstad (*caput*) van het dubbelbisdom.[381] De paus merkt wel op dat "de twee bisdommen ver uit elkaar liggen en elk van beide zou volstaan om een bisschop te onderhouden."[382]
Uit de adressering blijkt dat het verzoek voor de bul afkomstig is van koning Lodewijk VI. Nadat het de koning dus gelukt was om Paschalis II te laten afzien van de beëindiging van de unie, kreeg hij van Calixtus een ondubbelzinnige bevestiging ervan. In Noyon werd de pauselijke bul met grote vreugde begroet. De kanunniken van Noyon namen hem op in hun cartularium.[383] In Doornik moet de pauselijke uitspraak als een grote tegenslag ervaren zijn. Een spoedige onafhankelijkheid van het bisdom was opeens heel ver weg.[384] De inspanningen van de voorgaande decennia leken tevergeefs geweest.

<u>De bouw van een nieuwe oostpartij voor de nieuwe kathedraal</u>
In de tussentijd was in Doornik verder gebouwd aan de nieuwe kathedraal, waarvan de westpartij en het schip uiterlijk aan het begin van de 12de eeuw begonnen waren. Terwijl de eerste twee niveaus van de westpartij en schip gereedkwamen, werd besloten tot de ingrijpende verandering. Zoals uit de bouwgeschiedenis van de kathedraal is gebleken (zie § I.5.6.16), werd de tweetorenfaçade van de westpartij opgegeven ten gunste van een monumentale oostpartij met vijf torens en een klaverbladaanleg. Wanneer tot deze planwijziging werd besloten, is niet bekend, maar gezien de datering van de verschillende delen van de kathedraal, moet de planwijziging in het decennium rond 1120 hebben plaats gehad. Wat de concrete aanleiding tot de planwijziging is geweest, bijvoorbeeld de bevestiging van de unie door de bul van Calixtus II, kan niet vastgesteld worden. Maar dat de planwijziging plaatsvond in een periode waarin de zo vurig gewenste onafhankelijkheid een steeds moeilijker te bereiken doel leek te worden, staat vast. De nieuwe oostpartij kan daarom gekoppeld worden aan de steeds sterkere inspanningen om in Doornik een eigen bisschop te

[379] Chodorow 1971a: p.619-620.
[380] Chodorow 1971a: p.616.
[381] Bul uitgevaardigd te Nicastro (Lamezia Terme, Calabrië) tijdens een reis door Zuid-Italië op de Ve van de Iden van december, indictione XV, incarnationis Dominice anno 1122 (Pisaanse stijl). Uitgaven: Le Vasseur 1633a: II, p.872; Miraeus & Foppens 1723a, II: p.1157; CALIXTUS II PAPA 1854a: kol.1225; Robert 1891b, I, 1119-1122: p.382-383 (bul 263). Zie verder: Robert 1874a: II, p.98; Jaffé 1885a: p.802 [reg.6936]; Robert 1891a: p.137-138, 237; Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a, II: p.40-42.
[382] Luchaire 1890a: p.144.
[383] Rendu 1875a: p.67, Beauvais, AD Oise, G 1984 (cartularium van het kapittel van Noyon): f.52r.
[384] Beate Schilling (1998a: p.539) suggereerde dat de koning nog in januari 1122 abt Suger van Saint-Denis naar de paus stuurde in verband met de kwestie Doornik-Noyon. Wat kon de koning echter nog meer verlangen dan de reeds uitgevaardigde pauselijke bul van 9 december 1121? Het lijkt erop dat Suger om andere redenen (de investituurstrijd of de belangen van de abdij van Saint-Denis) de paus opzocht. Zie ook: Binding & Speer 2000a: p.87 noot 101.

krijgen. De grootse oostpartij verschijnt aldus als representatie van het feit dat de onafhankelijkheid van de Doornikse Kerk voor het kapittel een zaak van het grootste belang was, waarvoor – ook op de lange termijn – alles op alles zou worden gezet. Dat daarvoor meer nodig was dan de talrijke diplomatieke missies, was al gebleken.

7.18 De hoogadellijke bisschop Simon van Vermandois (1123-1146/1148)

Op 6 juli 1123 sterft bisschop Lambert te Noyon.[385] De sedisvacatie duurt niet lang. Gesteund door de pauselijke bul van 1121 gaan de kanunniken van Noyon met toestemming van koning Lodewijk VI over tot de verkiezing van een opvolger. De kandidaat is hun reeds onder couvert toegeschoven: de hoogadellijke Simon van Vermandois,[386] regulier kanunnik van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel in Montdidier, ten westen van Compiègne. Nog in 1123 wordt Simon in Reims gewijd tot bisschop van Noyon en Doornik.[387]
De nog jonge bisschop is de zoon van de machtige graaf Hugo van Vermandois en een kleinzoon van koning Hendrik I. Hij is een neef van koning Lodewijk VI. Simons broer, graaf Raoul van Vermandois, behoort tot de machtigste edellieden van het koninkrijk.[388] Simon verkeert veelvuldig aan het koninklijk hof.[389] In 1126 bevestigt Lodewijk VI op zijn verzoek de bezittingen van het kathedrale kapittel van Onze-Lieve-Vrouw en Sint-Medardus in Noyon.[390] Op 10 mei 1128 is hij voor een provinciaal concilie in Atrecht, bijeen geroepen door de aartsbisschop van Reims, waar ondermeer de verwildering van de zeden in het koninklijke Sint-Johannesklooster (Saint-Jean) in Laon aan de orde komt. Lodewijk VI en Bernardus van Clairvaux zijn ook aanwezig.[391] In het vroege voorjaar van 1129 is hij in Parijs op een concilie in aanwezigheid van de koning over bezittingen van de abdij van Saint-Denis.[392] Met Pasen 1129 neemt Simon in Reims deel aan de feestkroning van kroonprins Philips, de oudste zoon van Lodewijk VI.[393] De bisschop heeft ook nauwe familiebanden met Vlaanderen. Hij is de zwager van de Vlaamse graaf Karel de Goede, die getrouwd is met Margaretha van Clermont, Simons halfzus.
In tegenstelling tot de gang van zaken bij de benoemingen van Balderik (1099) en Lambert (1114) lijken de Doornikzanen vooralsnog te berusten in de keuze voor Simon. Door het prestige van de nieuwe bisschop, zijn machtige netwerk en de bul van Calixtus lijken diplomatieke acties vooralsnog weinig zin te hebben. Het blijft rustig in Doornik, niet alleen op het moment van zijn verkiezing, maar ook in het eerste decennium van zijn bewind. Volgens Herman van Doornik was het dankzij graaf Karel de Goede dat de nieuwe bisschop ook in zijn noordelijke bisdom aanvaard werd.[394] Mogelijk is er een stille hoop dat de

[385] GC 1751a, 9: kol.1000. Pycke 1988a: p.36.
[386] GC 1751a, 9: kol.1000-1002.
[387] Pycke 1986a: p.326; Pycke 1988a: p.175. In 1123 gaf *Simon Dei gratia Noviomensis atque Tornacensis episcopus* (Simon, bij de gratie Gods bisschop van Noyon en Doornik) een oorkondde af voor het kapittel van Saint-Fursy in Péronne (bisdom Noyon). Newman 1977a: p.32-33.
[388] Op 27 juni 1131 verleende Raoul in het aan hem behorende Crépy-en-Valois gastvrijheid aan Innocentius II. Jaffé 1885a: p.850. Seymour 1939a: p.42.
[389] Luchaire 1980a: p.171-172, 190-191, 193-194, 200-202.
[390] Luchaire 1890a: p.171-172.
[391] Mansi 1759-1798a: vol.21, kol.37.
[392] Pontal 1995a: p.304
[393] Luchaire 1890a: p.200-201. GC 1751, 10, *instrumenta*: kol.192.
[394] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.322. Ross 1960a: p.18.

Vlaamse graaf dankzij zijn familiebanden met de nieuwe bisschop het einde van de personele unie kan bewerkstelligen.[395] Waarschijnlijker is dat in Doornik begrepen wordt dat zonder steun van de Vlaamse graaf een einde van de personele unie onhaalbaar is.
Simon probeert de twee bisdommen samen te houden door zich vrijgevig op te stellen tegenover het noordelijke bisdom en zijn kapittel. Hij bevestigt voor het kapittel van Doornik de rechten op de altaren te Landas[396], Ere, Willems, Blandain en Hem/Ham.[397] Ook ten behoeve van de abdijen van Sint-Bavo en Sint-Pieter bij Gent bekrachtigt hij de schenking van enkele altaren.[398] De Doornikse Sint-Maartensabdij bevestigt hij in het bezit van de Sint-Amanduskapel en drie bijbehorende wijngaarden in de streek van Noyon en het gebied van Lassigny.[399]
De nieuwe bisschop lijkt zich bewust van de precaire situatie waarin de personele unie zich bevindt. Nog meer dan zijn directe voorgangers vertoont Simon zich in het noordelijke van de twee bisdommen. Hoewel het bisschoppelijke paleis te Noyon zijn eerste residentie blijft, is het opvallend hoe vaak de bisschop in Doornik en elders in het noordelijke bisdom aanwezig is. In verschillende steden zou hij een blijde intocht gehouden hebben.[400] In 1124/1125 oorkondde hij in Rijsel.[401] In 1125/1126 vaardigde hij in Doornik de stichtingsakte van de Sint-Medardusabdij (Saint-Médard) uit.[402] Het jaar daarop hield hij een synode in Doornik.[403]
Een dramatisch moment in de regeerperiode van Simon vormt de moord op zijn zwager, de graaf van Vlaanderen Karel de Goede, op 2 maart 1127 in Brugge in de kerk van Sint-Donaas, wat leidt tot een korte oorlog in Vlaanderen. In de maanden daarna is de bisschop een voorname rol toebedeeld. Hij gaat als residerend bisschop voor in een aantal belangrijke plechtigheden en fungeert ook als vertrouweling van de koning. Op vrijdag 22 april beginnen in Brugge de eerste begrafenisplechtigheden. Op maandag 25 april 1127 verricht Simon in aanwezigheid van koning Lodewijk VI de rituele reiniging van de paleiskerk van Sint-Donaas, die door de moord ontheiligd en ontwijd is. Ook worden er plechtigheden gehouden die de toorn van God en de beschermheilige van de kerk moeten verzoenen. De graaf-martelaar wordt bijgezet *in medio chori*.[404] De dag daarvoor, op zondag *Jubilate* 24 april, had de bisschop de eveneens ontheiligde en uitgebrande Brugse Salvatorkerk opnieuw gewijd.[405]

---

[395] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.322. Warichez 1923b: p.97.
[396] ACT, *cartularium C*, f.16r. De schenking is niet gedateerd. Het altaar van Landas kwam toe aan de aartsdiaken (1114-1138) Robert van Rijsel, die het uiteindelijk per testament aan de kathedraal schonk. De schenking werd effectief na zijn dood op de Mont-Saint-Éloi op 16 april 1160. AET, *Obituarium* 52, op 19 april. Zie: Pycke 1988a: p.36-38.
[397] Warichez 1923b: p.98, op basis van ACT, *Cartularium D*, f.17^{r}. Voisin 1877e: p.78. De altaren van Ère, Willems, Blandain en Hem/Ham werden tussen 1130 en 1137 door de kanunniken en broers Gerricus en Arnulphus van Blandain geschonken. Pycke 1988a: p.181, 182, 190.
[398] Warichez 1923b: p.98. De altaren van Eecke, Auweghem en de kapel van *Coefvoorda* (thans de kapel van Sint-Gilles in het Land van Waas) in 1123 aan Sint-Pieters; het altaar van Wattrelos in 1123 en dat van Moerseke in het Land van Dendermonde in 1125 aan Sint-Baafs. Miraeus & Foppens 1748a, IV: p.357-358, 361.
[399] 10 km ten westen van Noyon. Aldus Warichez 1923b: p.98.
[400] Warichez 1923b: p.98.
[401] In het kapittel van Sint-Pieter, akte ten behoeve van de Sint-Bavoabdij bij Gent (Vleeschouwers 1990a: p.27) en voor het Sint-Pieterskapittel in Rijsel. Hautcoeur 1894a: I, p.25-26.
[402] Vos 1879a: I, p.5-7. Vos 1873a: p.5. Warichez 1923b: p.98. Meijns 2000a: p.806-808, 916. Jacques & Pycke 2008a: p.10-11.
[403] Pycke 1986a: p.140.
[404]In het midden van de kerkruimte. GALBERT VAN BRUGGE 1999a: cap. 77 en 78: p.217-218; HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.288. Devliegher 1978a: p.261.
[405] De derde zondag na Pasen. GALBERT VAN BRUGGE 1999a: cap. 78: p.218. Huyghebaert 1971a: p.18.

In het chaotische jaar dat volgt op de moord op Karel de Goede, probeert de Franse koning Vlaanderen binnen zijn invloedssfeer te krijgen door het steunen van de jonge graaf Willem Clito van Normandië. Er ontstaat in Vlaanderen echter al snel veel tegenstand tegen deze kandidaat van de koning.[406] Volgens Galbert van Brugge droeg Willem Clito de rechten van twaalf kerken over aan de bisschop om zich op deze wijze als beschermer en verdediger (*advocatus et defensor*) van de Kerk te betonen.[407] In april 1128 schakelt Lodewijk VI bisschop Simon in om allen die partij hebben gekozen voor de andere pretendent, Diederik van de Elzas, te excommuniceren. Bovendien kondigt Simon het interdict af over de stad Gent.[408] De zaak komt ook aan de orde op de al genoemde vergadering in Atrecht in mei 1128, waar de koning en talrijke bisschoppen aanwezig zijn.[409] In navolging van de koning steunt de kerkelijke hiërarchie Willem Clito. Op 6 mei spreekt de aartsbisschop van Reims strenge straffen uit over Diederik en zijn aanhang. In ruil voor kerkelijke steun zou Willem Clito aan de bisschoppelijke *mensa* van Doornik 12 altaren teruggeven die ooit in handen van Boudewijn IV met de Baard waren gekomen.[410] Voordat deze teruggave een feit is, raakt Willem echter dodelijk gewond (juli 1128). Nog hetzelfde jaar brengt Diederik van de Elzas leenhulde aan Lodewijk VI, die zich bij de feiten neerlegt en de nieuwe graaf accepteert. Met het aantreden van Diederik breekt een politiek stabiele tijd aan in Vlaanderen. Er zijn geen tekenen dat de aanvankelijke steun van de Kerk voor Willem Clito de relaties met Diederik van de Elzas heeft vertroebeld.
Bisschop Simon blijft onverminderd actief in zijn noordelijke bisdom en verricht er de taken die van een *ordinarius* verwacht mogen worden. In 1131 is hij in Saint-Amand voor de wijding van drie altaren in de abdijkerk, waarvan er één aan de heilige Nicasius.[411] Op 6 oktober 1132 wijdt hij in Doornik de kloosterkerk van de Sint-Maartensabdij[412], waarvan hij, enkele jaren eerder, waarschijnlijk ook de nieuwe abt (1127-1136) Herman had gewijd. Ook in 1132 is hij in Rijsel bij het Sint-Pieterskapittel.[413] In maart 1135 is hij opnieuw in Doornik voor een diocesane synode en in 1136 opnieuw in Saint-Amand voor de wijding van twee altaren in de zuidelijke crypte van de abdijkerk.[414] In 1136 wijdt hij Walter tot nieuwe abt van het Doornikse Sint-Maartensklooster.[415] Walter – een oud-scholaster van Onze-Lieve-Vrouw die zich teruggetrokken had in het klooster van Saint-Amand, volgt Herman van Doornik op, die – zoals hiervoor al werd vermeld - teruggetreden is en weer als monnik door het leven gaat.[416] Herman zal echter in de daaropvolgende jaren een voorname politieke rol spelen in de Doornikse onafhankelijkheidsstrijd.
Een belangrijke stap voor het diocesane bestuur zette Simon rond 1140, toen hij besloot tot de

[406] Van Caenegem 1978a: p.35-37.
[407] GALBERT VAN BRUGGE 1999a: cap.107. Rider & Murray 2009a: p.48-49.
[408] GALBERT VAN BRUGGE 1999a: cap.114, 116.
[409] GALBERT VAN BRUGGE 1999a: p.56. Pontal 1995a: p.302.
[410] HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.288 en 324. Luchaire 1890a: p.188-189. Hemptinne 1982a: p.377-379. GALBERT VAN BRUGGE 1999a: p.248, 259.
[411] Op 16 augustus 1131. Wauters 1868a: p.161. Platelle 1962a: p.175. Huyghebaert 1971a: p.18-19. Pycke & Vleeschouwers 2016a: p.358.
[412] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.325. *CONTINUATIO TORNACENSIS* 1844a: p.444. Cousin 1619-1620a, III: p.214. Huyghebaert 1971a: p.19.
[413] Hautcoeur 1894a: I, p.25-26.
[414] Platelle 1962a: p.175. Huyghebaert 1971a: p.18-19.
[415] Berlière 1890a: p.277-278.
[416] Over Walter: Pycke 1988a: p.134-135.

oprichting van een tweede aartsdiaconaat in het bisdom Doornik. Op deze wijze verkreeg de Kerk in het noordelijke bisdom meer bestuurlijke slagkracht. Tot dan toe had het bisdom één aartsdiaken gekend, die het gehele diocees als zijn werkgebied had. De aanstelling van een tweede aartsdiaken betekende een erkenning van de omvang en het belang van het Doornikse bisdom. Dit hield ongetwijfeld verband met de groei van de bevolking en de toegenomen rijkdom in de zich emanciperende Vlaamse steden. Maar wellicht hoopte Simon met een tweede aartsdiaken de onafhankelijkheidsstrijders de wind uit de zeilen te nemen: het ontbreken van een eigen bisschop kon immers tot op zekere hoogte worden opgevangen door de beschikbaarheid van een tweede aartsdiaken, die een aantal van de bisschoppelijke taken kon overnemen.[417] Het is niet duidelijk hoe de verdeling tussen de twee aartsdiakens aanvankelijk was, mogelijk was er een voor de omgeving van Doornik (Doornik, Rijsel, Kortrijk) en een voor het Vlaamse kerngebied (Oudenaarde, Roeselare, Gent en Brugge). Niet uitgesloten mag worden dat een aartsdiaken het Nederlandstalige deel van het bisdom onder zijn hoede kreeg en de andere het Franstalige deel.

Uit de overgeleverde bronnen blijkt dat bisschop Simon op constructieve wijze met het kathedrale kapittel van Doornik heeft samengewerkt. De activiteiten die Simon in zijn noordelijke bisdom ontplooit, wijzen daar al op. Een aantal specifieke maatregelen gaat in het bijzonder het kathedrale kapittel aan. De belangrijkste daarvan betreft de kapittelstatuten, die Simon op verzoek en met instemming van het kapittel heeft opgesteld. De nieuwe statuten worden tijdens een plechtige synode in aanwezigheid van veel voorname geestelijken uit het bisdom en van elders op 12 maart 1135 gepromulgeerd. Een belangrijke vernieuwing vormt de verplichte residentie.[418] Vanaf dat moment zijn de kanunniken verplicht te kiezen tussen een residentie bij de kathedraal (*mansionarius*) of een verblijf elders (*foraneus*). In het eerste geval deelt de geestelijke volop in de inkomsten van het kapittel, heeft hij een stem in het kapittel, beschikt hij over een eigen zetel in het koorgestoelte en krijgt hij een eigen huis binnen de immuniteit. In het tweede geval krijgt de kanunnik slechts een bescheiden basisvergoeding. Een belangrijk doel van de nieuwe statuten is om de aanwezigheid van kanunniken in het koor te bevorderen en het kapittel als organisatie meer samenhang te geven. Gezien de voortgang van de bouw aan de kathedraal zal de synode in het nieuwe schip van de kathedraal hebben plaatsgevonden (zie § I.3.8). De oostpartij was op dat moment nog volop in aanbouw.
Enkele jaren eerder, in 1126, was op initiatief van deken Gotherus de prebende voor de *hospitalarius*, de kanunnik die verantwoordelijk was voor het gasthuis van het kapittel, ingesteld.[419] Al vroeger in de 12de eeuw, vanaf 1112, had het kapittel de zorg voor de armen en zieken kunnen uitbreiden dankzij enkele grote giften. In tegenstelling tot bijna alle andere prebenden had bisschop Simon het benoemingsrecht van de gasthuiskanunnik aan het kapittel

[417] Over de aartsdiakens en de nieuwe indeling: Pycke 1986a: p.146-147.
[418] Uitvaardiging (*actum in Tornacensi synodo*) van de statuten op 12 maart 1135. ACT, *Cartularium D*, f.5r. Miraeus & Foppens 1723a, II: p.965. Pycke 1986a: p.101-102, 115-116. Over de aanwezige kanunniken: Pycke 1986a: p.115-116. Volgens Seymour (1968a: p.45, 124) werd de synode in Doornik gehouden omdat de kathedraal van Noyon niet beschikbaar was na de verwoestende brand van 1131 (vermelding van de brand in: BNF, ms fr 12030, f.168r). Het is echter aannemelijker dat de synode het bisdom Doornik betrof en daarom daar gehouden werd. Onder de aanwezige abten is er slechts één uit het bisdom Noyon. Deze synode kan daarom niet worden gebruikt als argument voor de bouwgeschiedenis van de kathedraal van Noyon.
[419] Pycke 1970a; Pycke 1986a: p.289-300.

gelaten.[420] De eerste kanunnik die deze taak op zich nam, was een zekere Gerardus die in 1139 van Innocentius III een bul verkreeg waarin hij het kapittelgasthuis onder zijn bescherming nam en de bezittingen ervan bevestigde.[421] Het is mogelijk dat de bul door Gerard of een van zijn medekanunniken verkregen is tijdens een van de reizen naar Rome om de onafhankelijkheid van de Doornikse bisschopszetel te bepleiten.
Simon, zelf een regulier kanunnik, is ook betrokken bij de stichting van nieuwe kloostergemeenschappen in zijn bisdommen. Op verzoek van de bisschop vestigde Oger, een hervormingsgezinde monnik uit het klooster van Mont-Saint-Éloi, zich in 1125 bij de verlaten kapel van Sint-Medardus niet ver ten zuiden van de stad. Het kerkje was na het vertrek van Elbertus van Antoing aan het kapittel gekomen, zo blijkt uit de bul van Paschalis II aangaande de kapittelbezittingen uit 1108. Met steun van Simon stichtte Oger in 1126 aldaar een abdij van reguliere kanunniken.[422] Vanwege geldgebrek en ontevredenheid over de locatie verhuisde de gemeenschap in 1132 naar de Scheldevallei, net ten zuidoosten van de stad. Het klooster zou vervolgens bekend raken onder de naam *Monasterium Sancti Nicolai in Pratris* (Sint-Niklaas-in-de-Velden – *Saint-Nicolas-des-Prés*).[423] De Sint-Medarduskerk bleef eigendom van de abdij en werd er ook door bediend. Tegen 1134 sloot het klooster zich aan bij de congregatie van Arrouaise.[424] In 1144 werd de abdijkerk gewijd aan de heilige Drie-Eenheid en Sint-Nicolaas.[425]
Ook andere kloosters sloten zich aan bij grotere verbanden. In 1136 ondersteunt bisschop Simon de toetreding tot de Orde van Prémontré van het klooster van Zalegem in het noorden van het bisdom. Twee jaar later wordt het volledige klooster verplaatst naar Drongen ter vervanging van het wereldlijke kapittel dat daar, in ieder geval sinds de 11de eeuw, bestond en dat weer terugging op een waarschijnlijk 10de-eeuws klooster.[426] Opvallend is dat de oorkonde van graaf Diederik van de Elzas die de verplaatsing regelde, niet ondertekend werd door Simon, maar door bisschop Milo van het buurbisdom Terwaan.[427] Mogelijk is Simon op dat moment in Noyon, zodat de graaf ervoor kiest om zijn vertrouweling Milo te laten meetekenen. Simon zelf was in 1140 in Gent, alwaar hij de altaren in het bezit van de Sint-Pietersabdij bevestigde.[428]
Ook in zijn zuidelijke bisdom ondersteunt Simon kloosterstichtingen en –hervormingen. Zo vindt in 1130 de stichting plaats van de cisterciënzer abdij van Ourscamp, een dochterklooster van de abdij van Clairvaux. In 1134 wijdt hij aldaar de eerste abdijkerk[429], die hij zal kiezen

[420] Miraeus & Foppens 1723a, II: p.963-964. Pycke 1970a: p.20-22. De akte vermeldt weliswaar geen plaats van ondertekening, maar de medeondertekenaars zijn Doornikse kanunniken. De *hospitalarius* was naast de deken en de houder van de halve prebende een van de weinig kanunniken die door het kapittel zelf gekozen werden. Eind 12de kwam daar ook nog de scholaster bij. Pycke 1986a: p.56. Het collatie- en investituurrecht hield de bisschop wel aan zichzelf.
[421] Pycke 1988a: p.146. Dit is de enige bekende pauselijke bul voor een kapittelgasthuis in de kerkprovincies van Reims en Sens. Lohrmann 1983a: p.236-237.
[422] Meijns 2000a: p.806-808, 916. Jacques & Pycke 2008a: p.10-11.
[423] Pycke 1986a: p.112. Jacques & Pycke 2008a: p.11
[424] Pycke 1986a: p.112. Jacques & Pycke 2008a: p.11-13.
[425] Jacques & Pycke 2008a: p.11-13.
[426] Oorkonde afgegeven te Noyon in: *APPENDICES CHRONICI TRUNCHINIENSIS* 1837a: p.704-705 (oorkonde uit 1136) en p.707 (oorkonde uit 1138). Meijns 1998a: p.135-162.
[427] De Mey, Hemptinne & Verhulst 1988a: p.80-81.
[428] Miraeus & Foppens 1723a, II: p.967-968.
[429] Stichtingsacte: Paris, BnF, Baluze, ms. 47 f° 322. Becquet 1989a: p.181-184. Bruzelius 1981a: p.28-40; Héliot 1957c: p.146-162.

als zijn begraafplaats. In 1135 laat Simon de oude kapittelkerk van Onze-Lieve-Vrouw bij het kasteel van Chauny overgaan naar de reguliere kanunniken van de orde van Arrouaise.[430] In 1144 dwingt hij het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw en Sint-Quirinus – *Notre-Dame et Saint-Quirin* in Vermand om de regel van Prémontré aan te nemen.[431] In 1140 is hij bij koning Lodewijk VI in Compiègne. Die verleent hem een bevestiging van de stadsrechten van Noyon.[432]

7.19 Het pontificaat van Innocentius II (1130-1143)

Niet lang na het aantreden van Simon van Vermandois in 1123 overleed Calixtus II († 13 december 1124), de paus die in 1121 de unie van Noyon en Doornik bezegeld had. Er zijn geen aanwijzingen dat Calixtus' opvolger Honorius II (1124-†1130) zich met de zaak Noyon-Doornik heeft beziggehouden. Ook vanuit Doornik en Noyon zijn er tijdens zijn pontificaat geen ontwikkelingen in de diplomatieke strijd over de personele unie bekend.
Na de dood van Honorius († 13 februari 1130) werden op 14 februari 1130 twee pausen gekozen: Gregorius, kardinaal-aartsdiaken van Sant'Angelo, die de voorkeur kreeg van een groep van vooral Franse en Noord-Italiaanse kardinalen en die de naam Innocentius II (1130-†1143) aannam, en Petrus Pierleoni, een oud-monnik van Cluny en pauselijk legaat, die door een kleine meerderheid van de kardinalen gekozen werd en de naam Anacletus II (1130-†1138) aannam.
Gregorius was nog door Paschalis II tot kardinaal gecreëerd en had onder Calixtus II als pauselijk legaat in Worms met de keizer onderhandeld.[433] De strijd tussen Anacletus en Innocentius zou de Latijnse Kerk tot 1138 in zijn greep houden. Het conflict splitste ook de Franse Kerk in tweeën. Innocentius kreeg steun van de Franse koning en de Noord-Franse bisschoppen, terwijl Anacletus vooral in het machtige Aquitanië steun genoot. Innocentius vluchtte kort na zijn verkiezing naar het noorden. In het voorjaar van 1131 reisde hij door Noord-Frankrijk. Op 16 maart verbleef deze paus in Kamerijk, op slechts een tweetal dagreizen van Doornik. De paus zal ongetwijfeld zijn ingelicht over de stand van zaken in de kerkprovincie van Reims waar hij doorheen reisde en daarbij zal ook de kwestie Noyon-Doornik aan de orde zijn geweest. Vanuit Kamerijk reisde Innocentius via Lobbes, waarvan we weten dat hij er overnachtte, naar Luik voor een ontmoeting met de Rooms-koning (1125-1137) Lotharius van Süpplingenburg.[434]
Vanuit Luik reisde hij in ieder geval via Laon naar de koninklijke abdij van Saint-Denis waar hij Pasen vierde. Op 24 juni verbleef de paus in Compiègne alwaar hij op verzoek van abt Herman het Doornikse Sint-Maartensklooster onder pauselijke bescherming nam en de rechten en bezittingen van het klooster bevestigde.[435] Ongetwijfeld zal de paus door abt Herman geïnformeerd zijn over de kwestie Noyon-Doornik.
In het najaar hield hij een grote synode in Reims waar op 25 oktober de jonge kroonprins Lodewijk (de latere Lodewijk VII) feestelijk als koning werd gekroond, zodat Lodewijk VI in

[430] Becquet 1985a: p.89-90.
[431] Becquet 1985a: p.127.
[432] Lefranc 1887a: p.58, 189.
[433] Chodorow 1971a: p.631.
[434] Jaffé 1851a: p.564.
[435] Herbomez 1898-1901a: I, p.50. Ramackers 1934a: p.113-114.

geval van overlijden onmiddellijk opgevolgd zou worden door zijn tweede zoon.[436]
Er zijn overigens geen bronnen die expliciet vermelden dat de Doornikse partijen hebben geprobeerd bij een van beide pausen hun zaak te bepleiten. Het Doornikse kapittel zal hebben ingezien dat openbare actie voor een scheidingspoging weinig kans van slagen had, zolang de positie van een van de twee pausen niet steviger was. De kwestie 'Doornik' had in de pauselijke tweestrijd geen betekenis, maar een besluit tot beëindiging van de personele unie zou aan het Franse hof niet goed zijn worden ontvangen. Zeker Innocentius II kon zich dit niet veroorloven, omdat hij de steun van Franse koning en de Noord-Franse bisschoppen nodig had. Aan de andere kant werd Anacletus II in Noord-Frankrijk niet erkend, zodat een voor Doornik positief oordeel van zijn kant door de koning en de Noord-Franse Kerk onmiddellijk als ketters terzijde zou zijn geschoven en zo de Doornikse zaak eerder kwaad dan goed zou hebben gedaan.
Nadat Anacletus II in januari 1138 te Rome was overleden, kon Innocentius II zich de enige en rechtmatige opvolger van Petrus noemen. De relatie tussen Innocentius II en de Franse kroon werd daarop snel losser. De positie van de paus werd bovendien aanzienlijk versterkt door het grote Tweede Lateraanse Concilie in 1139.

De situatie in Reims en Doornik rond 1140
Uitgerekend in 1139 belandde de Kerk van Reims in een crisissituatie. Na de dood van aartsbisschop Rainaldus op 13 januari kende het aartsbisdom een turbulente sedisvacatie, die bijna twee jaar zou duren. De burgers van Reims maakten van de gelegenheid gebruik om aan Lodewijk VII, die krachtens de regalia tijdens de sedisvacatie het bestuur over de stad uitoefende, stedelijke vrijheden te vragen. De jonge koning stemde toe en gaf Reims een stedelijk charter. Fel protest vanuit de Kerk deed de koning besluiten de verleende gunsten in te trekken en toen in datzelfde jaar Samson van Mauvoisin tot nieuwe aartsbisschop (1140-1166) werd gekozen, beleende de koning hem, tot grote verontwaardiging van de Reimser burgers, met hetzelfde goed en dezelfde rechten als zijn voorganger Rainaldus. Begin 1141 was de situatie in Reims weer tot rust gekomen. [437]
In Doornik bleven de veranderende verhoudingen tussen de Kerk en de Franse koning, de versterkte positie van de paus en de verzwakking van het aartsbisdom Reims niet onopgemerkt. Kort na 1140 zijn er weer aanwijzingen voor hernieuwde pogingen de unie te beëindigen. De versterkte positie van Innocentius II was voor de Doornikzanen de aanleiding om opnieuw een poging te wagen de onafhankelijkheid te herkrijgen.
Ondertussen had het Doornikse kapittel zich al decennialang met wisselende inspanningen ingezet voor een eigen bisschop. Dignitarissen die het begin van de strijd nog hadden meegemaakt, maakten plaats voor nieuwe. Zo stierf omstreeks 1140 deken (1103-1138/1140) Gotherus zonder zijn inzet voor een eigen bisschop met resultaat beloond te hebben gezien. Zijn opvolger Willem bleef slechts zeer kort: al na een jaar werd hij abt in een cisterciënzer klooster.[438] Mogelijk is ook een zekere Hugo in die tijd deken geweest, maar van hem is zo goed als niets bekend. [439]

[436] Pontal 1995a: p.311-314. De eerste zoon, Philips, was in 1131 omgekomen bij een ongeluk met zijn paard.
[437] Desportes 1983a: p.112-113; Demouy 2005a: p.623-625.
[438] Over zijn optreden als deken is zo goed als niets bekend. Pycke 1986a: 140; Pycke 1988a: p.7. Willem komt voor in het verslag van het visioen van kanunnik Hendrik, als Hendrik na het visioen bij hem te biecht gaat. *HISTORIAE TORNACENSIS* 1883a: p.328.
[439] Hugo zou van 1141 tot 1147 deken zijn geweest. Het zou gaan om de deken die in het obituarium van het

Het lijkt erop dat na de dood van Gotherus eerst proost Diederik van Osmont de feitelijke leiding over het kapittel had, gevolgd door proost Letbert van Bailleul, totdat Walter in 1147 de nieuwe kapitteldeken werd.[440] Proost Diederik was een ervaren man. Hij was al proost vanaf 1118 en cumuleerde dat vanaf 1132 met de positie van thesaurier. Een andere oudgediende op een voorname positie was Movinus, die vanaf circa 1140 cantor was. Hij was vanaf 1100 kanunnik en al eens namens het kapittel naar Rome gereisd om te pleiten voor een eigen bisschop (zie § II.7.14). Aartsdiaken Robrecht van Rijsel daarentegen verliet omstreeks 1140 het kapittel om in te treden als regulier kanunnik in de abdij van Mont-Saint-Éloi. Uit de voorname regionale adel kwamen de twee nieuwe aartsdiakens: Radboud van Mortagne en Everard van Avesnes. Opgemerkt zij dat de aartsdiakens niet noodzakelijk voorstanders van een eigen Doornikse bisschop waren. Voor hen betekende de situatie met een bisschop op afstand immers een grotere onafhankelijkheid, meer vrijheid van handelen en ongetwijfeld hogere inkomsten.

kapittel staat vermeld op 14 december als “eodem die interfectus est Hugo, decanus et levita” (deze zelfde dag is Hugo, deken en diaken, vermoord). AET, *Obituaire* 52. Pycke 1988a: p.7-8. Andere vermeldingen van deze deken Hugo zijn niet bekend. Het is opvallend dat de moord van een kapitteldeken niet voorkomt in de Doornikse kronieken die juist over deze tijd uitgebreid rapporteren. Zolang er bovendien geen enkele door hem ondertekende oorkonde is, lijkt de situering van zijn dekenaat een hachelijke zaak.

[440] Er is geen reden voor de aanname (Jacques Pycke 1988a: p.8) dat na de verzelfstandiging van de Doornikse bisschopszetel een nieuwe deken werd gekozen. Er was echter voor het kapittel geen enkele aanleiding om op dat moment een nieuwe deken te kiezen: voor het kapittel veranderde er kerkrechtelijk niets met de komst van een eigen Doornikse bisschop. Zie over de kanunniken: Pycke 1988a: p.84-85 (Diederik), p.102-103 (Movinus), p.36-38 (Robrecht), p.38-39 (Radboud), p.39-40 (Everard).

8 Goddelijke tussenkomst

8.1 De visioenen van kanunnik Hendrik

Op een maandag in april, in de Paastijd van het jaar 1141, op het uur van de vespers, terwijl de nacht al invalt, loopt een jonge kanunnik van Onze-Lieve-Vrouw met de naam Hendrik zonder enige vrees door de *fabrica nova*, het nieuwe bouwwerk van de kathedraal. Plotseling hoort hij stemmen en krijgt hij een visioen. Hendrik werpt zich ter aarde. Even later ontwaart hij zichzelf in een bloemenveld, waar het zalig ruikt. Voorafgegaan door vier in wit gehulde wierook- en kaarsendragers, ziet hij drie heilige bisschoppen verschijnen.[1] Een inscriptie op hun gouden mijters onthult hun identiteit: in het midden nadert *Sanctus Eleutherius episcopus,* met aan weerszijden *Sanctus Eligius episcopus* en *Sanctus Acharius episcopus*. De heilige Eleutherius nadert Hendrik, geeft hem een handschrift met zijn heiligenleven en beveelt hem deze hardop voor te lezen. Vervolgens neemt hij het boek terug. Eligius geeft hem ook zijn *vita* te lezen, terwijl Acharius hem een tekst toont: "In naam van de Heer Jezus is door mij een dode opgewekt." De heiligen verdwijnen. Hendrik komt weer bij zinnen, staat op en gaat naar huis.
Nadat hij de vrijdag daarop heeft gebiecht bij deken Willem en de absolutie heeft ontvangen, gaat hij op zondag ter communie, waarop hij, wonderbaarlijk genoeg, de tekst van de *Vita Eleutherii* reciteert die hij zes dagen eerder heeft moeten oplezen. Terstond wordt de tekst op papier gezet.
Het visioen van Hendrik wordt onmiddellijk beschouwd als een Goddelijk signaal aan de Kerk van Doornik, waarvoor het zaak is ook buiten Doornik erkenning te vinden. Uit de aard van het verschijnsel is het voor anderen dan degene die het ondergaat weinig tastbaar. De teksten die Hendrik moest reciteren zijn dat wel. De schriftelijke neerslag biedt een sterke basis voor een brede erkenning van de Goddelijke interventie. Besloten wordt om het dossier voor te leggen aan een concilie dat enkele weken later zal worden gehouden.
Met Pinksteren 1141 (18 tot 25 mei 1141) verzamelden zich namelijk in de aartsbisschoppelijke stad Sens eminente geestelijken, theologen en wereldlijke vorsten voor een kerkvergadering over de doctrinaire uitspraken van de theoloog Petrus Abelardus.[2] Aanwezig waren de belangrijkste geestelijke en wereldlijke leiders, waaronder de Franse koning, graaf Theobaldus van Champagne, de aartsbisschoppen en de meeste bisschoppen van de kerkprovincies van Reims en Sens, Bernardus van Clairvaux en Petrus Abelardus zelf.

---

[1] Het visioen is beschreven in de *HISTORIAE TORNACENSES* (1883a: p.328-329) en in de kroniek van Herman van Doornik (HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.177-179). Volgens de kroniek vond het eerste visioen plaats op *Paschali tempore, feria secunda, XI° kalendas maii*, in de Paastijd, op de tweede dag van de week, de elfde van de *Kalendae* van mei (21 april). Het jaartal is niet overgeleverd. Van de jaren rond 1140 waarop 21 april op een maandag viel (1130, 1141 en 1147), komt alleen 1141 in aanmerking. 1130 is te vroeg en in 1147 had Doornik al een eigen bisschop. Maandag 21 april 1141 was de dag na zondag *Jubilate*, de vierde zondag van Pasen. Hendrik ging de vrijdag erna, *sequenti feria sexta*, te biecht. Dit was dus op 25 april 1141. Toen vertelde hij zijn visioen in het kapittel. Dat visioen werd vervolgens voorgelegd aan het concilie van Sens, dat plaatsvond onder het octaaf van Pinksteren (18 tot 25 mei).

[2] Constant J. Mews (2002a: p.342-382) heeft laten zien dat het Concilie van Sens in 1141 gedateerd dient te worden en niet in 1140 (Vacandard 1891a: p.235-245), zoals wel is gedacht, vanwege een abusievelijke datering van het visioen van kanunnik Hendrik in dat jaar in de voortzetting van de kroniek van Sigebert van Gembloers in het cisterciënzer klooster van Vaucelles in het bisdom Kamerijk (*Continuatio Valcellensis*). Deze kroniek dateert zowel het visioen als het concilie van Sens in 1140. Het visioen zou dan hebben plaatsgevonden op 22 april 1140, want 21 april viel in 1140 op een zondag, de derde zondag van Pasen (zondag *Misericordia Domini*), maar de kroniek van Herman van Doornik vermeldt dat het visioen op een maandagavond plaatsvond. Elphège Vacandard (1891a: p.240) verklaarde de afwijkende dag van de maand door een schrijffout in de kroniek van Herman van Doornik. In plaats van de *XIe* van de *Kalendae* van mei (21 april) had er de *X^{e}* van de *Kalendae* van mei (22 april) moeten staan. Als er al sprake is van een schrijffout dan kan die eerder verondersteld worden in de 13de-eeuwse *Continuatio Valcellensis* en niet bij de oudere kroniek van Herman van Doornik. Odette Pontal (1995a: p.322-323) stelde abusievelijk dat het concilie van Sens plaatsvond vóór de verkiezing van Godfried van Péronne (1141-1145) tot bisschop van Doornik. Zie § II.8.4.

Het concilie nam ook kennis van het visioen en verklaarde dat er gewacht moest worden op verdere openbaringen van de Goddelijke Wil.[3] Het deed, voor zover bekend, geen uitspraak over de kwestie Noyon-Doornik. De tekst die het concilie in Sens kreeg voorgelegd bestond uit het eerste deel van het latere *Liber vitae Eleutherii*. Door de compilatoren van de *Acta Sanctorum* is deze tekst als *Vita prima* benoemd. Dankzij de aparte opschriftstelling voor het concilie kreeg deze tekst een eigen verspreiding. De oudst bekende versie is die in een handschrift uit de abdij van Sint-Theodoricus - *Saint-Thierry* in Reims (zie § II.6.6).[4]
Niet lang na het concilie in Sens voelt Hendrik, op 30 juni 1141, wederom een visioen opkomen. Samen met enkele medekanunniken gaat hij het vertrek (*secretarium*) in, waar de resten van de heiligen liggen. Plotseling valt hij ter aarde en de aanwezigen horen hem het relaas van *elevatio* of de verheffing van de relieken van Eleutherius opzeggen. En op de vele vragen die de aanwezigen hem stellen, krijgen ze antwoord. Nadat de extase voorbij is, wordt opnieuw de tekst die Hendrik reciteerde, ditmaal over de *elevatio*, genoteerd.[5]
Als er veertig dagen voorbij zijn, op 8 augustus 1141, de vrijdag voor het feest van Sint Laurentius, voelt Hendrik een derde visioen opkomen.[6] Hij belijdt zijn zonden en na de mis gehoord en de communie ontvangen te hebben, gaat hij opnieuw naar het *secretarium*, waar de relieken van de heilige bewaard worden. Na een kwartier begint hij te reciteren welke wonderen de heilige Eleutherius heeft verricht en opnieuw weet hij te antwoorden op de vragen die de aanwezigen hem stellen. Hendrik meldt ten slotte *quod Ecclesia Tornacensis infra non multum tempus proprium esset episcopum habitura, et pristinam dignitatem receptura* (dat de Kerk van Doornik over niet al te lange tijd een eigen bisschop zal hebben en zijn oude waardigheid zal hervinden).
Hendrik reciteerde tijdens zijn visioenen nog een tekst: het *Liber de antiquitate urbis Tornacensis*. Volgens dit boek over de ouderdom van de stad Doornik, zou deze in 606 voor Christus door de Romeinen gesticht zijn. Nadat de stad in conflict zou zijn gekomen met Rome werd zij eerst Hostille (de vijandige) en later Nervius genoemd. Na de verwoesting van Nervius door Julius Caesar, hoewel de stad dapper werd verdedigd door zijn koning Turnus, zou onder Nero op dezelfde plaats aan de Schelde een nieuwe stad zijn gebouwd. Deze kreeg als eerbetoon aan de vorige koning de naam Turnacum. De tekst is geïnspireerd op verhalen van tal van antieke auteurs, waaronder Hiëronymus, Jordanes, Aurelius Victor, Vergilius en Livius.[7]

[3] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.179 (§ 109). HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.325.
[4] Rolland 1925c: p.278, 286.
[5] Het tweede visioen vond plaats *post paucos dies* enkele dagen later, dat wil zeggen enkele dagen na het Concilie van Sens. HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.179-180 (§ 110). Nog eens 40 dagen later, op de vrijdag voor Sint-Laurentius vond het derde visioen plaats. Sint-Laurentius (10 augustus) viel in 1141 op zondag. Het visioen was dus op vrijdag 8 augustus 1141, waarmee het tweede visioen dus op 30 juni zou hebben plaatsgevonden. Het visioen vond plaats op de vooravond van het feest van de heiligen Rusticus en Eleutherius, gezellen van de heilige Dionysius van Parijs. Deze Eleutherius moet niet verward worden met de heilige bisschop van Doornik, zoals Mews (2002a: p.378) lijkt te doen.
[6] Beschreven door HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.180 (§ 111).
[7] De verschillende bronnen zijn geanalyseerd door Georg Waitz (1883a) en Paul Rolland (1925c). Zie: Small 1993a: p.84-92.

8.2 De geopenbaarde teksten

De belangrijkste teksten die Hendrik na zijn visioenen reciteerde, vormen samen het *Liber vitae Eleutherii*, dat opgebouwd is uit verschillende delen. Zoals hierboven al ter sprake kwam (§ II.6.6), doet deze tekst vóórkomen dat hij ten dele uit oudere teksten over Eleutherius is samengesteld. De geconstrueerde compilatie suggereert namelijk dat deze ten dele zeer oud is en dat passages uit de 9de en 11de eeuw stammen en dat deze zouden zijn aangevuld met teksten uit de visioenen van Hendrik. Alles spreekt er echter voor dat alle teksten van het *Liber vitae Eleutherii* in een keer verwoord zijn in 1141.
Ten eerste is geen van de teksten uit oudere bronnen bekend. Niet alleen zijn die bronnen sinds het begin van de Doornikse geschiedschrijving in de 17de eeuw niet bekend, ook in de 12de eeuw kende men ze niet. Daarvan getuigt het versje in het handschrift uit de bibliotheek van Sint-Maartens dat eindigt met: *Quae fuerunt igni data a gente nimis elata* (dit waren onbekende feiten voor zeer verheven mensen).[8] Daarom was het ook nodig dat Hendrik al deze teksten reciteerde ten overstaan van getuigen. Men kende ze niet, omdat ze niet bestonden.[9]
Een tweede probleem is dat er nauwelijks sporen zijn van een Eleutherius-cultus vóór de 12de eeuw en ten derde blijkt ook het dorp Blandain, dat in de *Vita* een belangrijke rol speelt, onbekend voor het begin van de 12de eeuw. Zo bleek hierboven al (zie § II.6.6-6.8)
Daar komt nog bij dat elementen uit de *Vita Medardi* van bisschop Radboud (eind 11de eeuw) overgenomen zijn in het *Liber vitae* en dat er belangrijke overeenkomsten zijn met de geschriften van Herman van Doornik die uit de jaren ‘40 van de 12de eeuw dateren. Zo wordt de unie van beide bisdommen onder Medardus niet in twijfel getrokken. In het gedeelte van de *Liber vitae*, dat bekend staat als het *Tractatus miraculorum* en waarvan gesuggereerd wordt dat het in de late 9de of vroege 10de eeuw geschreven was door een zekere priester Feriolus uit het aartsbisdom Vienne, komen de Doornikse aanspraken op die onafhankelijkheid duidelijk naar voren. Ook dat wijst op een datering in de 12de eeuw en niet op een rond 900.[10]
Vanzelfsprekend vermeldt een tekst die op Goddelijke ingeving berust, geen aardse auteur, maar de vraag waar de teksten vandaan komen die de jonge kanunnik Hendrik reciteerde, is niettemin intrigerend. Volgens Paul Rolland was de auteur van de door Hendrik geciteerde teksten Herman, de voormalige abt van de Sint-Maartensabdij.[11] Inderdaad zijn er belangrijke aanwijzingen in die richting. Zo was Herman op een van zijn reizen naar Rome te gast bij de aartsbisschop van Vienne, waarmee een relatie bestaat in verband met de genoemde priester Feriolus. Herman schreef ook andere heiligenlevens en ging zelf naar Soissons om de *Vita Medardi* te bestuderen.[12] Vooral dit laatste is interessant: de *Vita Eleutherii*, zoals door Hendrik geopenbaard, is ook een hagiografisch antwoord op de *Vita Medardi* van bisschop

[8] Olim BCT ms.169. Zie § II.6.6.
[9] Opgemerkt moet worden dat het op zich niet bijzonder is dat Hendrik teksten hardop leest. In de Middeleeuwen was het gebruikelijk om hardop te lezen.
[10] Rolland 1925c: p.304.
[11] Rolland 1925c: p.305-307. D'Herbomez (1907a: p.53) ging er echter vanuit dat de kapitteldeken (1140-1141) Willem de auteur van de geschriften was. Over deze verder vrij onbekende deken Willem: Pycke 1988a: p.7.
[12] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.146 (§ 90): [..] *sicut Suessionis in Vita eius scriptum repperi,* [..].

Radboud.[13]
In zijn *Vita* had Radboud geschreven dat Medardus door tussenkomst van de Heilige Geest ook tot bisschop van Doornik gekozen was. Goddelijke interventie was daarom opnieuw nodig om het einde van de unie te bewerkstellen. Het is de Goddelijke interventie die autoriteit geeft aan de inhoud van de Eleutherius' verschijning in visioenen.
De drie bisschoppen die verschijnen in het eerste visioen zijn drie heilige bisschoppen, die zich identificeren met hun naam op de mijter.[14] Eleutherius is daarvan de voornaamste, hij verschijnt dan ook in het midden, geflankeerd door de andere twee, Eligius en Acharius, die aanwezig zijn om extra autoriteit te geven aan de verschijning van Eleutherius. Eligius en Acharius zijn beiden bisschoppen van Noyon en Doornik. Vooral de aanwezigheid van Eligius, patroonheilige van de Kerk van Noyon en vertegenwoordiger van het heilige bisschopsambt van Noyon, is belangrijk. Zijn relieken in de kathedraal van Noyon genoten een grote devotie in West-Europa. Eligius' presentie moet voor de Kerk van Noyon duidelijk maken dat de inhoud van de visioenen zeer serieus genomen moet worden. Hij maakt het voor de Kerk van Noyon lastig om de inhoud van de visioenen aan te vechten.
De derde bisschop is de heilige Acharius, bisschop van Doornik en Noyon rond 600. Acharius' aanwezigheid is opvallend. Zoals in de historische inleiding al bleek, is hij de oudst bekende bisschop die beide bisdommen bestuurde (§ II.3.1), maar vanaf de late 11de eeuw had de opvatting postgevat dat de personele unie onder de heilige Medardus tot stand was gekomen, vooral dankzij de *Vita Medardi* van bisschop Radboud (§ II.6.6). Dat juist Medardus niet verschijnt in het visioen is dan ook opvallend, maar misschien ook wel begrijpelijk. De aanwezigheid van de bisschop die de beide bisdommen zou hebben samengebracht zou de aandacht van het gewenste einde van de personele unie afgeleid hebben. Medardus treedt overigens wel op in de door Hendrik gereciteerde teksten, als jeugdvriend en opvolger van Eleutherius.
Het doel van de visioenen is in eerste instantie bekendheid geven aan de oudst bekende bisschop van Doornik. Eleutherius dicteert daartoe aan Hendrik zijn levensloop, zodat zijn *vita* meer bekendheid en zijn cultus vorm zou krijgen, dankzij de in de visoenen geleverde data die nodig waren voor de liturgische kalender. Bijzonder interessant is dat er geen sprake is van één visioen, maar van drie, een aantal dat als een heilig getal geldt en dat aanduidt dat het niet een incident maar een doelgerichte aangelegenheid betreft. Het eerste visioen handelt alleen over de heilige Eleutherius en zijn goede werken als eerste bisschop van Doornik. De tekst van dit visioen wordt naar het concilie in Sens gestuurd. Deze tekst is niet controversieel of uitzonderlijk. Er blijkt uit dat Doornik in de Merovingische tijd een "eerste" bisschop had, die heilig geworden is.
De conciliedeelnemers nemen er kennis van en adviseren te wachten op nieuwe Goddelijke tekens. Die komen er. Een tweede visioen verhaalt van de wonderen van Eleutherius na zijn dood en de verheffing van zijn relieken in Blandain. Ook deze tekst is hagiografisch niet bijzonder en vooral gericht op het stimuleren van de viering van het feest van de reliekenverheffing.

[13] Rolland 1925c: p.307.
[14] De bisschoppen identificeren zich niet met een attribuut. Eleutherius (en waarschijnlijk ook Acharius) had dat (nog) niet.

Pas in het derde visioen en wel aan het eind, is de zeer saillante profetie opgenomen dat Doornik weldra een eigen bisschop zal krijgen. Dankzij de eerste twee visioenen, die op geen enkele wijze aanleiding konden geven tot achterdocht, heeft het derde visioen een veel grotere kracht gekregen.
Van groot gewicht is dat er in de visioenen de nadruk op wordt gelegd dat het om de eigen bisschop van Doornik, Eleutherius, gaat. Het belangrijkste argument om het bisdom Doornik een eigen bisschop te geven, was namelijk niet dat het heilzaam zou zijn voor de Kerk in Vlaanderen en de zielen in het bisdom. Het sterkste argument was dat er werd teruggegrepen op de situatie van de vroege Kerk, een argument dat indruk moet hebben gemaakt op de kerkhervormers in de 11de en 12de eeuw, omdat zij de kerk uit de begintijd in hoge mate idealiseerden.

8.3 De *nova fabrica*: de kathedraal als plaats van de visioenen

De plaats waar Hendrik zijn visioenen kreeg, was de Onze-Lieve-Vrouwekerk, de kathedraal, de hoofdkerk van het bisdom en zetelkerk van de bisschop. Daarbij preciseert de schrijver dat het bij het eerste visioen om de *nova fabrica*, het nieuwe bouwwerk gaat. De vermelding *nova fabrica* komt zowel voor in de tekst van Herman van Doornik als in de *Historiae Tornacenses*.[15] Deze *nova fabrica* doelt op de 12de-eeuwse kathedraal, die op dat moment nagenoeg gereed is (zie § I.6). Het schip was reeds enige tijd voltooid. Ook de gewelven van koor en transept waren zo goed als gereed; er werd gewerkt aan de dakstoelen en aan het voltooien van de vieringtoren.
In de literatuur over de kathedraal heeft deze passage lange tijd een belangrijke rol gespeeld om de bouwgeschiedenis te reconstrueren. De aanduiding *nova fabrica* biedt echter geen helder aanknopingspunt om te bepalen of deze het schip, het transept of het koor betreft, bovendien kan deze zowel op een recent voltooid als op een in aanbouw zijnd gebouw betrekking hebben. De enige conclusie die de tekst toelaat, is dat de kathedraal (of een deel ervan) in 1140/1141 in aanbouw of recent voltooid was. Aangezien het schip al enkele jaren gereed was, ligt het voor de hand om in de *nova fabrica* de oostpartij te zien, waarvan bekend is dat deze uiterlijk omstreeks 1145 overwelfd was (zie § I.5.6).
De situering van het eerste visioen in de nieuwgebouwde, voor zijn tijd uitzonderlijke grote kathedraal is opmerkelijk. De heilige bisschop Eleutherius verschijnt – in gezelschap van de bisschoppen Eligius en Acharius – op de plaats waar hij en zijn opvolgers thuishoren: de kathedraal. Het is de kathedraal die, op dat moment meer dan ooit, staat voor de zelfstandigheid van de Kerk van Doornik. De kathedraal is de representatie in steen van het recht dat Doornik heeft op een eigen bisschop. Ook de andere twee visioenen vinden plaats in de kathedraal, en wel in het *secretarium, in quo sancti viri feretrum positum erat* (in de sacristie, alwaar het schrijn van de heilige man was geplaatst).[16] De heilige verschijnt dus in onmiddellijke nabijheid van zijn relieken, waarmee deze ook direct van hun wonderdadige krachten getuigen.
Ten slotte is het opmerkelijk dat degene aan wie Eleutherius verschijnt geen oude, ervaren

[15] De vermelding nova fabrica komt zowel voor in de tekst van HERMAN VAN DOORNIK 2010a: cap.109, p.177 als in de *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.328 (§ 2).
[16] HERMAN VAN DOORNIK 2010a:.179 (§ 110).

geestelijke is, maar een jonge kanunnik, *iuvenis*, jeugdig nog, niet belast, bevooroordeeld en getekend door de frustratie van de al decennia voortslepende onafhankelijkheidsstrijd. In plaats van een figuur van het verleden, is de jonge kanunnik Hendrik voor de Kerk van Doornik de verpersoonlijking van een glorierijke toekomst waarin recht zal worden gedaan aan de heilige boodschap die hij, in zijn jeugdige onschuld, heeft mogen ontvangen.[17]

8.4 Ontwikkelingen in de Franse Kerk

De visioenen van kanunnik Hendrik kwamen als geroepen. Door deze Goddelijke tussenkomst krijgt de emancipatiestrijd van de Doornikse Kerk hernieuwde kracht. Bovendien vinden ze plaats op een moment dat er ruimte komt voor Doornik in de internationale kerkpolitieke agenda. De positie van paus Innocentius II is aanzienlijk versterkt dankzij het einde van het schisma en het Lateraanse concilie. Ook de Kerk van Reims is in rustiger vaarwater gekomen.
Terwijl zich in Doornik wonderbaarlijke zaken voordoen, raakt Lodewijk VII in openlijk conflict met de paus, omdat de koning weigert de op canonieke wijze op 26 mei 1141 gekozen Pierre de la Châtre als aartsbisschop van Bourges te aanvaarden. Innocentius II wijdt de elect uiteindelijk zelf te Rome en trotseert zo de koning. Die weigert daarop aan de nieuwe aartsbisschop de toegang tot het aartsbisdom Bourges. Innocentius II buigt niet en vaardigt het interdict uit over het Franse koninkrijk en alle plaatsen waar Lodewijk VII en kroonprins Philips zich zullen begeven.[18] De zaak ‘Bourges’ was niet het enige probleem van Lodewijk VII met de Kerk. Begin jaren ‘40 ontspon zich een affaire rond graaf Raoul van Vermandois, de broer van bisschop Simon van Noyon en Doornik. Raoul had onder het voorwendsel van te nauwe familiebanden zijn vrouw Eleonora van Champagne verlaten en trouwde met Petronilla van Aquitanië, zus van koningin Eleonora en schoonzus van Lodewijk VII.[19] De nietigheid van het eerste huwelijk werd bevestigd door de bisschoppen Bartholomeus van Laon, Petrus van Senlis en Simon van Noyon-Doornik, die vervolgens het nieuwe huwelijk inzegenden. Graaf Theobaldus (*Thibault*) van Champagne nam het echter op voor zijn nicht en protesteerde tegen de onrechtmatige scheiding. Hij bracht de zaak voor de paus,[20] die zijn legaat Ivo, kardinaal van Sint-Laurentius, een kerkvergadering bijeen liet roepen om over de kwestie te oordelen. Deze vond plaats in Lagny (bisdom Meaux) in de periode voor Pasen (19 april) 1142.[21] Raoul werd geëxcommuniceerd en de drie bisschoppen werden gesuspendeerd.[22] Simons afwezigheid op het grote concilie in Reims in 1141 kan mogelijk al

[17] Hendrik was waarschijnlijk nog geen priester op dat moment en zou later *hospitalarius* van het kapittel worden. Pycke 1988a: p.148-149. Dat een wonder plaatsvond in een visioen aan een geestelijke, is in deze tijd gangbaar. Sigal 1985a: p.288-310.
[18] Pacaut 1957a: p. 94. Pacaut 1964a: p.43.
[19] Pacaut 1964a: p.43. Petronilla wordt ook wel Alix genoemd.
[20] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.343.
[21] De laatste ondertekening van Ivo van Laurentius in Rome voor zijn vertrek naar Frankrijk dateert van 15 januari 1142. JL 8197. Janssen 1961a: p.36.
[22] Mansi 1759-1798a: 21, col.581. HERMAN VAN DOORNIK 1855a: kol.125. Zie: Pontal 1995a: p.320 en Dimier 1971a: p.56-57. Voor de datum, zie de studie van Gerlinde Niemeyer (1971a: p.148-149) in combinatie met die van Wilhelm Janssen (1961a: p.35-37) en Adrien de Florival (1877a: p.375). Het betreft de plaats Lagny (bisdom Meaux) tussen Senlis en Meaux, het huidige Lagny-le-Sec (dep. Oise). Uiteindelijk bekrachtigde paus Eugenius III in 1148 de scheiding. Van Kerrebrouck 2000a: p. 539.

in het licht van deze affaire gezien worden.[23]
Het interdict en de excommunicatie van Raoul van Vermandois, een van zijn belangrijkste bondgenoten, zetten Lodewijk VII aan tot actie. Hij verklaart de oorlog aan Theobaldus van Champagne, die in de ogen van de koning samenspant met de Kerk. De graaf biedt namelijk ook onderdak aan Pierre de la Châtre, de gekozen aartsbisschop van Bourges.[24] Na jaren van gewapende strijd tussen de koninklijke troepen en die van Theobaldus wordt uiteindelijk met bemiddeling van de heilige Bernardus een compromis bereikt tijdens het pontificaat van paus Coelestinus II (12 maart 1144).[25]

[23] Mansi 1759-1798a: 21, k.573. Pontal 1995a: p.319.
[24] Pacaut 1964a: p.43.
[25] Pacaut 1964a: p.44.

9 Doornik krijgt een eigen bisschop

9.1 Een nieuwe poging tot onafhankelijkheid

Simon van Vermandois moest dus begin jaren '40 het hoofd bieden aan de meest ernstige crisis tijdens zijn bewind. Zijn positie raakte ernstig verzwakt door de suspensie vanwege de affaire van zijn broer Raoul. De aangeslagen toestand van bisschop Simon vormde voor de Doornikzanen een aanleiding om opnieuw een poging te wagen de onafhankelijkheid te herkrijgen. Dat de gebeurtenissen rond Simon vanuit Doornik nauwlettend werden gevolgd, blijkt wel uit het feit dat de kwestie 'Vermandois-Champagne' uitgebreid wordt beschreven in de Doornikse bronnen, zoals in de *Historiae Tornacenses.*[1]
Op initiatief van proost (1118-1143) Diederik[2] vraagt het kapittel in die tijd aan Herman, voormalig abt (1127-1137) van de Sint-Maartensabdij, om de zaak van de Kerk van Doornik aan het pauselijk hof te bepleiten. Herman reist in het najaar van 1142 af naar Rome.[3] Met behulp van de onafhankelijkheidsbul van Paschalis II uit 1113 hoopt hij de paus te overtuigen. In zijn bagage zitten ongetwijfeld ook de teksten die aan kanunnik Hendrik geopenbaard zijn. Aangezien hij geen vast verblijf in Rome heeft, wordt hem gastvrij onderdak geboden door abt (1129-1146) Anselmus van de Sint-Vincentiusabdij – *Saint-Vincent* in Laon, die in Rome is om een pauselijke bevestiging te vragen van de bezittingen van zijn abdij.[4] Als dank stuurt Herman aan Anselmus een hagiografische tekst over de heilige Vincentius die hij tijdens een bezoek aan Zaragossa had afgeschreven.[5]
Innocentius II toont zich ontvankelijk voor de eisen van de Kerk van Doornik.[6] Op 28 december 1142 geeft hij zijn goedkeuring aan beëindiging van de personele unie.[7] Hij draagt de Kerk van Doornik op een eigen bisschop te kiezen en deze te laten wijden door de aartsbisschop van Reims, of – mocht deze dat niet willen doen – om met de elect zelf naar hem toe te komen (*cum eodem electo ad nostram presentiam veniatis*). Met een brief van de paus keert Herman naar Doornik terug.[8]
Begin 1143 verenigen zich in Doornik de *personae diocesis*, de belangrijkste clerici in het bisdom, voor de verkiezing van een eigen bisschop. De keuze valt op Absalom, sinds 1123 abt van de abdij van Saint-Amand.[9] Absaloms goede contacten met Bernardus van Clairvaux zijn mogelijk niet vreemd aan deze keuze.[10] Maar ondanks de pauselijke toestemming weigert

---

[1] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.343.
[2] Over Diederik, zie Pycke 1988a: p.84-85, 131.
[3] Herman van Doornik noemt deze reis in de proloog van zijn *De restauratione*. HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.33-34.
[4] De bevestiging aan de Sint-Vincentiusabdij dateert van 12 december 1142. JL 8253. Niemeyer 1971a: p.149. Wyard 1858a: p.377.
[5] Brief van Herman van Doornik aan abt Anselmus: HERMAN VAN DOORNIK 1883c, in: AB 2: p.243-246.
[6] Marcel Pacaut (1957a: p.99 n.7) reduceert de motieven van Innocentius II om de unie te beëindigen tot het willen straffen van Simon van Vermandois vanwege zijn aandeel in de annulering van het eerste huwelijk van Raoul de Vermandois en om hem in zijn macht te beknotten. Simon was echter al gesuspendeerd in verband met de scheidingsaffaire. Voor het straffen van de persoon van één bisschop lijkt een ingrijpend besluit met blijvende gevolgen als het beëindigen van een eeuwenlange personele unie tamelijk overdreven.
[7] De brief is opgenomen in het ACT, *cartularium D*, f.2v. De datering luidt 28 december 1142, hoewel volgens de gehanteerde Kerststijl het nieuwe jaar al op 25 december begonnen was. Jaffé 1885a: p.898 (JL 8165) vermeldt als datering 30 december (*Laterani*) en plaatst deze bul bij 1141. Uitgave: Loewenfeld 1885a: p.93-94 (op basis van: Parijs, BnF ms. Lat.16992 f.87r). De brief is gericht aan de aartsdiakens R. en E., de proost T en de andere kanunniken van Doornik. De proost was Diederik (Teodericus), die vanaf 1118 tot 1143 proost was (Pycke 1988a: p.131) en vanaf 1132 thesaurier (Pycke 1988a: p.85). De aartsdiaken E. zal Everard van Avesnes zijn, die vanaf 1141 als aartsdiaken bekend is (Pycke 1988a: p.39) en de aartsdiaken R. Radboud van Mortagne (Pycke 1988a: p.38), eveneens vanaf 1141 bekend.
[8] Nelson 1996a: p.12. HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.183 (§ 113).
[9] Henri Platelle (1965a: p.163) noemt hem *un grand abbé*. *CHRONIQUE DE SAINT-AMAND-D'ELNONE*, in: Bouquet 1870a: p.454.
[10] Platelle 1962a: p.180-181. Abt (1124-1145) Absalom van Saint-Amand en kanunnik Absalom van Laon

de aartsbisschop van Reims de elect te wijden, ongetwijfeld vanwege oppositie door de koning, bisschop Simon en zijn broer graaf Raoul van Vermandois. Deze situatie was voorzien en de bul voorzag daarom in een wijding in Rome. Maar Absalom, die geweten moet hebben welke vernedering de elect Herbert in 1114 aan het pauselijk hof ten deel was gevallen (zie § II.7.15), weigert op reis te gaan.
Enkele Doornikse geestelijken, waaronder Herman van Doornik, vertrekken echter wel opnieuw naar Rome, nu met het proces-verbaal van de verkiezing. Daar verblijven zij van Pasen tot na Pinksteren 1143 in afwachting van een pauselijke reactie op de weigering van de aartsbisschop.[11] Het is in deze tijd dat Herman zijn relaas over de geschiedenis van de Sint-Maartensabdij schrijft (zie § II.9.2).
In Rome zet Herman uiteen hoe groot de zielennood in Vlaanderen is: zo zouden er in de voorbije tien jaar onder de 900.000 gelovigen in het bisdom Doornik 100.000 zonder vormsel gestorven zijn. Tevens zijn er 11000 schuldigen aan zware misdaden die geen openbare penitentie hadden kunnen doen.[12] Omdat het in beide gevallen sacramenten betreft die alleen door de bisschop in persoon kunnen worden voltrokken, laten ze zien hoe groot de noodzaak van een eigen bisschop is. Herman onderstreept daarmee de afstand tot Noyon. Ook wijst hij op de bul van Paschalis II uit 1113. Herman benadrukt ook nog eens op dat het niet gaat om de persoon van Simon van Vermandois, maar om de noden van het bisdom Doornik. Door de nadruk te leggen op de pastorale noodzaak, probeert hij de kerkpolitieke kant van de strijd te minimaliseren. De paus erkent de geldigheid van de Doornikse argumenten en blijft bij zijn standpunt dat de unie beëindigd moest worden. Simon van Vermandois heeft echter niet in lijdzaamheid afgewacht en is ook naar Rome gereisd om zijn zaak te bepleiten. Volgens de Doornikse bronnen zou Simon de pauselijke curie hebben omgekocht met 500 zilveren marken. Hoe dan ook, de machtige Simon van Vermandois weet de zaak – met steun van de Franse koning – te rekken. De paus erkent weliswaar de noodzaak van een eigen bisschop in Doornik, maar laat verdere actie om dit te bewerkstelligen vooralsnog achterwege en verwijst de zaak naar een toekomstige kerkvergadering onder leiding van de metropoliet.[13] Blijkbaar wilde de paus niet én de koning, én de aartsbisschop van Reims én Simon van Vermandois tegen zich in het harnas jagen. Met bedrukt gemoed keert de Doornikse delegatie huiswaarts.

9.2 De geschriften van Herman van Doornik

Tijdens zijn verblijf in Rome schrijft Herman van Doornik zijn bekendste werk: het *Liber de restauratione ecclesie sancti Martini Tornacensis*, het Boek over het herstel van de Doornikse Sint-Maartenskerk.[14] Daarin verhaalt Herman de geschiedenis van zijn klooster, vanaf de

---

kwamen uit een familie die waarschijnlijk uit de streek van Laon afkomstig was, mogelijk Saint-Nicolas-au-Bois, alwaar abt Absalom monnik was geweest, alvorens hij door Simon van Vermandois voor de abdij van Saint-Amand werd gevraagd. HERMAN VAN DOORNIK 2008a: p.237. Over de kanunnik: Pycke 1988a: p.211-212. Twee kanunniken met de naam Johannes (Pycke 1988a: p.203-204, 267-268) die ook banden met Laon hadden, zijn een broer en neef (oomzegger) van Absalom.

[11] HERMAN VAN DOORNIK (2010a: p.33-34) meldt in de proloog van *De Restauratione*, waaraan hij in die tijd begon, dat hij van het octaaf van Pasen (26 april) tot het octaaf van Pinksteren (14 juni) moest wachten op het antwoord van de paus.

[12] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.184 (§ 114). HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.326, 344.

[13] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.184 (§ 114). HERMAN VAN DOORNIK 1883a: p.326, 344.

[14] Van de tekst bestaan twee edities: HERMAN VAN DOORNIK 1883a en 1883b door Georg Waitz in de

vermeende herstichting aan het einde van de 11de eeuw.
In 1094 waren zijn beide ouders met hun kinderen in het klooster getreden. Herman was er opgegroeid en had onderricht gehad van de eerste abt Odo. Hermans vader Raoul werd de eerste proost van het klooster. Hoewel het de bedoeling was dat Herman het proostschap voortzette, zag hij hiervan af. Toch werd hij in 1127 de derde abt van het Sint-Maartensklooster. Na tien jaar trad hij om onduidelijke redenen terug.[15] Waarschijnlijk bleek hij niet voldoende in staat leiding te geven aan een kloostergemeenschap, waarvan de discipline steeds zwakker werd.[16] Na zijn emeritaat bleef Herman actief als schrijver en diplomaat. Hierboven bleek al dat hij tweemaal op verzoek van het kapittel naar Rome reisde om te pleiten voor een onafhankelijke Doornikse bisschopszetel. In 1147 vertrok hij met de Tweede Kruistocht. Op weg naar het Heilige Graf in Jeruzalem verdween hij in Anatolië. Over zijn lot werd nimmer iets vernomen.[17]
De Restauratione is een belangwekkend document voor de geschiedenis van Doornik en Vlaanderen aan het begin van de 12de eeuw. Georg Waitz – de eerste uitgever in de *Monumenta Germaniae Historiae* – onderscheidde in zijn uitgave een gedeelte van Herman van Doornik zelf en een *continuatio* van de hand van een of meer andere schrijvers. Paul Rolland en Robbert Huygens erkenden dat het einde van de *continuatio*, alwaar Hermans verdwijning tijdens de Kruistocht wordt vermeld, niet van hemzelf kan zijn. Na analyse en vergelijking van alle tekstdelen concludeerden Rolland en Huygens echter overtuigend dat de rest van de door Waitz als *contnuatio* aangemerkte hoofdstukken door Herman zelf geschreven zijn, waarbij deze later op een aantal plaatsen is geinterpoleerd.[18]
Van Herman van Doornik zijn in ieder geval nog twee andere geschriften overgeleverd: *De incarnatione* en de *Miracula sancte Marie Laudunensis*.[19] Ook aan hem wordt een tekst toegeschreven waarin hij aan het kathedrale kapittel de langdurige onderhandelingen en intriges om een eigen bisschop te krijgen, uiteenzette. [20]
De teksten van Herman vormen de belangrijkste verhalende bron over de onafhankelijkheidsstrijd van de Doornikse Kerk. Weliswaar is het duidelijk dat de auteur op een aantal plaatsen ernstig overdrijft en op enkele plaatsen bisschoppen van Noyon zwart maakt[21], toch bieden de teksten een schat aan informatie over de Doornikse Kerk en maatschappij in de eerste helft van de 12de eeuw. In hoeverre twee andere teksten, de

---

Monumenta Germaniae Historiae, *Scriptores* en HERMAN VAN DOORNIK 2010a door R.B.C. Huygens in het *Corpus Christianorum. Continuatio mediaevalis.* Tevens bestaat er een vrij losse vertaling naar het Engels van Lynn Nelson (HERMAN VAN DOORNIK 1996a). Zie daarover: Huygens 2008a: p.498-502.
[15] Over de datum van terugtreden: Huygens 2010a: p.8, n.8.
[16] Huygens 2010a: p.8-9.
[17] Huygens 2010a: p.7. HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.189.
[18] Rolland 1925c: passim. Huygens 2010a: p.20-21. Het door Georg Waitz (HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.318-327) als *continuatio* aangemerkte deel, betreft bij Huygens de paragrafen 90-119 (HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.146-190.
[19] HERMAN VAN DOORNIK 1855b: kol.9-36 (*De incarnatione*). HERMAN VAN DOORNIK 1855c: kol.37-38 (*Miracula*). HERMAN VAN DOORNIK 2008a (*Miracula*). Huygens 2010a: p.9. Daarnaast is er nog een *vita* van de heilige Ildefonso van Toledo, die aan hem wordt toegeschreven.
[20] Dit document is verloren gegaan, maar kan gereconstrueerd worden op basis van grote fragmenten die in andere teksten zijn overgenomen. Het gaat waarschijnlijk om de tekst van boek 4 van de *HISTORIAE TORNACENSES* (1883a: p.340-346). Zie: Pycke 1990b: col.1456-1457. Rolland 1925c.
[21] Bijvoorbeeld in de geschiedenis van bisschop (954-955) Fulcherus. HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.319; *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.335; Guyotjeannin 1987a: p.39.

Historiae Tornacenses en het in het visoen geopenbaarde *Liber de antiquitate urbis Tornacensis* (zie § II.8.2) van Herman zelf zijn, is niet met zekerheid te zeggen. Aangezien beide teksten zeer sterk verwant aan de zijne, komen zij in ieder geval uit zijn directe omgeving.[22]

9.3 Simon van Vermandois houdt stand

Enige maanden later, op 24 september 1143, sterft Innocentius II. De pontificaten van zijn twee opvolgers Coelestinus II (1143-1144) en Lucius II (1144-1145) zijn zodanig kort, dat het niet tot een doorbraak komt in de zaak Doornik-Noyon. Bovendien lijken beide pausen de Franse koning welgezind te zijn geweest. Zo hief Coelestinus II onmiddellijk na zijn verkiezing het interdict op dat Innocentius in verband met de kwestie Bourges over het Franse koninkrijk had uitgesproken. Lucius II plaatste – tijdens een synode in mei 1144 te Rome – het Bretonse aartsbisdom Dol onder de door de koning gecontroleerde aartsbisschoppelijke zetel van Tours. Het is niet duidelijk wat het Doornikse kapittel tijdens deze twee korte pontificaten aan onafhankelijkheidspogingen ondernam. Mogelijk hield een verblijf in Reims in 1144 van de Doornikse kanunnik Arnulfus, daarmee verband, maar hij kan evengoed voor een andere kwestie zijn afgereisd.[23]
Het conflict over de personele unie verhinderde Simon van Vermandois niet om zijn bisschoppelijke taken in zijn noordelijke bisdom uit te blijven voeren. De spanningen liepen blijkbaar niet zo hoog op dat dit onmogelijk werd. De uitspraak van Herman in Rome, dat het niet om de persoon van Simon ging, werd in de praktijk bevestigd. Bovendien is voor bepaalde sacramenten en handelingen nu eenmaal de bisschop vereist. Zo ging Simon in 1143 te Seclin voor bij de translatie van de relieken van de heilige Piatus, een van de voornaamste heiligen van het bisdom. Een voor deze gelegenheid geschreven *Vita* van Piatus is aan hem opgedragen.[24] Bij dit of een ander bezoek aan het bisdom Doornik in hetzelfde jaar, oorkondde hij voor het kapittel van Sint-Pieter in Rijsel.[25] In 1144 was hij in Doornik zelf om de kerk van de voor de stadsmuur gelegen Saint-Nicolas-des-Prés te wijden aan de Heilige Drie-Eenheid en Sint-Nicolaas.[26] In hetzelfde jaar trad Simon van Vermandois op als concelebrant bij een andere kerkwijding, en wel één die in de architectuurgeschiedenis een prominente plaats heeft gekregen. Hij was uitgenodigd om een van de altaren te wijden in het nieuwe koor dat abt Suger had laten bouwen voor de abdijkerk van Saint-Denis. Naast de koning en vele hoge gasten waren bijna alle bisschoppen van de kerkprovincie Reims aanwezig. Simon verrichte de wijding van het Innocentius-altaar.[27]

---

[22] Paul Rolland (1925c: p.282-313) schreef het *Liber de antiquitate* [*LIBER DE ANTIQUITATE* 1883a] ook aan Herman toe, terwijl Armand d'Herbomez (1907a: p.53) het toeschreef aan een kanunnik van het kathedrale kapittel, mogelijk deken Willem zelf. passim. Zie voor meer referenties: Pycke 1990b: kol.1457.
[23] Pycke 1988a: p.190.
[24] *ACTA PIATI* 1765a: p.22-24.
[25] Hautcoeur 1894a: I, p.25-26.
[26] Cousin 1868a, III: p.238; Vos 1879a: p.50; Huyghebaert 1971a: p.19. Dumoulin & Pycke 1983a: p.36-38. Het voltrekken van een kerkwijding was in principe voorbehouden aan de zetelend bisschop. Jacques & Pycke 2008a: p.11-13.
[27] Aldus abt SUGER VAN SAINT-DENIS (2000a: p.238-239, 246-247) in *De consecratione*. Alleen de bisschoppen van Laon en Amiens waren afwezig.

9.4 *Laetare Tornacum*: een eigen bisschop voor Doornik (1146)

Na de dood van Lucius II werd Bernardus Paganelli, abt (1141-1145) van het cisterciënzer klooster van Tre Fontane in Rome, tot paus gekozen (15 februari 1145). Drie dagen later werd deze voormalige monnik van Clairvaux gekroond en nam hij de naam aan van Eugenius III (1145-1153). Deze cisterciënzer en oud-leerling van abt Bernardus van Clairvaux was de eerste paus die voortkwam uit deze machtigste en hervormingsgezinde kloosterorde van de 12de eeuw.
De keuze van Paganelli zal in Doornik hoopvol zijn begroet. Een nieuwe paus bood nieuwe kansen voor de Doornikse zaak, zeker een cisterciënzer paus, die niet ongevoelig zou zijn voor de mening van zijn oude leermeester Bernardus van Clairvaux. De invloedrijke abt van Clairvaux moet zich immers uitdrukkelijk met de zaak Noyon-Doornik hebben bemoeid, zo blijkt uit Doornikse bronnen (zie hieronder).[28]
Eind 1145 besluit de Kerk van Doornik om een nieuwe delegatie naar Rome te sturen om te proberen schot in de zaak te brengen. Ditmaal staat de afvaardiging onder leiding van de jonge en energieke kanunnik Letbert de Blonde. Hij bepleit bij de paus wederom de zelfstandigheid van de Doornikse zetel te realiseren, mede op basis van besluiten van zijn voorgangers. Ondertussen was wel de elect-bisschop Absalom op 20 september 1145 in Saint-Amand gestorven.[29]
In Rome vindt de Doornikse delegatie begin 1146 een gewillig oor bij de paus. Eugenius III besluit tot de beëindiging van de personele unie en geeft de onafhankelijkheid terug aan "de Kerk van Doornik waarvan bekend is dat de bisschopszetel in oude tijden bestaan heeft en een eigen herder had – *Tornacensis ecclesia ex antiquo episcopalis sedes noscitur extitisse et proprium pastorem habuisse*."[30] De Doornikse delegatie nam echter geen genoegen met deze verklaring over het einde van de unie en hernieuwde pauselijke toestemming voor een bisschopsverkiezing. Deze werd immers al meermaals verkregen. Belangrijker was immers de daadwerkelijke wijding van een eigen bisschop. Terug in het noorden zouden bisschop Simon van Vermandois, de aartsbisschop van Reims en de Franse koning opnieuw bezwaar maken en de wijding van de elect blokkeren, zo was de gedachte. Omdat de elect-bisschop Absalom overleden was, had de Doornikse delegatie de vrijheid om aan Eugenius III te vragen ter plekke een nieuwe bisschop voor Doornik te wijden. De paus zou daarop Anselmus, abt van de Sint-Vincentiusabdij – *Saint-Vincent* in Laon, als kandidaat-bisschop hebben voorgesteld.

---

[28] Robert Wyard (1858a: p.386) situeert op dit moment in de geschiedenis de overlevering dat Godfried van Péronne, prior van Clairvaux, geweigerd zou hebben bisschop van Doornik te worden. Over de mogelijke voordracht van Godfried, zie verderop in § II.9.4. Over de bemoeienis van Bernardus van Clairvaux kan opgemerkt worden dat niet bekend en bijzonder onwaarschijnlijk is dat Bernardus begin 1146 in Rome was. Op 31 maart preekte Bernardus te Vézelay voor een nieuwe kruistocht. Phillips 2007a: p.66. Tyerman 2006a: p.278. Vacandard 1884a. Bovendien zou Herman van Doornik Bernardus' aanwezigheid in Rome niet onvermeld hebben gelaten.

[29] *ANNALES ELNONENSES*, sub anno 1145 (Grierson 1937b). De vermelding *sub anno 1146* in de *CATALOGUS ABBATUM SANCTI AMANDI ELNONENSIS UBERIOR* (1881a: p.388). Platelle 1962a: p.163.

[30] Miraeus & Foppens 1723a, II: p.1166-1167. Het belang van de pauselijke beslissing voor de Kerk van Doornik moge blijken uit het feit dat de uitgevaardigde bul het verso vormt van het openingsblad van het cartularium D van de kapittelarchieven. ACT cartularium D, fº 1vº. Het openingsblad zelf bevat de *donatio Chilperici* (Miraeus & Foppens 1723a, II: 1310). Zie § III.5.2.8.

De abt was op dat moment in Rome om zaken voor zijn abdij te regelen en om een pauselijke bevestiging van de abdijbezittingen te krijgen.[31] Anselmus was voor de Kerk van Doornik bovendien geen onbekende. Zoals hiervoor al bleek, verbleef Herman van Doornik in 1142 bij hem in Rome tijdens een eerdere poging om de personele unie te beëindigen.[32]
De Doornikse delegatie onder leiding van de jonge Letbert aarzelde niet, volgde de voordracht van de paus en ging ter plekke over tot de verkiezing van Anselmus tot bisschop van Doornik.[33] Anselmus ambieerde de benoeming in het geheel niet, zo wordt geschreven, maar stemde uit gehoorzaamheid toe.[34] Op 10 maart 1146, de feestelijke halfvastenzondag *Laetare*[35], wijdde Eugenius III Anselmus tot bisschop van Doornik. Het bisdom kreeg haar *antiqua dignitas*, de waardigheid van weleer, weer terug.[36] Na ruim vijf eeuwen kwam er een einde aan de personele unie met Noyon en was er reden tot *laetare Tornacum* (verheugt u, Doornik).
Volgens het betoog van Herman was Anselmus voor abdijzaken in Rome en werd daarom min of meer toevallig bisschop van Doornik. Of de gang van zaken werkelijk zo spontaan was als de schriftelijke getuigenissen doen voorkomen, is echter de vraag. De teksten die verhalen over het einde van de personele unie komen allemaal uit de omgeving van Herman van Doornik, voor zover ze niet door hem zelf zijn geschreven. Andere bronnen zijn er niet. Er is daarom enige reden tot kritische beschouwing ervan. De zaak van een eigen bisschop was voor de Kerk van Doornik veel te belangrijk om deze aan de Heilige Voorzienigheid over te laten. Het ligt eerder voor de hand dat Anselmus' reis naar Rome *niet* toevalligerwijs samenviel met die van de Doornikse delegatie. Het is namelijk merkwaardig dat de al op leeftijd gekomen abt uit Laon, na een vergelijkbaar bezoek eind 1142, amper drie jaar later alweer zelf in Rome is met een hernieuwd verzoek om een pauselijke bevestiging van de bezittingen van de abdij.[37] Er is dan ook reden om aan te nemen dat Anselmus naar Rome reisde onder het mom van abdijzaken, maar met het geheime doel om aldaar tot bisschop van Doornik te worden gewijd, na ter plekke officieel door de Doornikse delegatie gekozen te zijn.
Vanzelfsprekend kon Herman dit niet schrijven in zijn kroniek, omdat hij de paus dan ernstig zou schofferen, maar er zijn meerdere argumenten, waarom het zo gegaan zou kunnen zijn. Het belangrijkste argument is dat de wijding van een bisschop door de paus eigenlijk de enige oplossing uit de langslepende kwestie was. In Doornik wist men dat het met de oprichting van het bisdom Atrecht ook zo was gegaan. Er moest dus een bisschopskandidaat in Rome aanwezig zijn en wel iemand die in de kerkprovincie van Reims vertrouwd en geaccepteerd

[31] Pauselijke bul *Religiosis desideriis dignum* voor Sint-Vincentius in Laon van Eugenius III, gedateerd de dag voor de *Kalendae* van maart (28 februari). Bewaard in: Paris, BnF, Col.Grenier, t.267, f.240r. Jaffé 1888a: p.31 (JL 8874). Wyard 1858a: p.385; Dubrulle 1924a: kol.460. Vleeschouwers 1980a: p.7-9.
[32] Zie § II.9.1. Brief van Herman van Doornik aan abt Anselmus: HERMAN VAN DOORNIK 1883c: p.243-246. HERMAN VAN DOORNIK 2008a: p.68-69.
[33] HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.326; *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.345.
[34] HERMAN VAN DOORNIK 2008a: p.240-243 (§ 21).
[35] De zondag *Laetare* is genoemd naar het intredegezang *Laetare Ierusalem* (*Verheug u, Jeruzalem*, naar Jesaja 66, 10-11). Het is de vierde zondag van de Vastentijd die op feestelijke wijze de Halfvasten markeert. In de liturgie wordt vooruitgeblikt op het komende Paasfeest. Op dezelfde dag had Urbanus II in 1094 Lambert van Atrecht gewijd.
[36] HERMAN VAN DOORNIK 2008a: p.240-243 (§ 21).
[37] Op zich kwam het wel vaker voor dat kerkelijke instellingen bij een nieuwe paus een bevestiging vroegen van de bezittingen, maar al na drie jaar is zeer snel.

zou worden. De eerbiedwaardige abt van de koninklijke abdij in Laon had daarvoor het goede profiel. Na de vernederingen die Herbert en Absalom ten deel waren gevallen (zie § II.7.15 en II.9.1), zal Anselmus echter niet het risico hebben willen nemen om als elect afgewezen te worden door de aartsbisschop en de koning. Hij ging onder een dekmantel naar Rome, zodat hem een blamage bespaard zou blijven, als de hele onderneming zou uitlopen op een echec. Als de zaken inderdaad zo gegaan zijn, kan de genius achter dit scenario eigenlijk alleen Herman van Doornik zijn geweest. Hij kende Anselmus namelijk waarschijnlijk goed. Het gastvrije onderdak in Rome in 1142 bij de abt uit Laon was zeker niet de eerste kennismaking. Herman was al veel langer goed bekend in Laon en omgeving. De Doornikse Sint-Maartensabdij had er talrijke bezittingen[38] en Herman verbleef regelmatig aan het hof van de bisschop van Laon, Bartholomeus van Joux, waar zijn aanwezigheid is aangetoond voor 1131, 1136 en 1144.[39] Bartholomeus vaardigde maar liefst tien oorkonden uit ten behoeve van de Sint-Maartensabdij. Tijdens die verblijven in Laon zal Herman, die toen nog abt (1127-1137) van Sint-Maarten was, zeker zijn collega-abt Anselmus ontmoet hebben. Die was sinds 1129/1130 abt van de Sint-Vincentiusabdij[40], na de kathedraal de belangrijkste kerkelijke instelling van die stad en tevens necropool van de bisschoppen van Laon.
In de oudere, ervaren abt Anselmus, die contacten onderhield met de hoogste kringen van de Kerk en het koninklijk hof werd een uistekende kandidaat voor de Doornikse zetel gevonden. Anselmus was als abt van de koninklijke Sint-Vincentiusabdij waarschijnlijk ook voor de koning acceptabel. Onder zijn bewind had het klooster een bloeitijd doorgemaakt. Anselmus was overigens een oud-monnik van de eveneens koninklijke Sint-Medardusabdij (Saint-Médard) in Soissons. Dit ontlokte de auteur van de *Historiae Tornacenses* de opmerking dat het de heilige Medardus was geweest die beide bisdommen bij elkaar had gebracht en dat, nu God aan Doornik een eigen herder had gegeven, hij het bisdom een monnik van Sint-Medardus tot bisschop gaf.[41]
Enkele dagen na de wijding van Anselmus, op 15 maart 1146, verstuurde de paus vanuit Rome een reeks brieven. Een eerste, met de aanhef *Tornacensis ecclesia*, was voor de gelovigen en de clerus in het bisdom Doornik. Hij onthief hen daarin van de eed van gehoorzaamheid aan de bisschop van Noyon.[42] Eugenius maakte ook gebruik van de gelegenheid om in een aparte brief de Vlaamse graaf en de burgers van Doornik op te roepen voor de kruistocht.[43] Enkele weken eerder namelijk, op 1 maart, had hij de oproep tot de Tweede Kruistocht van december 1145 met de bul *Quantum predecessores* hernieuwd.[44]

---

[38] Saint-Denis 2006a: p.1631.
[39] Saint-Denis 2006a: p.1631.
[40] HERMAN VAN DOORNIK (2010a) vermeldt: "sinds 17 jaar"
[41] *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.346. Over Anselmus en de Sint-Medardusabdij in Soissons: Delanchy 1996a: p.151. Over de sterfdatum van Medardus: Delanchy 1996a: p.43. Over de vermeende rol van Medardus bij de samenvoeging van de zetels van Doornik en Noyon, zie § II.2.3 (over de voorgeschiedenis): § II.6.6 (over de *Vita Medardi*).
[42] De brieven zijn gesigneerd *Trans Tiberim*. De brief is bewaard in een 12de-eeuws handschrift uit de abdij van Saint-Amand (Valenciennes, Bibliothèque municipale, 482: fol.72v) en daarnaast in Paris, BnF ms. Lat.16992 f.85r. Uitgave bij Loewenfeld 1885a: p.104; Miraeus & Foppens 1723a, II: p.1168-1169. Jaffé 1888a: p.32 (JL 8886); EUGENIUS III PAPA 1855a: kol.1122.
[43] De *HISTORIAE TORNACENSES* (1883a: p.345) maken melding van een dergelijke brief. Deze is niet overgeleverd.
[44] Jaffé 1888a: p.31 (JL 8876).

De kanunniken van het kathedrale kapittel kregen een eigen brief: de verkiezing van de nieuwe bisschop had immers maar door een kleine delegatie van het kapittel plaatsgevonden. De paus vraagt hun Anselmus te gehoorzamen.[45] Aan Simon van Vermandois schreef de paus in te willen stemmen met de onafhankelijkheid van het Doornikse bisdom.[46] Ook de bisschoppen Alvisius van Atrecht (1131-1147) en Milo van Terwaan (1130-1159) kregen een brief[47], waarin de paus ook de rol van Alvisius bij de verkiezing memoreerde.[48] Klaarblijkelijk had hij bemiddeld bij de beëindiging van de personele unie. De beide bisschoppen werd verzocht om Anselmus goed te ontvangen en hem bij de graaf van Vlaanderen aan te bevelen. Een brief om de nieuwe bisschop te erkennen ging ook rechtstreeks naar de graaf van Vlaanderen, Diederik van de Elzas.[49] Welke rol de graaf gespeeld heeft in de scheiding van de twee bisdommen, is niet duidelijk. Er zijn geen signalen dat de graaf bezwaar had, maar ook geen tekenen dat hij zich voor de afscheiding heeft beijverd. Ook schreef de paus aan de andere bisschoppen van de Reimser kerkprovincie, opdat zij Anselmus als broeder en medebisschop zouden verwelkomen en Simon van Vermandois hem niet zou tegenwerken.[50]
Een volgende, zeer belangrijke brief (*Oportet nos*) richtte Eugenius III aan Lodewijk VII om hem aan te sporen de nieuwe bisschop te erkennen en te beschermen.[51] Dat van de koning protest werd verwacht, blijkt uit een andere brief die Eugenius liet sturen aan Bernardus van Clairvaux om voorspraak voor Anselmus bij de koning. De paus benadrukte dat het herstel van de Doornikse bisschopszetel op geen enkele wijze afbreuk zou doen aan de rechten van de koning.[52] De brief laat daarmee ook duidelijk zien dat het bisdom Doornik een koninklijk bisdom was en zou blijven.
Op de negende van de *Kalendae* van augustus (24 juli) 1146 sprak Eugenius te Viterbo de definitieve scheiding van de twee zetels uit en bevestigde dit op verzoek van Anselmus in de bul *Sacrosanctae Romanae Ecclesiae*.[53] Zo kwam er een definitief einde aan de personele unie van de twee bisdommen. Opvallend is dat Eugenius III, nog ruim een jaar later, op 13 juni 1147 vanuit Meaux een brief (*Memoriter retinere*) stuurde aan de clerus en bevolking van Doornik om Anselmus goed te ontvangen en te ondersteunen bij zijn werk als bisschop.[54]

---

[45] Brief van Eugenius aan de kanunniken van Doornik van 15 maart 1146. Loewenfeld 1885a: p.101; Jaffé 1888a: p.32 (JL 8887).
[46] Aldus de *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.346; Jaffé 1888a: p.32 (JL 8890).
[47] De brief *Et tua frater*, in: Miraeus & Foppens 1723a, II: p.1167. RHF, 15: p.437. Jaffé 1888a: p.32 (JL 8892). De brieven aan het volk van Doornik (Jaffé 1888a: p.32, JL 8886) en aan de Franse koning (Jaffé 1888a: p.32, JL 8891) kwamen waarschijnlijk ook terecht in het Atrechtse dossier over de (her)stichting van het bisdom Atrecht. Kéry 1994a: p.47.
[48] Miraeus & Foppens 1723a, II: p.1167. RHF, 15: p.437; EUGENIUS III PAPA 1855a: kol.1123. Over Alvisius: Sproemberg 1931a: p.179.
[49] Aldus de *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a p.345; Jaffé 1888a: p.32 (JL 8889).
[50] Loewenfeld 1885a: p.100 (op basis van Paris, BnF ms.Lat.16992 f.88v).
[51] Miraeus & Foppens 1723a, II: p.1169. Jaffé 1888a: p.32 (JL 8891); EUGENIUS III PAPA 1855a: kol.1122. RHF, 15: p.437 (nr.XX). Ook bewaard in het handschrift uit Saint-Amand (Valenciennes, Bibliothèque municipale, 482: fol.72v).
[52] De brief "Caritatis zelo" in: Miraeus & Foppens 1723a, II: p.1167-1168. RHF, 15: p.438 (nr.XXII). EUGENIUS III PAPA 1855a: kol.1124. Jaffé 1888a: p.32 (JL 8893). Twee kardinalen worden ook nadrukkelijk over de kwestie ingelicht, zo blijkt uit een latere brief. Zie § II.9.6. Miraeus & Foppens 1723a, II: p.1168.
[53] EUGENIUS III PAPA 1855a: kol.1151-1152. Miraeus & Foppens 1723a, II: p.1166-1167; Dimier 1971a: p.58 n.48. GC 1751a, 10: kol.378.
[54] Jaffé 1888a: p.44. Tekst bij Loewenfeld (1885a: p.104-105).

De wijze waarop Doornik een eigen bisschop kreeg, heeft parallellen met de gang van zaken bij de creatie van het bisdom Atrecht, vijftig jaar eerder. Zowel in Atrecht als in Doornik was de nieuwe bisschop niet afkomstig uit een van de twee betrokken bisdommen, maar uit een naburig diocees. De nieuwe Doornikse bisschop Anselmus was immers abt van de Sint-Vincentiusabdij in het bisdom Laon. De eerste bisschop van Atrecht, de oorspronkelijk uit het bisdom Terwaan afkomstige Lambert van Guînes, was cantor geweest van de in het bisdom Doornik gelegen collegiale Sint-Pieterskerk in Rijsel.[55] Zowel Anselmus als Lambert werden in Rome gekozen door een afvaardiging van de lokale kerk en vervolgens door de paus zelf gewijd. In beide gevallen gebeurde dat op halfvasten, op zondag *Laetare*.[56]
Van doorslaggevend belang was in beide gevallen het beroep op de onafhankelijke status van beide kerken in de vroegste periode van hun geschiedenis. Eugenius III benadrukte dit ook in de bul, waarmee Doornik een eigen bisschop kreeg.[57] Een verandering in de diocesane structuur was blijkbaar alleen te verdedigen op basis van historische argumenten. Zowel Doornik als Atrecht had ooit een eigen bisschop gehad, zo was het betoog. In het geval van Atrecht was het daarbij van belang te bewijzen dat de stad in de vroegchristelijke tijd naast Kamerijk ook daadwerkelijk een afzonderlijke *civitas* geweest was, waar de heilige Vedastus bisschop was geweest. In Doornik bleek het vooral van belang om aan te tonen dat de heilige Eleutherius ooit de bisschop van het zelfstandige diocees Doornik was geweest.
Hoewel het proces tot verzelfstandiging in Doornik veel langzamer ging dan in Atrecht, was de beëindiging van de personele unie tussen Doornik en Noyon veel minder ingrijpend dan de oprichting van het bisdom Atrecht. In het geval van Doornik en Noyon waren er al twee diocesane structuren die beide zelfstandig en onafhankelijk van elkaar functioneerden. Doornik had een eigen kathedraal – en wat voor een! – met kathedraal kapittel en een bisschoppelijk paleis. In Atrecht betekende de oprichting van het bisdom het complete optuigen van een nieuwe bisdomorganisatie, de omvorming van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw tot kathedraal kapittel en de bouw van een kathedraal.[58]
Dat de unie van Noyon en Doornik uiteindelijk op harmonieuze wijze kon worden beëindigd, is ook in belangrijke mate te danken aan de inmenging van Bernardus van Clairvaux, op dat moment de invloedrijkste geestelijke van het Westen. Zijn pleidooi voor het einde van de unie was een belangrijke steun geweest voor het Doornikse streven. Hij was aanwezig geweest op het concilie van Sens, toen daar de kwestie aan de orde kwam naar aanleiding van het visioen van kanunnik Hendrik. Zijn rol in de kwestie Noyon-Doornik is op verschillende momenten gedocumenteerd en er zijn tal van aanwijzingen dat deze groot was.[59] Zo schrijft Herman van Doornik over de betekenis van Bernardus in deze aangelegenheid.[60] Bernardus was niet

[55] Kéry 1994a: p.354-355.
[56] Lambert werd gewijd op 19 maart 1094. Kéry 1994a: p.380-381.
[57] EUGENIUS III PAPA 1855a: kol.1151-1152: *Tornacensis Ecclesia ex antiquo episcopalis sedes noscitur exstitisse, et pastorem proprium habuisse: cujus curam et administrationem quamvis Noviomensis episcopus longo tempore habuerit, non tamen Noviomensi Ecclesiae subjecta aut unita fuisse legitur*.
[58] Overigens was in Atrecht al voor de stichting van het bisdom een proces op gang gekomen om de bisschoppelijke rechten in de stad te versterken ten opzichte van de oppermachtige Sint-Vedastusabdij. Kéry 1994a: p.1-2.
[59] In zijn artikel uit 1953 onderzocht pater Anselme Dimier de invloed van Bernardus van Clairvaux op het einde van de personele unie van Doornik en Noyon (Dimier 1953a). Een aangepaste versie van dit stuk verscheen in *Horae Tornacenses* (Dimier 1971a).
[60] HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.180 (§ 112). HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.325 (§ 21).

onbekend met de situatie in de noordelijke bisdommen van de kerkprovincie van Reims. Hij was er meermaals geweest. In 1128 was hij voor een kerkvergadering in Atrecht. In 1131 reisde hij samen met paus Innocentius II via Kamerijk en Lobbes naar Luik voor een ontmoeting met Rooms-koning Lotharius. Op 5 april 1139 was hij in de West-Vlaamse Ter Duinenabdij in het bisdom Terwaan voor de installatie van de eerste abt.[61] Ook kende Bernardus de Doornikse situatie via Gerricus van Igny, met wie hij mogelijk al sinds 1125 bevriend was.[62] Gerricus was scholaster van Doornik vanaf circa 1130 totdat hij omstreeks 1135 in de abdij van Clairvaux intrad.[63]

Bernardus ageerde nadrukkelijk tegen prelaten die een weelderig leven leidden, zoals bisschop Simon van Vermandois. Kort voor 1141 zou Bernardus aan Simon gevraagd hebben om af te zien van de zetel van Doornik.[64] Absalom, de abt van Saint-Amand, die in 1142 tot eigen bisschop van Doornik werd gekozen, maar de zetel niet kon bezetten, was een goede vriend van Bernardus. Maar de sterkste aanwijzingen voor de invloed van Bernardus zijn dat de beëindiging van de personele unie plaatsvond door Eugenius III, de eerste cisterciënzer paus, en dat de bisschop, die na het overlijden van de door Eugenius gewijde Anselmus in Doornik gekozen werd, Geraldus, abt van het cisterciënzer klooster van Villers-en-Brabant, was.

Een kwestie die ook verband heeft met Bernardus, is het verhaal dat Godfried van Péronne bisschop van Doornik had moeten worden. In het eerste jaar van zijn prioraat in de abdij van Clairvaux (1140) zou hem namelijk de zetel van Doornik zijn beloofd.[65] Godfried werd echter nooit bisschop in Doornik en uit Doornikse bronnen is ook niet bekend dat hij kandidaat-bisschop was geweest.[66] Gezien de bemoeienis van Bernardus met het einde van de unie, zou het echter niet vreemd zijn, als er inderdaad een kandidaat-bisschop uit de cisterciënzer gelederen in beeld was geweest.

Paus Eugenius lette erop de rechten van de koning zoveel mogelijk te respecteren. Zo verzekerde hij de koning dat de pauselijke keuze en wijding van Anselmus als een uitzondering moest worden gezien en niet als een precedent dat inbreuk zou maken op de legitieme rechten van de koning.[67] De relatie tussen paus en koning raakte niet verstoord:

---

[61] Referenties bij Édouard de Moreau (Moreau 1945c: p.34, 398-399).

[62] Pycke 1988a: p.136. Beide mannen deelden hun vriendschap met Ogier, kanunnik van Mont-Saint-Éloi (bisdom Atrecht) en stichter van de abdij van Sint-Nicolas-des-Prés bij Doornik in 1125-1126.

[63] In 1138 werd hij abt van het cisterciënzer klooster van Igny (aartsbisdom Reims). Morson 1965a: kol.1113-1122.

[64] Warichez 1923a: p.3-12. Warichez 1923b: p.97-103.

[65] Elphège Vacandard (1891a: p.244-245) concludeerde dit op basis van een vermelding in een cisterciënzer handschrift uit de 13de en 14de eeuw (Troyes, Médiathèque de l'agglomération troyenne MS 1402). Weliswaar vermeldt dit handschrift *Nannetensem* (Nantes, dat inderdaad vacant was van 1140-1142) en niet *Tornacensem* (Doornik), maar in andere versies van dit verhaal is er inderdaad sprake van Doornik. Godfried van Péronne was volgens Petrus van Blois (PETRUS BLESENSIS 1904a: col.325 (Epistola CII), col.546 (Epistola CCXL) en Petrus Cantor (PETRUS CANTOR.1855a: col.168 (caput 54. *Contra ambitiosos*) kandidaat geweest voor de bisschopszetel van Doornik. Volgens dat relaas zou Godfried, zelfs na een dreigement tot kloosteruitzetting door Bernardus, geweigerd hebben om bisschop te worden. Petrus Cantor situeerde deze gebeurtenis onder paus Eugenius III, wiens pontificaat in 1145 begon, maar Godfried stierf op een 15de januari, uiterlijk in 1144. Zie ook: Vacandard 1895a: 1, p.395. RHF, 15: p.426-427. Zie: Mews 2002a: p.351. Dimier 1971a: p.55-56. Hefel 1912a: V: p.753 (bewerkt door H. Leclercq). Het blijft de vraag of niet het oorspronkelijke *Nannetensem* correct is, maar de latere vermeldingen laten in ieder geval zien hoe sterk de bemoeienis van Bernardus was verbonden met het einde van de personele unie.

[66] Herman van Doornik (2010a) meldt deze geschiedenis niet.

[67] RHF, 15: p.437-438. De handelwijze van Eugenius III was overigens niet ingegeven doordat het kiescollege in

begin 1146 had Lodewijk reeds de pauselijke oproep tot een kruistocht beantwoord en aan de vooravond daarvan verbleef Eugenius in 1147 geruime tijd in Saint-Denis en Parijs. Ook voor Samson, de aartsbisschop van Reims, was de bemoeienis van Bernardus welkom. Zo kon hij het aan de abt van Clairvaux overlaten om de koning ervan te overtuigen de splitsing van de twee bisdommen te accepteren.[68]
Het einde van de personele unie was voldoende belangrijk om nog vermeld te worden in de 13de-eeuwse kroniek van Willem van Nangis, monnik in Saint-Denis bij Parijs: "MCXLVI. De Kerk van Doornik die, sinds de tijd van de heilige Medardus ongeveer 600 jaar onderworpen was aan de bisschop van Noyon en zonder eigen bisschop, kreeg weer een eigen bisschop, toen Anselmus, abt van Sint-Vincentius in Laon, door paus Eugenius gewijd werd en aangesteld werd als bisschop in die stad."[69]

9.5 *Ecce sacerdos magnus*. De Doornikse kathedraal ontvangt haar eigen bisschop

Na zijn wijding keerde bisschop Anselmus met de Doornikse delegatie terug naar het noorden. In Laon wachtte hem een groots onthaal in zijn oude abdij, waar een opvolger werd gekozen, "zodat de monniken van Sint-Vincentius (*Saint-Vincent*) niet als wezen vaderloos achterbleven."[70] Van zijn intocht in Doornik zijn geen getuigenissen bekend, maar er kan weinig twijfel bestaan over de glorieuze inkomst die de nieuwe bisschop ten deel moet zijn gevallen. De intronisatie van Anselmus – de wijding had Eugenius III al voltrokken – vond in de nieuwe kathedraal plaats in aanwezigheid van onder meer de Vlaamse graaf Diederik van de Elzas.[71] Zeer toepasselijk zal de bisschoppelijk introïtusantifoon *Ecce sacerdos magnus* (*Zie de grote priester*) hebben geklonken, toen Anselmus in de kathedraal binnentrad.[72]
Kon de nieuwe oostpartij al gebruikt worden, of was deze nog niet voldoende gevorderd en vormde het majestueuze schip daarom het meest passende kader voor dit memorabele moment? De nieuwe kathedraal kon in ieder geval voor het eerst de functie vervullen waarvoor ze gebouwd was: als hoofdkerk van een bisdom met een zelfstandige, eigen bisschop.
Doornik kende al een bisschoppelijke residentie, maar bij de scheiding van de bisdommen Doornik en Noyon werd de plaats van het bisschoppelijk paleis veranderd. De oude residentie in het *Châtelet* te Doornik werd verlaten. [73] Het nieuwe paleis werd gebouwd naast het nieuwe

---

Doornik het niet eens was geworden, zoals Pacaut (1957a: p.37) meldt, maar omdat de delegatie uit Doornik de paus zelf had verzocht onmiddellijk een kandidaat te wijden om zo de aartsbisschop van Reims te passeren. Zie ook: Jaffé 1888a: p.32 (JL 8891); EUGENIUS III PAPA 1855a: kol.1122.

[68] Demouy 2005a: p.625. HERMAN VAN DOORNIK 1855a: kol.112-127.

[69] WILLEN VAN NANGIS 1824a: 1146. De Latijnse tekst luidt: MCXLVI. Ecclesia Tornacensis, quæ per annos circiter sexcentos a tempore beati Medardi sub episcopo Noviomensi sine proprio fuerat sacerdote, proprium cœpit habere espiscopum, Anselmo abbatesancti Vincentii Laudunensis ab Eugenio papa consecrato, et eidem urbi in episcopum destinato.

[70] HERMAN VAN DOORNIK 2008a: p.242-243 (cap.21). *Rediens ergo a Roma et cum magna processione Lauduni susceptus, nolens priores filios Sancti Vincentii monachos relinquere orphanos, unum ex eis domnum Balduinum aetate juvenem, sed moribus gravem, loco suo abbatem eis constituit, et a domno Bartholomaeo episcopo fecit ordinari* [..].

[71] Rolland 1931a: p.41. Hennebert 1866a: k.325-326.

[72] Dit een hypothese. Er zijn geen details bekend over de blijde inkomst en intronisatie van Anselmus.

[73] Voisin 1859b: p.95 en schets tussen p.80-81. Vleeschouwers – Van Melkebeek 1985a: p.115-116.

schip van de kathedraal.
Bisschop Anselmus koos Letbert de Blonde, die de diplomatieke missie naar Rome met succes had volbracht, als zijn kanselier. De lange terugreis uit Rome naar Doornik hadden ze samen afgelegd. Daarmee werd Letbert de eerste titulair kanselier van de Kerk van Doornik, aangezien zijn voorgangers allen uit Noyon kwamen.[74]

Anselmus was slechts twee jaar bisschop.[75] Van hem is niettemin een achttal oorkonden bewaard gebleven, die hij uitvaardigde ten gunste van het Sint-Pieterskapittel in Rijsel, de Sint-Calixtusabdij in Cysoing, de abdijen van Phalempin en Drongen, de Sint-Maartensabdij in Doornik, de Sint-Bavoabdij in Gent en (als enige buiten het bisdom) de Sint-Vedastusabdij in Atrecht. Een gemiddelde van vier oorkonden per regeringsjaar is voor Doornik halverwege de 12de eeuw vrij hoog.[76] Daarnaast was hij samen met bisschop Milo van Terwaan getuige bij een schenking van de graaf van Saint-Pol aan de Sint-Nicolaasabdij in Veurne, in 1147 of begin 1148.[77] Dit aantal kan wijzen op een zekere dynamiek die ontstond na de emancipatie van de bisschopszetel. Anselmus maakte ten minste één reis door zijn bisdom gedurende welke hij in 1148 de crypte van de Sint-Baafsabdij in Gent wijdde.[78] Op een onbekende datum – mogelijk gedurende dezelfde reis naar Gent – voltrok hij nabij die stad de wijding van de kapel voor de leprozen in Akkergem, op het terrein van dezelfde Sint-Baafsabdij.[79] Tijdens Anselmus' korte regeerperiode stichtte Diederik van de Elzas nabij Rijsel de cisterciënzer abdij van Loos. Mogelijk was Bernardus van Clairvaux, die in 1147 een reis door Vlaanderen maakte, bij de plechtige stichting aanwezig.[80] Het is niet uitgesloten dat Bernardus bij deze gelegenheid ook in Doornik zelf is geweest, dat slechts 20 km oostelijk van Loos ligt. Of Anselmus in maart 1148 in Reims was voor het grote concilie onder leiding van paus Eugenius III, is niet bekend.[81] Mogelijk was die reis al te ver voor de oude bisschop. Hij stierf op 24 augustus 1148 en werd begraven voor het hoofdaltaar van de Doornikse kathedraal.[82] Anselmus' graf was waarschijnlijk het eerste bisschoppelijke graf in de nieuwe 12de-eeuwse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal.

9.6 Hernieuwde discussie over de personele unie

Hoe de verkiezing van Anselmus' opvolger in Doornik precies verliep is niet bekend. Er zal het Doornikse kapittel veel aan zijn gelegen geweest om na de dood van de bisschop op 24 augustus 1148 direct over te gaan tot de verkiezing van een opvolger, beducht voor de

[74] Pycke 1988a: p.12-14. Vleeschouwers 1980a: p.5-55.
[75] Vleeschouwers 1980a: p.5-12. Dubrulle 1924a: kol.460.
[76] Vleeschouwers 1980a: p.11.
[77] Dubois 1936a: p.379-381.
[78] Huyghebaert 1971a: p.19.
[79] Huyghebaert 1971a: p.19.
[80] Moreau 1945c: p.399. Bernardus was onder andere in Atrecht, de Sint-Bertijnsabdij en Brugge. Williams 1935a: p.269.
[81] Odette Pontal (1995a: p.328-333) verwijst voor de lijst met aanwezigen naar: Oxford, Corpus Christi College ms.137: folio 99v-100r (niet geraadpleegd).
[82] GC 1725a, 3: kol.212. Over zijn sterfjaar: Vleeschouwers 1980a: p.9-12. In de *obituaria* van de kathedraal en de Sint-Medardusabdij staat Anselmus ingeschreven op 24 augustus. Cousin 1868a, III: p.269. Ook de dodenkalender van de Sint-Maartensabdij vermeldt 24 augustus. Berlière 1894a: p.208.

mogelijkheid dat de net verworven onafhankelijkheid weer teniet zou worden gedaan. En blijkbaar kreeg het kapittel snel toestemming van de koning en de aartsbisschop om tot een verkiezing over te gaan. Nog voor het eind van 1148 had Doornik nieuwe elect-bisschop. De keuze viel op de cisterciënzer monnik Geraldus (Gerard/Girald)[83], een pupil van Bernardus uit de moederabdij Clairvaux en sinds 1147 abt van Villers in Brabant. De datum van de verkiezing van Geraldus is niet bekend. Bisschop Geraldus was aanwezig bij een kerkvergadering in Reims in 1148.[84] De belangrijke rol die Bernardus en de cisterciënzer paus Eugenius gespeeld hadden bij de emancipatie van het bisdom Doornik is waarschijnlijk niet vreemd aan deze benoeming, hoewel onduidelijk is wie met de voordracht van Geraldus kwam.[85] De keuze kan gezien worden als een blijk van erkentelijkheid jegens de invloedrijke abt van Clairvaux en jegens paus Eugenius III. Bovenal was het een strategische keuze, omdat Bernardus zich zo nodig sterk zou maken voor bescherming van zijn leerling en ordegenoot in het geval van moeilijkheden met Noyon en Parijs. De keuze voor een geestelijke afkomstig uit de kloosterwereld en niet uit die van het bestuur, zal bij de wereldlijke machthebbers weinig weerstand hebben opgeroepen. De Franse koning kan overigens zelf het initiatief genomen hebben om te voorkomen dat een bisschop uit de machtige families van Vlaanderen of Henegouwen op de Doornikse zetel kwam.
De vrees in Doornik dat de recente onafhankelijkheid bedreigd zou worden, bleek gerechtvaardigd. De dood van Anselmus vormde voor het kapittel van Noyon aanleiding om de pas twee jaar oude scheiding ter discussie te stellen.[86] In Noyon was de zetel namelijk ook vacant. Bisschop Simon van Vermandois was op 10 februari 1148 in Syrië overleden en dat nieuws moet in de loop van datzelfde jaar Noyon bereikt hebben. Simons lichaam werd teruggebracht en in de door hem gestichte cisterciënzerabdij van Ourscamp ten zuiden van Noyon begraven.[87] Dat er in Doornik geen rancune bestond ten opzichte van de oude bisschop blijkt wel uit het feit dat zijn gedachtenis zowel in het *obituarium* van het kathedrale kapittel als dat van de Sint-Medardusabdij (*Saint-Médard*) opgenomen werd.[88]
De gelijktijdige sedisvacatie bood de Kerk van Noyon echter wel een kans om voor herstel van de unie te pleiten. Het kathedrale kapittel van Noyon vocht de bisschopsverkiezing in Doornik daarom aan. Het verweet het Doornikse kathedrale kapittel dat het niet was uitgenodigd om in een gezamenlijke zitting een nieuwe, gezamenlijke, bisschop te kiezen.[89] Blijkbaar waren de kanunniken van Noyon op het moment van het overlijden van Anselmus (24 augustus 1148) nog niet overgegaan tot de keuze van een opvolger voor Simon. Het appel van Noyon is bekend vanwege een brief van de kardinaal-diakens Odo van Sint-Joris-in-Velabro en Jacintus van Onze-Lieve-Vrouw in Cosmedin (de latere paus Coelestinus III) aan

[83] Zie over zijn abbatiaat: Coomans 2000a: p.583. Dimier 1984b: kol.805.
[84] Op deze bijeenkomst werd een schenking aan de abdij Saint-Lucien in Beauvais bekrachtigd. Beauvais, Archives départementales de l'Oise, H1165. Demouy 2005a: p.656. In Doornik komt de nieuwe bisschop voor het eerst in de bronnen voor op 21 mei 1149. Hij was dus in ieder geval geïnstalleerd in Doornik voor 21 mei 1149. Pycke 1986a: p.327.
[85] Dimier 1971a: p.58-59. Zie over cisterciënzer de eerste bisschoppen: Pacaut 1994a: p.41-47.
[86] Vleeschouwers 1980a: p.12-13.
[87] AET, Obituaires, 52: f.61v. Andere bronnen. Vleeschouwers 1980a: p.13. Volgens het obituarium van Sint-Maartens, Doornik op 9 februari.
[88] Op 10 februari. Cousin 1868a, III: p.269.
[89] Vleeschouwers 1980a: p.14.

Desiderius, aartsdiaken van Doornik en proost van Sint-Pieter in Rijsel.[90] Hieruit blijkt dat de paus na rijp beraad had besloten het appel van Noyon af te wijzen.[91] In Noyon waren de kanunniken overigens al vrij snel overgegaan tot de verkiezing van een nieuwe bisschop. Simons opvolger, bisschop Boudewijn II van Boulogne, is al in 1148 als bisschop van Noyon vermeld.[92]
Het appel van Noyon zorgde er waarschijnlijk voor dat Geraldus zijn zetel niet direct kon innemen. Zijn eerste, gedocumenteerde activiteit in zijn bisdom dateert namelijk pas van halverwege het jaar 1149. Op 21 mei 1149 bemiddelde hij tussen gravin Sibilla, regentes van Vlaanderen, en graaf Boudewijn IV van Henegouwen. De graaf van Henegouwen had Vlaanderen aangevallen, terwijl de Vlaamse graaf Diederik van de Elzas met de belangrijkste edellieden van het graafschap op kruistocht was.[93]
Enkele jaren later, op 31 december 1156 verkrijgt bisschop Geraldus van paus Adrianus IV een bul, waarin de zelfstandigheid van het bisdom Doornik en een deel van zijn kerkelijke bezittingen, werden bevestigd en waarin de paus verklaarde de Doornikse Kerk onder zijn bescherming te nemen.[94] Op dezelfde dag ondertekende de paus een vergelijkbare bul voor het Sint-Maartensklooster.[95]

9.7 Terwaan en Boulogne, een op handen zijnde bisdomsplitsing?

De afsplitsing van het bisdom Atrecht van dat van Kamerijk kon eind 11de eeuw de onafhankelijkheidsgevoelens in Doornik aanwakkeren. Mogelijk gebeurde hetzelfde met Boulogne-sur-Mer in het bisdom Terwaan, toen de personele unie tussen Noyon en Doornik beëindigd werd. Al eerder in de 12de eeuw werd in hervormingsgezinde kringen in Vlaanderen bijzondere waarde gehecht aan het idee dat de kerkprovincie Reims ooit een twaalftal bisdommen had gekend, zoals uit de later aan Remigius toegeschreven *Notitia Galliarum* bleek (zie § II.2.1). Zo had bisschop (1099-1130) Johannes van Terwaan al in 1113 gesproken over "de kerk van de heilige Maria, die in de stad Boulogne is gelegen, en die in vroegere tijden als kathedraal en bisschopszetel gebouwd is" – *ecclesia beatae Mariae, quae in urbe Bolonia sita est, sedes episcopalis et ecclesia cathedralis ab antiquis temporibus posita est*.[96]
Hoewel Johannes van Terwaan wellicht alleen duidde op het feit dat Boulogne de voorganger van Terwaan was geweest als bisschopszetel, is zijn uitspraak toch opmerkelijk. De bisschop bood hiermee een argument om (de omvang van) zijn eigen bisdom ter discussie te stellen. Johannes, een jeugdvriend van Lambert van Atrecht, kende de situatie in Atrecht goed, hij was de eerste aartsdiaken van het nieuwe bisdom Atrecht geweest.[97]
Tegen 1160 ontstond er inderdaad beroering in het bisdom Terwaan. Na de dood van bisschop

[90] Vleeschouwers 1980a: p.15. Over Desiderius van Kortrijk: Pycke 1988a: p.54; Van Cappel 1952a: p.381.
[91] RHF, 15: p.448.
[92] M. Lecomte (1932a: p.1420-1421) verwijst naar de correspondentie over deze verkiezing tussen de regent abt Suger van Saint-Denis en de kapitteldeken, de paus en Boudewijn zelf.
[93] Geraldus was verder aanwezig bij de wijding van de abdijkerk van Vaucelles op 26 mei en die van Hasnon op 29 mei 1149. Vleeschouwers 1980a: p.12. Van Melkebeek & Vleeschouwers 1981a: p.14.
[94] ACT, Cartularium C: f. 3r. Ramackers 1934a: p.209-211, nr.83. Een belangrijk deel van de wereldlijke goederen ontbreekt overigens in deze lijst. Lohrmann 1983a: p.130.
[95] Ramackers 1934a: p.211-212.
[96] Miraeus & Foppens 1748a, 4: p.355; Van Werveke 1924a: p.12-13, Zie ook § II.2.2.
[97] Berger 1958-1970a: p.508.

(1130-1159) Milo I weigerden de kanunniken van Boulogne-sur-Mer de nieuwe bisschop Milo II – een naamgenoot en neef van zijn voorganger – te accepteren.[98] Zij protesteerden bij aartsbisschop Samson van Reims en bij de paus. Wellicht was de aartsbisschop gevoelig voor het argument dat de metropool zijn oude luister pas werkelijk terug zou hebben met twaalf suffragaanbisdommen onder zich in plaats van de bestaande elf.[99] Over een eventuele stellingname van de Vlaamse graaf en de Franse koning in deze zaak is niets bekend. De Franse koning stond mogelijk welgezind tegenover het opsplitsen van het bisdom, aangezien Terwaan onder sterke invloed van de Vlaamse graaf stond.[100]
Milo II en het kapittel van Terwaan brachten de zaak voor bij paus Alexander III in september 1159. Bij verstek van de tegenpartij uit Boulogne-sur-Mer liet deze de situatie ongewijzigd. Opvallend is dat de paus te Anagni zelf de elect Milo II tot bisschop (1159-1169) van Terwaan wijdde.[101] Blijkbaar was de delegatie uit Terwaan er niet gerust op dat een wijding van Milo door de aartsbisschop en zijn collega-bisschoppen probleemloos zou verlopen. Pas vier eeuwen later kregen de kanunniken van Boulogne alsnog hun zin. Dat gebeurde bij de herindeling van de bisdommen in de Nederlanden in 1559, toen Boulogne onder koning Philips II van Spanje tot bisdom werd verheven. De stad Terwaan was enkele jaren daarvoor al door keizer Karel V verwoest (1553) en de bisschopszetel verplaatst naar Sint-Omaars (Saint-Omer).

[98] Van Werveke 1924a: p.12-13.
[99] Demouy 2005a: p.435-436, met referenties.
[100] Moreau 1945c: p.20-23.
[101] Zie de brieven van Alexander III aan de clerus en het volk van Terwaan op 4 januari 1160 (Duchet & Giry 1881a: p.33) en aan aartsbisschop Samson op 18 januari 1160 (RHF, 15: p.74).

10 De verankering van de eigen bisschop

10.1 Het bewind van bisschop Geraldus (1148-1166)

Na het korte, maar zo wezenlijke episcopaat van Anselmus, zorgden de 17 pontifcaatsjaren van bisschop Geraldus voor een gedegen verankering van de eigen bisschoppelijke zetel. De aanwezige structuren, zowel organisatorisch (bisdom, kapittel), als ruimtelijk (kathedraal, bisschoppelijk paleis) droegen daar in belangrijke mate aan bij. De regering van Geraldus was weinig spectaculair, maar oogt degelijk. De bronnen geven geen blijk van ingrijpende vernieuwingen, maar wel van gematigde hervormingen. Zo werd de situatie van kanunniken die niet bij de kathedraal woonden en niet aan het koorgebed deelnamen, vastgesteld. Op zijn verzoek vaardigde paus Alexander III in 1159 of 1160 een bul uit waarin bepaald werd dat de niet-residerende kanunniken slechts een beperkt, vast jaargeld kregen.[1] Dit gold niet voor hen die in verband met studie elders verbleven en daarvoor toestemming hadden gekregen.[2]
Uit de circa vijftig oorkonden die van Geraldus bekend zijn, blijken de vele activiteiten van deze cisterciënzer bisschop ten gunste van de geestelijke gemeenschappen in het bisdom. In tegenstelling tot zijn vaak reislustige voorgangers, verbleef Gerald vooral in Doornik. Van Geraldus' oorkonden die met plaatsaanduiding ondertekend zijn, komt de grote meerderheid uit de bisschopsstad.[3] Aangezien hij geen bisschop met twee zetels was, was de noodzaak tot reizen ook veel minder dan voor de opheffing van de personele unie. Hij verschijnt ook veel minder in de omgeving van de koning. Wel reisde hij meerdere malen door zijn bisdom. Zo was Geraldus in 1152 in de abdij van Saint-Amand en in 1154 en 1163 in Brugge.[4] In dat laatste jaar was hij ook in Gavere (bisdom Kamerijk, ten noorden van Oudenaarde) en in Rijsel.[5] Aan het begin van zijn pontificaat nam hij op 26 mei 1149 deel aan de wijding van de cisterciënzer abdijkerk van Onze-Lieve-Vrouw van Vaucelles (bisdom Kamerijk) en op 29 mei aan die van de abdijkerk van Hasnon (bisdom Atrecht).[6] In 1153 ondertekende hij samen met bisschop Milo van Terwaan een schenking, waarschijnlijk te Terwaan zelf.[7] In 1162 zal Gerald waarschijnlijk de aartsbisschop van Reims, Hendrik van Frankrijk, hebben ontvangen omdat Doornik op diens route naar Vlaanderen zal hebben gelegen, waar hij in dat jaar rondreisde.[8] Geraldus stierf op 14 juli 1166, nadat hij zich kort daarvoor in de Augustijnen abdij van Mont-Saint-Éloi zou hebben teruggetrokken. Hij werd niet in de Doornikse kathedraal begraven.[9]

10.2 Het kerkelijk landschap in de stad Doornik

Het lijkt erop dat de komst van een eigen bisschop voor het kerkelijk landschap in de stad Doornik zelf weinig betekende. Het kapittel bleef verantwoordelijk voor de kathedraal en de

---

[1] Miraeus & Foppens 1723a: II, p.1198 (met correctie van de toeschrijving, zie: Pycke 1986a: p.117).
[2] ACT, Cartulaire C, f. 7r. Ramackers 1934a: p.223. Pycke 1986a: p.287.
[3] Onderzoek naar de ondertekenaars van de oorkonden zonder plaatsaanduiding kan nog meer informatie verschaffen over de waarschijnlijke plaats van uitvaardiging.
[4] Dimier 1984b: kol.805. Waarschijnlijk was hij in 1161 in de Sint-Pietersabdij op de Blandijnberg in Gent. Van Melkebeek & Vleeschouwers 1981a: p.24 (met referentie).
[5] Zie referentie bij: Van Melkebeek & Vleeschouwers 1981a: p.17.
[6] Vleeschouwers 1980a: p.12. Voor de wijding van Hasnon: *Auctarium Hasnoniense* 1844a: p.441-442. Voor Vaucelles: Van Melkebeek & Vleeschouwers 1981a: p.14 (met referenties).
[7] Hij onderschreef daar een oorkonde voor de cisterciënzer abdij Ter Duinen. Van De Putte 1864a: p.448-449. Gezien de vijf kanunniken van het kathedrale kapittel van Terwaan te midden van de ondertekenaars gebeurde de ondertekening waarschijnlijk in Terwaan.
[8] Falkenstein 1993a: p.149.
[9] Zijn sterfdatum staat vermeld in het obituarium van het kapittel (met het jaartal 1166) en dat van de Sint-Maartensabdij op 14 juli. Rijksarchief Doornik, Obituaires, 52, f.82v; Kapittelarchief Doornik, Cartularium B.2, f.22r. Vleeschouwers 1980a: p.18. Berlière 1894a: p.198. Voor zijn graf: zie bijlage A2.

stadsparochie op de linkeroever en alle kerken – kerkrechtelijk feitelijk kapellen – die daartoe behoorden. Dat waren in ieder geval de Sint-Pieter (Saint-Pierre), de Sint-Piatus (Saint-Piat), de Sint-Eligius (Saint-Éloi) en de Sint-Kwinten (Saint-Quentin) binnen de stad. Net ten zuiden en zuidoosten van de stad lagen de Sint-Maartensabdij (Saint-Martin) en de Sint-Niklaas-in-de-Velden (Saint-Nicolas-des-Prés). Bij geen van deze kerken is bekend dat er grote bouwactiviteiten werden ontplooid, al moet daar onmiddellijk bij aangetekend worden dat schriftelijke bronnen daarover zo goed als ontbreken en dat van de zes kerken er drie volledig verdwenen en twee geheel herbouwd zijn, zodat de bouwwerken zelf niet of nauwelijks meer als bron kunnen dienen. Mogelijk stichtte het kapittel tijdens het episcopaat van Geraldus een kerk gewijd aan Jacobus in een snelgroeiende nieuwe wijk ten westen van de stad, die aanvankelijk nog niet binnen de muren lag. De kerk wordt voor het eerst genoemd in 1167.[10] Wellicht gaan de oudste delen van de westelijke toren tot deze periode terug.[11] Tijdens het bewind van Geraldus werd nabij de stad aan de weg naar Rijsel de leprozerie van Val d'Orcq gesticht, mogelijk op verzoek van burgers die de leprozen niet in de stad wensten. De leprozerie met bijbehorende kapel kwam te liggen binnen het gebied van de Sint-Kwinten, waar het kapittel, net zoals in de rest van de stadsparochie, het patronaatsrecht had. De bisschop gaf aan het kapittel de verantwoordelijkheid voor de leprozerie en de kapel, die dezelfde patroonheilige als kapittel en kathedraal kreeg: Onze-Lieve-Vrouw. Na de officiële bevestiging van de commune in 1180 namen de schepenen het beheer van de leprozerie over. Die bleef onder auspiciën van het kapittel dat ook het benoemingsrecht behield. Diverse leden van het kapittel deden in de loop der tijd schenkingen aan de leprozerie.[12] De Onze-Lieve-Vrouwekapel van deze leprozerie – later veranderd in Lazaruskapel – bestaat nog steeds. Het gaat om een eenvoudige kerkruimte met een kleine apsis.[13]

10.3 De kathedraal nadert haar voltooiing

Het grootste bouwproject in de stad, de kathedraal, naderde tijdens de regering van Geraldus haar voltooiing. Het koor en het transept waren bij zijn aantreden overwelfd en voorzien van hun dakstoelen, die dendrochronologisch gedateerd zijn tussen 1138-1146. Inmiddels werd gewerkt aan de imposante vieringtoren. De datering van de bijzondere dakstoel van de spits van deze toren, eveneens op basis van dendrochronologisch onderzoek, varieert tussen 1148 en 1158 (§ I.5.4). Naast de vieringtoren werd er ook in etappes aan de vrijstaande verdiepingen van de transepttorens gebouwd, eerst aan de oostzijde en vervolgens aan de westzijde. De zuidwestelijke Parochietoren zou na 1200 als laatste toren voltooid worden.

10.4 De verkiezing van bisschop Walter

Na het overlijden van bisschop Geraldus op 14 juli 1166, probeerde de Kerk van Noyon opnieuw om de twee bisdommen weer te verenigen onder één bisschop.[14] In een appel aan

[10] Dumoulin 1971a: p.38.
[11] Cornet 1951b: p.567.
[12] Vleeschouwers 1980a: p.15-17. Pycke 1986a: p.301-305 (met overzicht van schenkingen).
[13] Winance 1975-1976b: p.155-157.
[14] Falkenstein 1993a: p.120-123. Pacaut 1957a: p.84. Vleeschouwers 1980a: p.19-21.

paus Alexander III vroeg het kapittel van Noyon de twintig jaar oude scheiding ongedaan te maken. De paus vaardigde daarop een verbod uit, *specialem prohibitionem*, waarin het kapittel van Noyon, de deken en het kapittel van Doornik en de aartsbisschop van Reims (1162-1175) Hendrik van Frankrijk[15] verboden werd in deze kwestie ook maar enige actie te ondernemen.[16] Waarschijnlijk nam de paus hierop contact op met koning Lodewijk VII, de broer van de aartsbisschop.[17] Het Doornikse kapittel koos ondertussen uit zijn midden deken Walter tot bisschop en aartsbisschop Hendrik bleek bereid om de kandidaat-bisschop te wijden.[18] Het negeren van het pauselijke verbod door de aartsbisschop wijst erop dat de koning zijn toestemming voor een verkiezing al gegeven had, want het is onwaarschijnlijk dat de metropoliet zowel tegen de paus als de koning zou handelen.
De wijding vond uiterlijk in april 1167 plaats, want in een brief aan aartsbisschop Hendrik van 30 april 1167 uitte Alexander III zijn woede en teleurstelling over het feit dat zijn verbod genegeerd was. De paus eiste van Hendrik dat deze ervoor zorgde dat Walter zijn ambt zou neerleggen en met het Doornikse kiescollege naar Reims zou komen voor een afstraffing.[19] Zover is het niet gekomen.[20] Alexander III stond geïsoleerd in deze kwestie, terwijl de aartsbisschop de steun van de koning had. In Noyon, waar ondertussen ook bisschop (1148-1167) Boudewijn II was overleden, zag het kapittel in dat een herstel van de unie niet langer haalbaar was. Het koos nog hetzelfde jaar als opvolger bisschop (1167-1175) Boudewijn III.[21] Uiteindelijk legde de paus zich neer bij de situatie. In een schrijven van 16 maart 1168 bevestigde hij Walter in zijn bisschopsambt, "op verzoek van koning Lodewijk VII en aartsbisschop Hendrik van Reims". Uit de brief blijkt dat de paus een eigen bisschopskandidaat in Doornik had willen benoemen, maar niet dat hij het plan had gehad om

[15] Hendrik, de derde zoon van koning Lodewijk VI de Dikke, was bisschop van Beauvais vanaf 1149 tot aan zijn verkiezing (14 januari 1162) tot aartsbisschop van Reims, als opvolger van Samson van Mauvoisin († 21 september 1161). Falkenstein 1993a: p.103-104.
[16] ALEXANDER III PAPA 1855a: kol.443c-444b (brief 438).
[17] Falkenstein 1993a: p.121 n.6.
[18] De wijding vond plaats na 14 juli 1166 (dood van bisschop Gerald), maar vóór 30 april 1167 (brief van paus Alexander III aan de aartsbisschop Hendrik van Frankrijk over de wijding van Walter/Gautier). Pycke 1988a: p.9. Het is opvallend dat Hendrik van Frankrijk, de broer van koning Lodewijk VII, in deze zaak handelt ten voordele van de Kerk van Doornik. In de voorafgaande decennia waren zijn voorgangers in deze kwestie steeds op de hand van de Franse koning geweest. De grond van Hendriks handelen is hoogstwaarschijnlijk gelegen in zijn vroegere monnikschap van de abdij van Clairvaux, dat überhaupt van invloed was op zijn werkwijze als aartsbisschop. Zie: Falkenstein 1993a. Zoals al aan de orde kwam, waren de uitgesproken opvattingen van de heilige Bernardus over de personele unie van Noyon en Doornik van belangrijke invloed op het uiteindelijke einde van de personele unie. Hendrik handelde dus niet in het belang van het koningschap, maar in dat van de Kerk, in de geest van Bernardus en de cisterciënzer paus Eugenius III. Dat Hendrik deze vrijheid kon nemen, kan ook beschouwd worden als een aanwijzing dat koning Lodewijk VII geen ernstige bezwaren meer had tegen de zelfstandigheid van de Doornikse bisschopszetel.
[19] De brief, *data Laterani, II Kalendas Maii*, is gepubliceerd in: ALEXANDER III PAPA 1855a: kol.733. Falkenstein 1991a: p.123.
[20] Ondanks de woede van de paus werd aartsbisschop Hendrik geheel ontzien. De financiële nood van Alexander, die kort daarvoor aan de aartsbisschop om extra geld had gevraagd, was er mogelijk niet vreemd aan. Falkenstein 1991a: p.123.
[21] De chronologie van de gebeurtenissen in Noyon is niet helder. Lecomte (1932a: k.1421) meldt tegelijkertijd dat Boudewijn II op 4 mei overleed en dat Boudewijn III op 27 april voorging bij een translatie in de kathedraal (Lecomte 1932b: k.1421). Vleeschouwers 1980a: p.21. Was Boudewijn II al ziek en had hij zich teruggetrokken uit het actieve ambt?

de personele unie met Noyon te herstellen.[22] De kanunniken van Doornik hadden echter het door de paus uitgevaardigde *mandatum* (bevel) als een bedreiging voor de onafhankelijkheid gezien.[23] De snelle verkiezing van een bisschop in Noyon in 1167 en de brief van Alexander III wijzen erop dat de dreiging van een hernieuwde samenvoeging niet reëel was geweest. Deze bleek definitief afgewend. Er zijn uit Noyon geen verdere pogingen bekend om de twee bisdommen weer samen te voegen. De Doornikse strategie om zo snel mogelijk een nieuwe bisschop uit eigen gelederen te kiezen was in ieder geval wel effectief geweest. Niet alleen was de zelfstandigheid ten opzichte van Noyon versterkt, maar ook was voorkomen dat de paus het kapittel, de aartsbisschop en de koning gepasseerd zou hebben bij de bisschopsverkiezing.
Dat de pauselijke gemoederen niet zo verhit waren geweest, kan blijken uit een oorkonde van 11 maart 1168. Daarin verklaarde Alexander het bisdom onder zijn bescherming te nemen en erkende hij, in navolging van zijn voorgangers Eugenius en Adrianus, de zelfstandigheid van de Doornikse bisschopszetel.[24]

10.5 Het pontificaat van Walter

Walter (Walterus/ Galterus/ Gautier) was voor zijn verkiezing tot bisschop geruime tijd deken van het kathedrale kapittel geweest en had als zodanig van 1147 tot 1166 leidinggegeven aan het college van kanunniken.[25] Hij kende het kapittel dan ook bijzonder goed. Als deken was hij ook nauw betrokken bij de bouw van de kathedraal, waarvoor het kapittel als opdrachtgever verantwoordelijk was.
Walter verloochende zijn nauwe band met het kathedrale kapittel niet. Tijdens zijn korte episcopaat (1166-1172) zette hij zich bijzonder in voor een verbetering van de kapittelorganisatie. Het doel was om de economische basis van het kapittel te versterken en de aanwezigheid van de kanunniken in het koor te bevorderen. De voltooiing van de kathedraal, de herbouw van de kapittelgebouwen en de pandgang en de toename van de inkomsten speelden hierbij een belangrijke rol.[26] In 1167 kende Walter het eerste jaar van inkomsten van vrijgekomen prebenden toe aan het Officium van het Refectorium. Deze niet onaanzienlijke inkomsten kwamen mogelijk goed van pas voor de afbouw en uitstoffering van de kathedraal. De transepttorens waren nog niet voltooid, in het bijzonder de Brunin-toren en de Parochietoren. Ook de aankleding en inrichting van de kathedraal waren kostbaar.[27]
Twee leden van het kapittel waren nauw betrokken bij de nieuwe maatregelen. De eerste was Letbert van Bailleul, die Walter als deken was opgevolgd en die tevens proost en

[22] ACT, Cartularium C: f.8r. Ramackers 1934a: p.256-257. Demouy 2005a: p.421, 435. Pacaut 1936a: p.287. Alexander was wel van plan geweest om het kapittel van Noyon de gelegenheid te geven bij de Franse koning Lodewijk VII en de Reimser aartsbisschop uiteen te zetten waarom het Doorniks kapittel opnieuw de bisschop van Noyon zou moeten erkennen. Vleeschouwers 1980a; p.20-21.
[23] Het *mandatum* waarvan hier sprake is, is een van de oudste bekende. Over de pogingen van Alexander III om meer greep te krijgen op bisschopsbenoemingen: Pacaut 1936a: p. 287-288.
[24] ACT, Cartularium C: f. 6r. Ramackers 1934a: p.255-256.
[25] Pycke 1988a: p.8-10. Hoewel het kapittel normaliter de deken *ex gremio* (uit de eigen geleding) koos, is het goed mogelijk dat Walter geen kanunnik in Doornik was, toen hij gekozen werd. Hij komt namelijk niet voor bij de lijsten met kanunniken in de jaren voor zijn verkiezing. Pycke 1986a: p.132.
[26] Pycke 1986a: p.99.
[27] Pycke 1986a: p.141.

waarschijnlijk ook thesaurier was.[28] De tweede was de cantor Letbert de Blonde die bovendien sinds 1146 bisschoppelijk kanselier was en in die hoedanigheid een vertrouweling van de bisschop. Hij was nog in Rome aanwezig geweest bij de beëindiging van de personele unie en de wijding van bisschop Anselmus.[29] Beide kanunniken waren ook aan elkaar verwant, doordat de zuster van Letbert de Blonde getrouwd was met de broer van Letbert van Bailleul.[30]
Belangrijke maatregelen betroffen het op orde brengen van de administratie van het kapittel, zoals het ordenen van het archief. Belangrijke aktes en privileges van het kapittel werden in het kader van deze activiteit opgenomen in het oudst bekende cartularium van het Doornikse kapittel. De kapittelbezittingen werden daarentegen opgetekend in een polyptiek. Uit deze tijd dateert ook de oudst bekende versie van het privilegium van Chilperik (zie § III.5.2.8). De statuten van het kapittel werden voorgelegd aan en bevestigd door paus Alexander III.[31]
Om het aanzien van het kapittel te vergroten en de eredienst in de kathedraal meer luister bij te zetten, vroeg bisschop Walter pauselijke toestemming voor een uitbreiding van het kapittel van 30 naar 40 kanunniken.[32] Sinds 1163 bepaalde een pauselijk voorschrift dat het aantal prebenden in een kapittel in principe gelijk moest blijven. Tevens stelde het voorwaarden aan een eventuele verhoging van dat aantal. Doorslaggevend daarbij was de vraag of er voldoende middelen aanwezig waren om de kanunniken genoeg inkomsten te verschaffen, zodat deze geen redenen hadden om bij andere kapittels prebenden te verwerven.[33] Op 14 maart 1170 gaf paus Alexander III toestemming voor de uitbreiding: "*quoniam igitur indignum est tam celebram ecclesiam copiam clericorum sibi deservientum non habere"* (want het is immers onwaardig dat een zo beroemde kerk niet een overvloed aan geestelijken heeft om deze te bedienen).[34] Vanaf dat moment werd tijdelijk iedere vrijkomende prebende gesplitst en door de bisschop toegewezen aan twee kanunniken.[35] Bij de dood van Walter was dit proces nog niet voltooid.
Met de toename van het aantal kanunniken, hield waarschijnlijk ook de toename van het aantal groot-vicarissen verband. In 1171 vindt de stichting van de eerste groot-vicarieën plaats.[36] Deze groot-vicarissen, clerici die geen kanunnik waren, werden speciaal aangesteld voor de eredienst en waren verplicht om bij de kathedraal te wonen.[37] De groot-vicarissen waren nodig, omdat de eredienst in de kathedraal in deze tijd een steeds uitgebreider en gevarieerder karakter kreeg. Naast het koorgebed van het kapittel en de belangrijke plechtigheden, waarin de bisschop of de deken voorgingen, waren er missen aan het parochiealtaar en aan andere altaren. Daarbij kreeg de liturgie in de kathedraal een extra facet door de opkomst van de kapelanieën. De oudst bekende vermelding van de stichting van een

[28] Pycke 1988a: p.10-12.
[29] Pycke 1986a: p.141. Pycke 1988a: p.12-14.
[30] Pycke 1988a: p.11.
[31] Pycke 1986a: p.141.
[32] Pycke 1986a: p.57, 99.
[33] Lohrmann 1983a: p.151, 321. Verwijzing bij: Pycke 1986a: p.99.
[34] GC 1725a, instrumenta: col.48; Pycke 1986a: p.99.
[35] GC 1725a, instrumenta: col.47-48.
[36] In 1171 vond de stichting van een groot-vicarie plaats door Letbert de Blonde en een tweede door Thomas, burger van Doornik en een onbekende stichter. In of omstreeks 1180, 1189, 1198, 1200, 1205 en 1218 zouden nog nieuwe groot-vicarissen worden aangesteld. Zie het schema bij: Pycke 1986a: p.180.
[37] Pycke 1986a: p.181-182.

kapelanie in de Doorniks kathedraal dateert uit 1173.[38] Een kapelanie was een individuele stichting, waarbij de stichter een vermogensfonds instelde uit de opbrengst waarvan een kapelaan werd betaald om missen te lezen voor het zielenheil van de stichter, en soms ook voor zijn verwanten. Deze missen werden gelezen aan daartoe aangewezen, of soms speciaal daarvoor opgerichte, altaren. De stichtingen zorgden voor extra inkomsten, maar betekenden ook extra werk. De kapelaans die deze taken uitvoerden waren ook gehouden om aan het volledige koorgebed mee te doen.[39]
De periode waarin Walter bisschop was, betekende een relatief rustige periode voor het bisdom. Onder de graven (1128-1168) Diederik en (1168-1191) Philips van de Elzas groeide in Vlaanderen de welvaart, vooral dankzij een krachtige binnenlandse politiek en een stabiel buitenlands beleid. De macht van de Vlaamse graaf bereikte een hoogtepunt met de verwerving van de Vermandois, de Valois en Amiens (1163) na het huwelijk van Philips met Elisabeth van Vermandois in 1156.In het graafschap werden de gerechtelijke en administratieve instellingen vernieuwd en grote projecten opgezet, zoals de stichting van havens en de inpoldering van landerijen. In de eerste jaren van het bewind van Philips speelde zijn kanselier, Robrecht van Ariën, daarin een belangrijke rol. Dankzij de groei van de industrie en de handel kwamen de Vlaamse steden, waarvan er vele in het bisdom Doornik lagen, tot grote bloei. Dat gold ook voor de stad Doornik zelf. De toenemende welvaart in het bisdom bracht ook de Kerk extra inkomsten uit bezittingen, belastingrechten en schenkingen. Walter was vooral binnen zijn bisdom actief. Over reizen buiten zijn bisdom is weinig bekend. Hij was in 1168 in Reims voor een kerkvergadering over een geschil aangaande de Reimser abdij van Sint-Theodoricus (*Saint-Thierry*).[40] Tijdens zijn bewind vond op 6 juni 1170 in de Sint-Maartenskerk in Doornik een plechtige translatie plaats van uit Keulen afkomstige relieken van Ursula en enkele van haar elfduizend maagdelijke metgezellen.[41]

10.6 Activiteiten rond en aan de kathedraal

De uitbreiding van het kapittel had in meerdere opzichten te maken met de voltooiing van de kathedraal. Dankzij de toename van het aantal kanunniken, maar vooral door de aanstelling van groot-vicarissen en de stichting van de eerste kapelanieën namen de activiteiten in de kerk toe. Niet alleen wilde men aan de nieuwe, uitzonderlijke kerk een groter aantal geestelijken verbinden, men kon zich deze inmiddels ook veroorloven omdat de voltooiing van de kathedraal betekende dat veel inkomsten van het kapittel weer beschikbaar kwamen voor andere zaken. Door deze overvloed voor de Kerk (*ob abundantiam ecclesie*, zo staat er in de bul van Alexander III) kon het aantal prebenden worden uitgebreid van 30 naar 40.[42]
Overigens moet het kapittelbezit als zodanig in de loop van de 12de eeuw sterk toegenomen zijn. Enerzijds kwam dit door schenkingen van adel en rijke burgerij, anderzijds door de sterke toename van de inkomsten uit de opkomende Vlaamse steden. Daarnaast zorgde de herziening van de organisatie van het kapittel voor een doelmatiger gebruik van middelen. Dit

[38] Pycke 1986a: p.184, 186: 1173 stichting van een kapelanie door dekaan Letbert de Blonde en in 1174 vier kapelanieën door Boudewijn zoon van Awide.
[39] Pycke 1986a: p.187-188.
[40] Demouy 2005a: p.657. Reusens 1880-1883a: kol.507-508.
[41] Berlière 1894a: p.134.
[42] Lohrmann 1983a: p.151, 321.

kwam ook ten goede aan het gebouw en de liturgie, maar ook aan andere activiteiten van het kapittel zoals onderwijs, armen- en ziekenzorg.
Wellicht kan een schenking van Everardus de Vinea ook in verband worden gebracht met de voltooiing van de kathedraal. Tussen 1153 en 1156 schonk deze muntmeester een gouden kelk ten behoeve van de hoogmissen aan het hoofdaltaar.[43] In de schenking wordt de nadruk gelegd op het voorgaan van de bisschop aan het hoofdaltaar, waarmee ook een verband met de herwonnen bisschoppelijke onafhankelijkheid lijkt te worden gelegd.

10.7 De kerkwijding van 1171

De Doornikse *continuatio* (voortzetting) van de kroniek van Sigebert van Gembloers, van de hand van een monnik van de Doornikse Sint-Maartensabdij, vermeldt voor het jaar 1171: [..] *Eodem etiam anno nobilis ecclesia Tornacensis beatae Mariae semper virginis dedicata est ab illustro viro domno Henrico Remensi archiepiscopo pluribus secum adunatis episcopis* [..]. (In hetzelfde jaar werd de nobele kerk van Doornik van de zalige Maria altijd Maagd gewijd door de illustere heer Hendrik, aartsbisschop van Reims, in vereniging met vele andere bisschoppen.)[44]
De voltooiing van de kathedraal gaf dus aanleiding tot een feestelijke wijding in 1171, een hoogtepunt in het korte pontificaat van bisschop Walter. In iedere kerk is de herdenking van de kerkwijding een van de hoogfeesten in het kerkelijk jaar. Op die dag wordt de plechtige ingebruikname van het kerkgebouw herdacht, een plechtigheid die haar wortels heeft in het Oude Testament (I Makk. 4, 36-59) en ook al uit de vroegchristelijke tijd bekend is. In tegenstelling tot de wijding van kerken van een lokale of besloten gemeenschap, zoals die van parochies of kloosters, is de wijding van de kathedraal, de moederkerk van een bisdom, niet alleen een hoogfeest in de betreffende kerk zelf, maar in het hele bisdom.[45] De datum van de kathedraalwijding komt daarom voor op de diocesane heiligenkalenders in missalen en brevieren. Het is dankzij dit feit dat voornamelijk de wijdingsdata van kathedralen bekend zijn gebleven. De rituelen en tradities rond de kerkwijding zijn pas in de loop van de Middeleeuwen tot een uniforme praktijk binnen de gehele Latijnse Kerk uitgegroeid. Dat gold evenzeer voor de jaarlijkse herdenking ervan, die vaak pas later ingang vond. Het is niet voor niets dat het Romeinse missaal een herdenkingsfeest kent voor alle kerken waarvan de wijdingsdatum niet bekend is.[46]
Canoniek rechtelijk gezien vindt een wijding plaats op het moment dat een kerk in gebruik wordt genomen voor de eredienst. Idealiter gaat het om een voltooid gebouw. In de Middeleeuwen was dit eerder uitzondering dan regel en blijken er wijdingen te hebben plaatsgevonden op diverse momenten, die soms wel en soms niet met de bouwactiviteiten te maken hadden. Wijdingen die verband houden met bouwwerkzaamheden zijn wijdingen bij de eerstesteenlegging, bij het onder

[43] Everardus De Vinea of Éverard de le Vigne. ACT, Cartularium C, f.q19r-19v. Voisin 1866b: p.334-335. Rolland 1931a: p.126. Dumoulin & Pycke 1980a: p.71n.3. Voor de correcte jaartallen: Pycke 1988a: p.104.
[44] *CONTINUATIO TORNACENSIS* 1844a: p.444; Du Mortier 1848a: p.210. Zie ook: Rolland 1934a: p.123-126. Huyghebaert 1971a: p.20-21.
[45] Het wijdingsfeest van kerken waarvan de wijdingsdatum onbekend is, wordt in de Nederlandse kerkprovincie tegenwoordig op 25 oktober gevierd.
[46] De mis ter gelegenheid van het kerkwijdingsfeest, de kerkmis, en alle feestelijkheden waarmee dit gepaard ging, liggen aan de basis van het woord “kermis”. Nissen 2002a.

dak brengen of bij voltooiing van een gebouw of de (her)plaatsing van het hoofdaltaar. Indirect hiermee te maken hebben wijdingen door zeer hoge prelaten, wier, soms toevallige, aanwezigheid een reden is om tot de wijding van een nog te voltooien of juist allang voltooid gebouw of altaar over te gaan. Daarnaast zijn er de herwijdingen die plaatsvinden na de ontheiliging van een kerk door geweld of heiligschennis.
Het *Pontificale romanum* geeft aan dat de zondag of een feestdag de meest gepaste dag is voor de wijding van een kerk. Dat dit geen absoluut voorschrift was blijkt uit een brief van paus Innocentius III aan bisschop Stephanus van Doornik van 7 februari 1205 die opgenomen is in de decretalen van paus Gregorius IX (†1241) en daarmee onderdeel is geworden van het canonieke recht. Innocentius III liet aan de bisschop weten dat hij in zijn bisdom de kerkwijding zowel op zondag als op enige andere dag van de week kan voltrekken.[47]

Of de wijding plaatsvond op 9 mei, de in Doornik overgeleverde feestdag van de kerkwijding van de kathedraal, vermeldt de kroniek niet. Het feit dat 9 mei in 1171 op een zondag viel, maakt dit al waarschijnlijker, maar er zijn nog meer argumenten die voor deze datum pleiten.[48] In twee 13de-eeuwse missalen staat de datum van 9 mei vermeld als de liturgisch gevierde verjaardag van de kerkwijding.[49] Ook in de vroeg-13de-eeuwse necrologie van het Doornikse Sint-Maartensklooster staat op 9 mei: *In civitate Tornaco dedicatio ecclesie sancte Marie matris Domini*, (Wijding van de kerk van de heilige Maria moeder Gods in de stad Doornik).[50]
In 1171 viel 9 mei op de laatste zondag van de Paastijd, drie dagen na Hemelvaart en een week voor Pinksteren. Dat was midden in een belangrijke periode van het Doornikse kerkelijk en stedelijk jaar. Sinds de Karolingische tijd was Pinksteren het feest bij uitstek waarop de inwoners van een bisdom naar de moederkerk pelgrimeerden.[51] En rond Pinksteren werd in de stad een grote jaarmarkt gehouden, die twintig dagen duurde, van Hemelvaart tot de tweede dinsdag na Pinksteren. Het is aan te nemen dat de jaarmarkt rond het gebruik van de diocesane pelgrimage naar de moederkerk ontstaan is.[52] De keuze voor een wijding op de zondag voor Pinksteren zal

[47] GREGORIUS IX PAPA 1881a: compilationis liber III. Titulus XL: De consecratione ecclesiae vel altaris: *Innocentius III. Tornacensi Episcopo: Tua fraternitas + requiri fecit a nobis, utrum tibi dedicationes ecclesiarum tam diebus dominicis quam privatis liceret celebrare; super quo Inquisitioni tuae taliter respondemus, quod in dioecesi tua licet tibi ecclesiis dedicationem impendere tam diebus dominicis quam privatis. Datum Romae VII. Id. Febr. A. VII. 1205.* Budot 1909a: p.40.
[48] *Consécration*, in: *Dictionnaire de droit canonique* 4, 1949, Paris: kol.262. Zie ook: Michaud 1978a. Paul Rolland (1934a: p.124) vergiste zich een week en meende dat op 9 mei 1171 Pinksteren werd gevierd. In 1171 viel 9 mei echter op de zondag na Hemelvaart, de zondag *Exaudi*, de laatste zondag van de paastijd, een week voor Pinksteren. Het Pinksterfeest viel in 1171 op 16 mei, vijftig dagen na Pasen dat in 1171 op 28 maart was gevierd. Het is overigens uitgesloten dat Pinksteren op 9 mei valt, omdat dit 21 maart als paasdatum veronderstelt, hetgeen onmogelijk is: Pasen valt nooit vroeger dan 22 maart. Zie voor de data: De Mas Latrie 1889a: p.134, 266, 310 of Grotefend 1991a: p.156.
[49] Huyghebaert 1971a: p.20-21. Het oudste missaal is Doornik, BCC, ms. A 10, dat in de eerste helft van de 13de eeuw gedateerd kan worden. Zie: Dumoulin 1971b: p.49. Het tweede missaal (Doornik, BCC ms. A 11) dateert van omstreeks 1265. Zie: Stones 1971a: p.51-52. Jean Cousin (1868a) vermeldt de wijding van 1171 niet, waarschijnlijk omdat hij de tekst niet kende. Pycke (2005a: p.134) wijst op diverse (niet nader genoemde) bisschoppelijke en kapitteloorkonden die van de datum melding maken.
[50] Berlière 1894a: p.134.
[51] In de Merovingische tijd werd nog bepaald dat de gelovigen op de grote liturgische feesten naar de hoofdkerk dienden te pelgrimeren. In de Karolingische tijd was dit gebruik beperkt geraakt tot het Pinksterfeest. Dumoulin & Pycke 1987a: p.15.
[52] Volgens Rolland (1934a: p.124) en Pycke (1986a: p.45) was de jaarmarkt rond Pinksteren een herdenking van de wijding van de kathedraal. Het zou in dat geval iet waarschijnlijker zijn geweest dat de jaarmarkt niet jaarlijks rond

op zijn beurt weer samengehangen hebben met de al bestaande pelgrimage en jaarmarkt.[53] Rond Pinksteren vonden ook andere plechtigheden plaats. Zo werden op maandag, dinsdag en woensdag onder het Pinksteroctaaf de reliekschrijnen van de patroonheiligen van de gilden vanuit de kathedraal over de markt gedragen.[54] In de week na Pinksteren vond ook de bisschoppelijke synode plaats.[55]
De verjaardag van het wijdingsfeest werd in Doornik ieder jaar op 9 mei op grootse wijze gevierd en een octaaf lang herdacht, zoals ook elders het gebruik was. Het was een hoogfeest met de status *duplex* (hoogdubbel) met negen lezingen. De bisschop zelf ging voor in de liturgie en er vonden meerdere processies plaats.[56] Op de feestdag zelf trok een plechtige processie rondom de kathedraal die via het hoofdportaal door de immuniteit (*vicus canonicorum*) voerde.[57]
Het feest van de kerkwijding viel samen met het feest van de overbrenging (translatie) naar Bari van de relieken van de heilige Nicolaas, de patroonheilige van het parochiealtaar in de kathedraal.[58] Voor de kanunniken was de verjaardag van de kathedraal ook in materieel opzicht belangrijk: afgezien van het hoogfeest van Kerstmis en de gedenkdag voor koning Chilperik (zie § III.5.2.8), was er geen dag waarop zij zo'n fors bedrag uit de opbrengst van de *mensa capitularia* (hun gezamenlijk goederen) uitgekeerd kregen.[59] Normaal kregen zij op feestdagen standaard 41 Parijse stuivers (*denarii*), soms met een aanvulling. Op de verjaardag van de kerkwijding ontvingen zij bijna het driedubbele, namelijk 113 Parijse stuivers.[60]

Weinig is bekend over het hoofdaltaar en de andere altaren van de nieuwe kathedraal. Waarschijnlijk was het hoofdaltaar gewijd aan Sint-Stephanus, waarmee de oude bisschoppelijke Stephanuskerk geïncorporeerd werd in de nieuwe kathedraal. Het Stephanus–patrocinium zou later ook weer aan het hoofdaltaar van het 13de-eeuwse koor worden verbonden.[61]
Vanzelfsprekend kende de kathedraal ook ten minste één voornaam Maria-altaar. Dit altaar wordt genoemd in een schenking uit 1169 waarin de kunstenaar (*faber*) Bernard zeven lampen schenkt die de hele nacht moeten branden bij het Maria-altaar.[62]

Pinksteren, maar rond 9 mei zou zijn gehouden.
[53] Ook de wijding van de bisschoppelijke Sint-Vincentiuskapel tussen de kathedraal en het bisschoppelijk paleis vond plaats in de periode van de jaarmarkt, en wel op Pinksterdinsdag 19 mei 1198. Dumoulin & Pycke 1991a: p.17-18.
[54] Zo blijkt althans uit het 14de-eeuwse *Liber decani*. Dumoulin & Pycke 1987a: p.17. Voor het begin van de 13de eeuw is bekend dat de Heilig Kruisreliek op Pinksterwoensdag op de jaarmarkt getoond werd. Pycke 1983-1984a: p.77.
[55] Pycke 1986a.
[56] De kerkwijding was een van de "zeteldagen" (*festi cathedrali*), dagen waarop de bisschop zelf (of bij zijn afwezigheid de deken van het kapittel) voorging. Pycke 1986a: p.205. Dit is gedocumenteerd voor de 13de eeuw, maar gold ongetwijfeld ook al in de 12de eeuw.
[57] De route voerde langs de oven van het kapittel (*furnus capituli*), de *Moncel* (*Monticulum*, het plein ten noorden van de kerk), langs het belfort en de Grote Markt (*forum*), het kwartier van Onze-Lieve-Vrouw (*vicus beate Marie*, nu *Rue Notre-Dame*) en het bisschoppelijk paleis *(domus episcopi*) weer terug naar de kathedraal Voor het ceremonieel rond de verjaardag van de wijding en processieroute omstreeks 1420, zie Pycke 2003a, in het bijzonder rubriek 162, p.101: "*In Dedicatione ecclesie*".
[58] Pycke 1986a: p.255. Op 9 mei 1087 waren de relieken van de heilige Nicolaas in Bari vanuit Myra aangekomen. Dit translatiefeest verspreidde zich al spoedig over de westerse wereld.
[59] Pycke 1986a: p.205-208.
[60] Pycke 1986a: p.208.
[61] Pycke 2003a: p.151.
[62] Pycke 2003a: p.254, met verwijzing naar het obituarium van het kapittel (ACT, obituaire, f.88r), bij de datum 28 augustus. Uit de vermelding van de dood van abt Walter van het Sint-Maartensklooster (†1160) in de kroniek van

10.8 De betekenis van de wijding van 1171

Het jaartal 1171 is een van de weinige die de 12de-eeuwse bronnen met betrekking tot de kathedraal noemen. Aangezien de vermelding afkomstig is uit een eigentijdse kroniek, geldt zij ook als betrouwbaar. Bovendien vonden er rond 1171 allerlei gebeurtenissen plaats, die kunnen wijzen op de voltooiing en wijding van de kathedraal. Dit gegeven is door veel architectuurhistorici aangegrepen om een uitspraak te doen over de bouwgeschiedenis van de kerk. Aanvankelijk is er dan ook vanuit gegaan dat de wijding samenviel met de voltooiing van het bouwwerk, of in ieder geval met een deel ervan (schip of schip en transept).[63] Zoals we hiervoor al zagen, was dat lang niet altijd het geval.[64] Er mag dus niet voetstoots vanuit worden gegaan dat de wijding samenviel met de voltooiing van de kathedraal als geheel.
Zoals vermeld door de *continuator* van de kroniek van Sigebert van Gembloers was de wijding van 1171 een zeer plechtige gebeurtenis. De vraag is of aartsbisschop (1162-1175) Hendrik van Reims en zijn collega-bisschoppen speciaal voor deze gelegenheid naar Doornik waren getogen. Niet uitgesloten is dat zij om een andere reden samengekomen waren en dat de aanwezigheid van dit illustere gezelschap een goede aanleiding was om tot de kerkwijding over te gaan. Ook kan opgemerkt worden dat de wijding van de kathedraal wellicht al eerder had kunnen plaatsvinden, maar dat door de commotie rond de benoeming van Walter mogelijk enig uitstel wenselijk was geweest.
Als een van de voornaamste kerkelijke riten kan een kerkwijding uitsluitend door een bisschop voltrokken worden. Dat kan de zetelend bisschop zijn. Kerkrechtelijk is het niet vereist dat daar andere (aarts)bisschoppen bij aanwezig zijn, maar het was en is bij de wijding van een kathedraal gebruikelijk om collega-bisschoppen uit te nodigen. Bij voorkeur liet men de wijding voltrekken door een prelaat van zo hoog mogelijke rang, het liefst door de paus zelf. De wijding door de paus of een pauselijke legaat verleende aan de kerk een bijzondere heiligheid en prestige. Kerkrechtelijk, zoals vastgelegd in het *Decretum Gratiani*, kan een kerk als geheel slechts eenmaal gewijd worden. Afgezien van de vraag of deze regel in de Middeleeuwen strikt werd nageleefd, vonden er veelvuldig wijdingen plaats bij verbouwing of nieuwbouw, bij het stichten van altaren en bij het weer in gebruik nemen van ontwijde gebouwen.[65] De teksten maken daarbij vaak geen onderscheid tussen deze verschillende wijdingen, die alle met *dedicatio* of *consecratio* worden aangeduid.[66]
Door de mogelijke verwarring over de exacte aard van de wijding is het gebruik van wijdingsdata voor de datering van middeleeuwse kerken een gecompliceerde zaak. Het is, zoals gezegd, vaak onduidelijk of een kerkwijding ook correspondeert met de voltooiing van het gebouw. Dikwijls gaat het om altaarwijdingen in kerken in aanbouw, waarvan onduidelijk is hoe ver de werkzaamheden gevorderd zijn. In Deutz bij Keulen werd het altaar van de in aanbouw

---

Herman van Doornik (HERMAN VAN DOORNIK 2010a: p.190 (§ 118)) is niet duidelijk of de gestorven abt voor het Johannes de Doper-altaar in de kathedraal of in de abdijkerk begraven is. Dat laatste is waarschijnlijker, maar Rolland (1934a: p.127) meende dat het om de kathedraal ging. In de kathedraal is in 1174 sprake van een Johannes de Doper-altaar in het transept. Rolland 1934a: p.126.

[63] Zie bijvoorbeeld: Héliot 1956a, p.60.

[64] Binding 1999b: kol.1178-1188.

[65] Zoals door bisschop Simon van Vermandois bij de Brugse Sint-Donaas na de bezoedeling van het kerkgebouw door de moord op graaf Karel van Denemarken. Zie § II.7.18.

[66] Binding & Speer 2000a: p.406.

zijnde kloosterkerk gewijd "opdat de wijding de voortgang van het muurwerk moge bevorderen en God er sneller geëerd moge worden."[67] Omdat de wijding dikwijls plaatsvond wanneer er een prelaat van hoge rang in de buurt was, moet men in dat geval bijzonder voorzichtig zijn met het trekken van conclusies ten aanzien van de staat van voltooiing van het betreffende bouwwerk. In het bijzonder bij pauselijke kerkwijdingen kan ervan uit worden gegaan dat de wijdingsdatum nauwelijks een indicatie is voor de chronologie van de bouwwerkzaamheden. De aanwezigheid van de paus was in de meeste steden een uitzonderlijk zeldzame gebeurtenis, die meestal het gevolg was van politieke omstandigheden. Dit gold in mindere mate voor de aartsbisschoppen, omdat die immers in de regio zelf resideerden.[68]
Bij de wijding van 1171 was de hoofdcelebrant de aartsbisschop van Reims, metropoliet van de kerkprovincie waar ook het bisdom Doornik deel van uit maakte. Hendrik dankte zijn hoge rang en aanzien niet alleen aan zijn positie, maar ook aan het feit dat hij de broer was van koning Lodewijk VII.[69] De wijding van een belangrijke kerk binnen zijn kerkprovincie, maar buiten zijn eigen aartsbisdom, was voor de aartsbisschop van Reims geen unicum, zodat de kerkwijding in Doornik niet van zijn toevallige aanwezigheid aldaar hoefde af te hangen. De uit de bronnen bekende wijdingen die door hem werden voltrokken, betreffen echter vooral abdijkerken.[70] Van de suffragaankathedralen in de kerkprovincie is van Laon[71] (1114) en Senlis (1191) bekend dat zij door de aartsbisschop werden gewijd.[72] Verder ging aartsbisschop Samson van Reims voor bij de translatie van de relieken van de heilige Eligius in de kathedraal van Noyon op 25 juni 1155/1157.[73] De meest prestigieuze kerkwijding binnen de kerkprovincie van Reims in de 12de eeuw is die van de Sint-Stephanuskathedraal / *Saint-Étienne* van Châlons-en-Champagne in 1147 door paus Eugenius III.[74] Eugenius was op dat moment op reis in Frankrijk en Duitsland

[67] LANTBERT VAN LUIK 1844a: p.746. Binding 1986a: p.12.
[68] Crozet 1946a: p.5-46. Het lijkt er wel op dat er een zekere wetmatigheid is: hoe hoger de rang van de prelaat, des te minder waarde er gehecht kan worden aan de betekenis van de wijdingsdatum voor de datering van een gebouw.
[69] Als aartsbisschop van Reims (1162-1175) was hij een van de *pairs* van Frankrijk en degene die de koning kroonde. Hendrik van Frankrijk was bovendien de zoon van koning Lodewijk VI en de broer van Lodewijk VII. Demouy 1999a: p.1129-1132.
[70] Zo wijdde Manassès I in 1069 de abdijkerk van Sint-Kwinten (Saint-Quentin) in Beauvais, Renaud II in 1134 de abdijkerk van Ourscamp, aartsbisschop Samson in 1149 de abdijkerken van Hasnon (Dewez 1890a: p.567) en Vaucelles en Willem van Champagne in 1177 de abdijkerk van Marchiennes. Demouy 2005a: p.455-457.
[71] Van de kerken in de kerkprovincie van Reims waarvan Patrick Demouy (2005a: p.455-457) vermeldt dat zij in de 11de en 12de eeuw door de aartsbisschop zijn gewijd, is de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Laon (naast die van Doornik) de enige bisschopskerk (wijding in 1114). HERMAN VAN DOORNIK (2008a: III, 1), ooggetuige van de gebeurtenissen in Laon, noemt de aartsbisschop echter niet bij de aanwezigen, terwijl hij wel de bisschoppen van Soissons, Senlis en Châlons-en-Champagne noemt. Overigens had deze wijding een zeer bijzonder karakter: in 1112 was de stad Laon in opstand gekomen tegen de bisschop. Een felle, gewapende strijd kostte velen het leven, onder wie bisschop Gaudry en veel van zijn mannen. De kathedraal raakte beschadigd. Door koninklijke interventie werd de orde hersteld en een nieuwe bisschop benoemd. Na herstel moest de ontwijde kathedraal weer gewijd worden. Dit gebeurde op zondag 6 september 1114. Plouvier, Saint-Denis & Souchon 2002a: p.79. GUIBERT VAN NOGENT 1981a: III, 10.
[72] Door aartsbisschop Willem (*Guillaume aux Mains Blanches*) op 16 juin 1191 in aanwezigheid van de bisschoppen van Noyon, Soissons, Laon, Meaux en Senlis. Aubert 1922a: p.22. De wijding in Senlis wordt niet genoemd door Patrick Demouy (2005a).
[73] Tijdens het pontificaat van Boudewijn II. Charles Seymour (1968a: p.47) dateert 1157 in navolging van Fernand Brière (1904a: p.35-51). Volgens Patrick Demouy (1995a: p.457) was het in 1155.
[74] Tijdens deze wijding – op zondag 26 oktober – deed zich een volledige zonsverduistering voor. Ravaux 1980a: p.363.

om steun te verwerven voor zijn politiek. Het is onduidelijk of er ook een bouwkundige aanleiding voor deze wijding was.[75]
Het was dus geen regel dat de kathedraal van een suffragaanbisdom door de Reimser aartsbisschop werd gewijd, maar het was ook niet uniek.[76] De metropoliet kan heel goed speciaal voor deze plechtigheid zijn gekomen.[77] Er zijn geen andere redenen bekend die de aanwezigheid van de aartsbisschop op 9 mei 1171 in Doornik verklaren. Hendrik kende de kathedraal waarschijnlijk al van zijn bezoek aan Vlaanderen in 1162.[78]
Als aartsbisschop Hendrik in 1171 inderdaad speciaal voor de wijding is gekomen, dan is dat nog een extra aanwijzing dat de kerk zo goed als af was. Uit de bouwgeschiedenis van de kathedraal bleek al (zie § I.5.6.16) dat in 1171 het transept en het koor al voltooid waren met uitzondering van de bovenste gedeelten van de westelijke transepttorens. De werkzaamheden daaraan hadden echter geen invloed op de binnenruimte van de kathedraal. Geconcludeerd kan worden dat de kerkwijding in Doornik plaats vond op het moment dat de kathedraal als geheel in gebruik genomen kon worden.[79] De wijding van 1171 markeerde de voltooiing van de kathedraal (*Schlußweihe*).
De datum van 9 mei is sinds de 13de eeuw aantoonbaar de datum waarop de wijding van de kathedraal is gevierd. In 1213 zou ook nog een wijding plaatsvinden, die door sommige onderzoekers wel gezien is als de wijding van het complete bouwwerk. Zij gingen er echter vanuit dat de gewelven in het transept pas van het episcopaat (1192-1203) van bisschop Stephanus waren.[80] De in 1171 regerende bisschop Walter kon zelf nog eenmaal, als eerste eigen bisschop, voorgaan op de verjaardag van de kerkwijding van de glansrijke moederkerk van het geëmancipeerde bisdom, hoogstwaarschijnlijk dus op 9 mei 1172. Niet lang daarna, op 19 augustus 1172, overleed hij.[81] Hij werd opgevolgd door bisschop (1173-1190) Everard van Avesnes.

[75] Waarschijnlijk betrof de wijding een nieuwe koorpartij Ravaux (1980a: p.362-363). Een andere mogelijkheid is het herstel van de kerk na een brand in 1138.
[76] Op basis van Demouy 2005a: p.455-458.
[77] Dit is natuurlijk slechts een *argumentum ex silentio*, aangezien de precieze gangen van Hendrik van Frankrijk niet meer zijn na te gaan. Voor de wijding van zijn nieuwe bisschoppelijke kapel in 1198 nodigde Stephanus van Doornik twee collega-bisschoppen uit. Dumoulin & Pycke 1991a: p.17-18.
[78] Falkenstein 1993a: p.149.
[79] Veel auteurs betrokken de wijding van 1171 alleen op het schip (Cornet 1970a: p.185) of op het schip en het dwarsschip (Rolland 1934a: p.114-115, 121, 135-136). Pierre Héliot (1956a: p.21) veronderstelde dat in 1171 de muren en daken van de kathedraal stonden, maar dat de overwelving en hogere delen van de torens later volgden.
[80] Pycke 2003a: p.134; Pycke 2005a: p.673-695 (zie § I.5.6). 9 mei 1213 viel op een donderdag; het was de vierde donderdag na Pasen en geen zondag. Mogelijk ging het om een wijding van minder belang, bijvoorbeeld van een altaar. Deze wijding had dan niet betrekking op de kerkwijding die in de liturgische kalender als de wijding van de kathedraal werd gevierd. Nicolas-Norbert Huyghebaert (1971a: p.16) suggereerde dat de overgeleverde wijding van de kerk in 1070 ook reeds op 9 mei plaats had gevonden. Deze moet dan de voorganger van de huidige kathedraal hebben betroffen. 9 mei 1070 viel op de voorlaatste zondag van de Paastijd, vier dagen voor Hemelvaart. Dit kan niet uitgesloten worden. De overlevering van de wijding van 1070 is echter nog summierder dan de andere jaartallen en bovendien problematisch door zijn late overlevering.
[81] Vleeschouwers 1980a: p.25. De veertiende van de *Kalendae* van september. Zowel de necrologie van het kapittel als die van de Sint-Maartens- en de Sint-Amandsabdij vermelden Walter bij 18 augustus. Berlière 1894a: p.206. De dodenlijst van Sint-Medardus vermeldt 19 augustus. Of Walter in de nieuwe kathedraal begraven werd, is onbekend.

11 Samenvatting en conclusie van een turbulente geschiedenis

Het laat-11de-eeuwse bisdom Doornik was in vele opzichten een doorsnee middeleeuws bisdom, dat in structuur en opzet overeenkwam met honderden andere middeleeuwse bisdommen in West-Europa. Bisdommen waren de belangrijkste bestuurseenheid binnen de Latijnse Kerk en omvatten een geografisch redelijk nauwkeurig afgebakend gebied met zijn eigen bevolking. Binnen het bisdom was de parochie de belangrijkste entiteit. In het Doornikse diocees waren de parochies gegroepeerd in twaalf dekenaten. Het bisdom kende aanvankelijk één en vanaf 1140 twee aartsdiaconaten.
De Kerk van Doornik had zoals ieder bisdom een bisschop, die zijn macht in hoge mate autonoom kon uitoefenen. Hij was de hoogste spirituele autoriteit in het bisdom, maar daarnaast beschikte hij over talrijke wereldlijke rechten en bezittingen. In Doornik zelf was de bisschop heer van de stad. Dankzij de aanwezigheid van de bisschoppelijke zetel was Doornik de hoofdplaats van het bisdom. Zijn zetel, de cathedra, stond in de moederkerk van het bisdom, de hoofdkerk of kathedraal, aanvankelijk een kathedrale kerkengroep, waarvoor het seculiere kathedrale kapittel verantwoordelijk was.[1] Elders in de stad stonden nog andere parochiekerken, al waren dat er minder dan in de andere bisschopssteden van Noord-Frankrijk en ontbraken tot 1090 monastieke instellingen. In de overige steden in het bisdom en op het platteland trof men parochiekerken, maar ook her en der een of meer kapittel- en kloosterkerken aan. Sommige van die laatste bestonden uit uitgebreide gebouwencomplexen. Oorkonden, cartularia, kronieken en andere schriftelijke bronnen geven een beeld van het kerkelijk bestuur met zijn problemen en successen.
In één belangrijk opzicht was het Doornikse bisdom anders dan de meeste bisdommen in het Franse koninkrijk. Sinds de vroege Middeleeuwen was de bisschoppelijke zetel in een personele unie verbonden met een ander bisdom, namelijk met dat van Noyon, dat 100 km zuidelijker ligt.[2] De bisschop van Noyon was ook bisschop van Doornik. Toch was Doornik in de Merovingische tijd begonnen als een zelfstandig bisdom. De geschiedenis ervan leek aanvankelijk op dat van de andere bisdommen in de regio. Als hoofdplaats van een voormalige Romeinse *civitas* en later bestuurscentrum en residentie van de Merovingers had Doornik in de 5de eeuw een bisschopszetel gekregen. Tijdens de opgravingen in het schip van de huidige kathedraal is een kerkgebouw uit het midden van de 5de eeuw ontdekt.[3] Slechts van één bisschop is uit deze vroege periode de naam overgeleverd: de heilige Eleutherius, die aan het einde van de 5de eeuw bisschop van Doornik moet zijn geweest. Als in de 7de eeuw opnieuw een bisschop van Doornik in de bronnen opduikt, is het Doornikse bisdom inmiddels in personele unie met Noyon verbonden, zonder dat duidelijk is waarom en hoe deze vereniging tot stand is gekomen.

Van de 7de tot de 12de eeuw werd het bisdom Doornik bestuurd door een bisschop die in Noyon werd gekozen, een plaats waar de koninklijke invloed in de Merovingische en Karolingische tijd groot was. Na de opkomst van het graafschap Vlaanderen – waarvan de kern gelegen was in het bisdom Doornik – kreeg de Vlaamse graaf in Noord-Frankrijk zoveel

[1] De studies van Jacques Pycke (in de eerste plaats 1986a en 1988a) over het Doornikse kathedrale kapittel laten heel goed zien hoe het Doornikse kapittel, met al zijn kleine eigenaardigheden, vergelijkbaar is met andere kathedrale kapittels.
[2] Bij Terwaan en Boulogne ging de Kerk van Boulogne in de vroege Middeleeuwen op in het bisdom Terwaan. De afsplitsing van het bisdom Atrecht, dat tot 1092 onder het bisdom Kamerijk viel, werd in de 11de eeuw beschouwd als een herstichting van een vroegmiddeleeuws diocees.
[3] Brulet 2012a: p.385-391, 410-411.

macht, dat hij ook meermaals sterke invloed kon uitoefenen op de bisschopskeuze. Sommige bisschoppen schijnen zelfs actiever te zijn geweest in hun noordelijke dan in hun zuidelijke bisdom. Meest opvallend in dit opzicht is bisschop (1030-1044) Hugo, die een van zijn weinig overgeleverde oorkondes zelfs ondertekende met *actum Tornaco, pontificali sede*, getekend te Doornik, zetel van de bisschop. Zijn opvolger Boudewijn was dan weer veelvuldig in de omgeving van de Franse koning te vinden.

Het kathedrale kapittel, waarvan het bestaan vanaf de vroege 9de eeuw aantoonbaar is, had al vanaf 855 een eigen goederencomplex. De beperkte aanwezigheid van de bisschop in Doornik droeg eraan bij dat het kapittel, waarin de belangrijkste Doornikse families en de regionale adel domineerden, een steeds sterkere rechtspositie kreeg, steeds meer bestuurstaken waarnam en over een toenemend bezit kon beschikken. Zo kwam ook het lucratieve tolrecht (*theloneum*) op de Schelde in handen van het kapittel.

Zoals uit de analyse van archeologische en schriftelijke bronnen naar voren is gekomen, bestond het liturgische en bestuurlijke centrum van de Doornikse Kerk tot in de 11de eeuw uit een kathedrale kerkengroep met ten minste twee kerken: de Stephanuskerk – mogelijk in de eerste plaats de bisschoppelijke zetelkerk – en de Onze-Lieve-Vrouwekerk, met de relieken van de heilige Nicasius. Aan de laatste kerk was het Onze-Lieve-Vrouwekapittel verbonden. Omdat in deze kerk de sporen van een doopkapel zijn aangetroffen, zal zij ook een parochiële functie hebben gehad. Waarschijnlijk was de Onze-Lieve-Vrouwekerk van oorsprong de hoofdkerk van de Doornikse oerparochie. Het is deze kerk, die zich ontwikkelde tot het dominante en uiteindelijk enige cultusgebouw van de kathedrale kerkengroep. In ieder geval vanaf de 11de eeuw kan zij als kathedraal worden aangeduid. De Stephanuskerk moet uiterlijk in die tijd verlaten zijn.

De afwezigheid van een residerend bisschop had als consequentie dat – in tegenstelling tot andere bisdommen – Doornik geen graven bezat van (potentieel heilige) bisschoppen uit haar vroege geschiedenis. Het gevolg hiervan was dat de clerus en het kerkvolk van Doornik nimmer konden overgaan tot de verering van bisschoppen van de lokale Kerk. De meeste andere bisdommen in de Latijnse Kerk beriepen zich juist wel op hun eigen heiligen zoals Eligius in Noyon, Remigius in Reims of Lucianus in Beauvais. De relieken van de heilige Piatus, die als eerste missionaris het geloof in het Doornikse zou hebben verkondigd, lagen niet in Doornik, maar in het ten zuiden van Rijsel gelegen Seclin. Van de verder onbekende bisschop Eleutherius was geen graf bekend.
Vanaf de Karolingische tijd was na Maria de heilige martelaar Nicasius, de door de Vandalen vermoorde aartsbisschop van Reims, de belangrijkste heilige van Doornik. Zijn relieken werden in de Onze-Lieve-Vrouwekerk bewaard. Van de verering van Nicasius zijn meerdere getuigenissen bewaard gebleven uit de periode tot 1050. Volgens een 17de-eeuwse overlevering zouden de relieken kort daarna bij een brand in de kathedraal gestolen en overgedragen zijn aan bisschop Gervasius van Reims. Hoe het ook zij, de relieken van Nicasius verdwenen rond het midden van de 11de eeuw en zonder dat de Kerk van Doornik zich daar merkbaar druk over maakte. Als nieuwe patroonheilige koos de Kerk van Doornik uiteindelijk voor de heilige Eleutherius, die uitsluitend dankzij een korte vermelding in de 7de-eeuwse *Vita Medardi* als bisschop van Doornik bekend was.

Tegen het einde van de 11de eeuw zijn er de eerste duidelijke tekenen dat de Kerk van Doornik een eigen bisschop nastreeft. Deze signalen komen overigens niet uit Doornik, maar uit Noyon, waar bisschop (1068-1098) Radboud een heiligenleven van bisschop Medardus van Noyon schreef. Daarin presenteerde hij deze aan het Merovingische koningshuis gelieerde bisschop als de eerste gezamenlijke kerkvorst van beide bisdommen, die bovendien door de Doornikzanen zelf gekozen zou zijn als opvolger van de heilige Eleutherius. Een vervalste pauselijke oorkonde die de unie moest bekrachtigen, dateert waarschijnlijk uit dezelfde tijd, maar werd, zoals hiervoor al bleek, ontmaskerd door de pauselijke kanselarij.

De onafhankelijkheidsstrijd in Doornik vond plaats in de context van de kerkhervorming, de investituurstrijd en ook de politieke en economische opkomst van Vlaanderen. Ook stond de emancipatie van het bisdom niet geheel op zich. Politieke moeilijkheden in het aangrenzende keizerlijke bisdom Kamerijk zorgden ervoor dat de Kerk van Atrecht zich eind 11de eeuw binnen enkele jaren kon afscheiden van Kamerijk en door paus Urbanus II (1088-1099) tot zelfstandig bisdom werd verheven (1094). Mede dankzij een goed dossier wisten de Atrebaten overtuigend te beargumenteren dat hun stad in de vroege Middeleeuwen een eigen bisschopszetel was geweest die was gesticht door de heilige Vedastus.
De overwinning in Atrecht moet de Doornikzanen inspiratie hebben gegeven. Omstreeks 1095 vroegen zij Urbanus II het recht om een eigen bisschop te mogen kiezen. De paus reageerde positief op dit verzoek, maar handhaafde de unie voor de duur van het episcopaat van Radboud. Na de plotselinge dood van bisschop Radboud te Brugge (1098), koos het kapittel van Noyon daarom snel hun aartsdiaken Balderik tot opvolger. Het Doornikse kapittel protesteerde bij de paus, die de aartsbisschop van Reims opdroeg om de zaak op te lossen. Die besloot om Balderik te wijden. Daarop begaven de Doornikzanen zich opnieuw naar Rome. Ondertussen overleed echter Urbanus II (+1099).
In de jaren daarna deed de Doornikse clerus meerdere pogingen om de onafhankelijkheid te verkrijgen. Ondertussen was men in Doornik al begonnen met de bouw van een nieuwe kathedraal, waarvan alleen het schip al groter was dan de gehele 11de-eeuwse voorganger. Zoals uit de bouwgeschiedenis is gebleken, betreft het een grootschalige basilicale aanleg met een prestigieuze, vierdelige opstand en een rijke decoratie in het interieur en aan het exterieur. De kerk moest twee zwaartepunten krijgen: een tweetorenfaçade aan de westzijde en een door een vieringtoren bekroonde koorpartij met transept aan de oostzijde. Het concept vormde een indrukwekkende uiting van de aanspraken en ambities van het kapittel.

In de onafhankelijkheidsstrijd leek schot te komen toen bisschop Balderik overleed (1112/1113) en paus Paschalis II aan Doornik het recht gaf om een eigen bisschop te kiezen. De Franse koning protesteerde heftig bij de paus en op aandringen van de koning wijdde de aartsbisschop van Reims de kandidaat van Noyon, de Vlaamse edelman en Doornikse aartsdiaken Lambert van Zonnebeke. Daar Paschalis II zijn relatie met de Franse koning niet op het spel wilde zetten, dreef hij de zaak niet op het spits. Zo bleef ook deze Doornikse onafhankelijkheidspoging vruchteloos. In 1117 ondernam het kapittel wederom een missie naar Rome onder leiding van proost Gonterus, maar deze stierf onderweg in Noord-Italië. Toen in 1119 de pro-Franse paus (1119-1124) Calixtus II de Stoel van Petrus besteeg, verdween voor de Kerk van Doornik voorlopig ieder uitzicht op onafhankelijkheid. Op verzoek van koning Lodewijk VI herbevestigde Calixtus II de unie van de twee bisdommen in de bul *Patres tui* (1121). En met de keuze van de hoogadellijke Simon van Vermandois

kregen Noyon en Doornik in 1123 een voorname bisschop met een dermate machtig netwerk, dat de Doornikzanen, al murw door de bul van Calixtus II, leken te berustten in de situatie. Er zijn in de volgende jaren geen berichten over diplomatieke missies en andere pogingen om een eigen bisschop te krijgen.

Maar in Doornik zelf was het allesbehalve stil. Het is rond deze tijd dat het kapittel besloot tot een radicale planwijziging voor de nieuwe kathedraal. De bouw van het schip was nog volop in gang: de eerste twee niveaus (zijbeuken en galerijen) naderden hun voltooiing en de westpartij kreeg gestalte als onderbouw van een tweetorenfaçade. Deze werd nu opgegeven ten faveure van de bouw van een enorme oostpartij op een klaverbladvormige plattegrond, die bekroond werd door vijf torens in de vorm van een quincunx: de vieringtoren in het midden en vier transepttorens daaromheen.
Wanneer het kathedrale kapittel precies tot deze opzienbarende planwijziging besloot, zal wel nooit vastgesteld kunnen worden. Gezien de datering van de verschillende delen van de kathedraal, moet dit echter rond 1120 geweest zijn. De planwijziging vond dus plaats in een periode waarin de gewenste onafhankelijkheid van Noyon een steeds onbereikbaarder ideaal leek te worden. De bul van Calixtus II (1121) waarin de unie werd bekrachtigd, maakte het de gefrustreerde Doornikzanen duidelijk dat de onafhankelijkheidsstrijd een kwestie van lange adem zou worden, waarvoor meer nodig was dan diplomatieke missies.
De planwijziging kan daarom geïnterpreteerd worden als de krachtige inspanning van het zelfbewuste kapittel om het prestige van de Doornikse zetel nog nadrukkelijker tot uitdrukking te brengen en wel door middel van het uitzonderlijk pretentieuze nieuwe concept voor de oostpartij van de in aanbouw zijnde kathedraal.

Op het diplomatieke vlak bleef het tot 1140 rustig rond de onafhankelijkheidsstrijd. Bisschop Simon toonde zich ondertussen zeer actief in zijn noordelijke bisdom. Hij zette zich in voor nieuwe statuten voor het Doornikse kathedrale kapittel, waarin residentie van de kanunniken verplicht werd gesteld (1135). De positie van de opvolgers van paus Calixtus II was kwetsbaar, onder andere door een langdurig schisma in de Kerk, zodat er weinig kans bestond op een doorbraak. Maar na de versterking van het pauselijk gezag door het tweede Lateraanse Concilie onder leiding van paus (1130-1142) Innocentius II, ontstond er een nieuwe situatie.

Terwijl midden in de stad de nieuwe, monumentale kathedraal verrees, concludeerden de Doornikzanen dat ze nooit een eigen bisschop zouden krijgen zonder hulp van de Goddelijke Voorzienigheid. Deze manifesteerde zich in 1140 in drie visioenen van de jonge kanunnik Hendrik, waarin de heilige Eleutherius en andere heiligen verschenen. In deze openbaringen gaf Eleutherius, de eerste heilige bisschop van Doornik, zelf vorm aan zijn cultus. Hij deed dit door de openbaring van een complete set teksten, die nodig was voor de viering van zijn sterfdag, van de elevatie van zijn relieken en de translatie ervan naar Doornik. In het derde visioen verklaarde hij dat Doornik weldra weer een eigen bisschop zou krijgen. Eleutherius openbaarde ook een geschiedenis van Doornik, waaruit bleek hoe glorieus het verleden van deze stad was geweest, die ooit de status van het *alter Roma*, het andere Rome, had.
Het feit dat de verschijningen van Eleutherius aan kanunnik Hendrik plaatsvonden in de kathedraal – het eerste visioen vond zelfs plaats in de *nova fabrica* – laat zien hoe sterk het concept van het nieuwe gebouw en de realisatie ervan waren verbonden met de notie van de eigen bisschopszetel. Het is de vernieuwde kathedraal die hier staat voor de Kerk van Doornik

en die het dwingende en voor iedereen zichtbare bewijs in steen was van de anomalie dat in Doornik geen eigen bisschop zetelde. Eleutherius verscheen daar waar hij wilde wonen en van ouds thuis was: in zijn kathedraal, in de onmiddellijke nabijheid van zijn relieken, die hiermee ook direct hun wonderdadige kracht manifesteerden.

In het najaar van 1142 reisde abt Herman van Sint-Maarten naar Rome met de bul van Paschalis uit 1113 en op 28 december van dat jaar gaf Innocentius II zijn goedkeuring aan de beëindiging van de personele unie, waarop de Doornikse clerus abt (1123-1145) Absalom van Saint-Amand tot bisschop koos. Maar de aartsbisschop van Reims weigerde de elect te wijden. Kort daarop stierf Innocentius II (24 september 1143) en mislukte ook deze poging jammerlijk. Het geduld van de Doornikzanen werd nogmaals op de proef gesteld.

Waarschijnlijk met de steun van de heilige Bernardus van Clairvaux keerde uiteindelijk het tij bij het aantreden van de cisterciënzer paus (1145-1153) Eugenius III. Eind 1145 vertrok een nieuwe delegatie uit Doornik naar Rome. Deze wist niet alleen gedaan te krijgen dat een paus voor de derde keer in 50 jaar instemde met het einde van de unie, maar tevens dat Eugenius III zelf de nieuwe bisschop wijdde. Zo werd abt Anselmus van het Sint-Vincentiusklooster in Laon de nieuwe en zelfstandige bisschop van "de Kerk van Doornik waarvan bekend is dat de bisschopszetel in oude tijden bestaan heeft en een eigen herder had."[4] Aldus kreeg Doornik op zondag *Laetare* 1146 voor het eerst sinds vijf eeuwen een eigen bisschop. De Franse koning en de aartsbisschop van Reims verzetten zich ditmaal geen van beiden tegen de beslissing van de paus. Het was waarschijnlijk de heilige Bernardus zelf die de koning overtuigde van de wijsheid van de pauselijke beslissing.
In het voorjaar van 1146 maakte Anselmus zijn glorieuze intocht in zijn stad Doornik. Of de nieuwe oostpartij toen al gebruikt kon worden, is niet zeker, maar de nieuwe en trotse kathedraal was al grotendeels gereed. De Doornikse kathedraal kreeg toen waarvoor zij opnieuw en met zoveel allure en zeggingskracht gebouwd was: haar eigen bisschop.

Herman van Doornik, de voormalige abt van het Sint-Maartensklooster, kan beschouwd worden als de *auctor intellectualis* van de succesvolle diplomatieke en hagiografische strategie. De zaak van de Doornikse onafhankelijkheid was te belangrijk om aan het toeval over te laten. Het is daarom aannemelijk dat Herman namens het kapittel Anselmus heeft aangezocht om in Rome als beoogde maar nog geheime kandidaat-bisschop aanwezig te zijn. Ook de constructie van de Doornikse geschiedenis en het heiligenleven van Eleutherius kunnen met grote waarschijnlijkheid worden toegeschreven aan Herman. De zorgvuldige, getrapte opbouw van de aanvankelijk weinig controversiële visioenen en het gebruik ervan ten behoeve van de Doornikse zaak verraadt grondige kennis van de wereldlijke en kerkelijke omstandigheden en inzicht in de eigentijdse mentaliteit rondom de heiligen- en reliekenverering.

Daarna ging het erom de herwonnen aanwezigheid van een eigen bisschop te continueren. Na het korte episcopaat (1146-1148) van Anselmus koos het Doornikse kapittel dan ook onmiddellijk de cisterciënzer monnik Geraldus van Villers als opvolger. Enerzijds kan die keuze beschouwd worden als een blijk van erkentelijkheid jegens Eugenius III en Bernardus

[4] Miraeus & Foppens 1723a, II: p.1166-1167.

van Clairvaux, anderzijds verzekerde het kapittel zich daarmee van hun beider steun, in geval van moeilijkheden met Noyon en Reims. Voor de wereldlijke machthebbers zal de keuze voor een geestelijke die geen partij was in de tegenstrijdige politieke belangen, weinig problemen hebben opgeroepen. Desalniettemin vocht de Kerk van Noyon de bisschopskeuze in Doornik aan. Het appel bleef zonder gevolgen en enkele jaren later bevestigde paus Adrianus IV in 1156 nogmaals de zelfstandigheid van het bisdom Doornik. Na het overlijden van bisschop Geraldus op 14 juli 1166 deed de Kerk van Noyon een, voor zover bekend, laatste en vruchteloze poging om de unie te herstellen.
Tijdens het pontificaat van Geraldus naderde het bouwproject van de kathedraal zijn voltooiing. Mogelijk werd er in het begin van zijn episcopaat nog gewerkt aan de voltooiing van de gewelven van koor en transept. Snel daarna verrees de indrukwekkende vieringtoren. Naast de vieringtoren werd er ook in etappes aan de vrijstaande verdiepingen van de oostelijke transepttorens gebouwd.

Na de lange regeerperiode van bisschop Geraldus, betekende de verkiezing van de kapitteldeken Walter tot bisschop (1166-1172) een verdere stabilisatie van de Doornikse bisschopszetel. Hij verkreeg in 1170 van paus Alexander III toestemming voor de uitbreiding van het kapittel "want het is immers onwaardig dat een zo beroemde kerk niet een overvloed aan geestelijken heeft om deze te bedienen."[5] Het jaar daarop, in 1171, werd de nagenoeg voltooide Doornikse kathedraal gewijd door Hendrik van Frankrijk, aartsbisschop van Reims. Zo werd een mijlpaal bereikt in de geschiedenis van de Kerk van Doornik. Voor het eerst sinds het herstel van de zelfstandigheid van de zetel, beschikten het bisdom, het kapittel, en de bisschop over een meer dan volwaardige moederkerk. Aan de complete en uiterst imposante vijftorengroep werd bijzondere waarde gehecht. In de decennia daarna werden namelijk, zij het in een relatief laag tempo, ook de westelijke transepttorens alsnog voltooid, in tegenstelling tot de latere kathedralen (Laon, Chartres, Reims) waar de tweetorenfaçades van de transepten onvoltooid bleven. Begin 13de eeuw kreeg Doornik met de voltooiing van de Parochietoren een complete en in haar dimensies onovertroffen veeltorengroep, waarvan de betekenis in het laatste deel van de dit boek nader zal worden onderzocht.

De kracht van de kathedraal als representatie van de bisschoppelijke zetel van het onafhankelijke bisdom Doornik werd door het concept van haar architectuur, op bijzondere wijze verankerd in de cultus voor de heilige bisschop Eleutherius, die als stichter en herstichter van het bisdom werd beschouwd en aan wie een beslissende rol bij het verwerven van de onafhankelijkheid werd toegekend. De nieuwe patroonheilige kreeg als attribuut de kathedraal in de vorm van een *pars pro toto*: een model van de vijftorengroep als kernachtige samenvatting van de sterkste karakteristiek van de bisschoppelijke moederkerk. Bijzonder krachtig is dit beeld aanwezig op de oudste voorstelling van Eleutherius: op de kop van de somptueuze reliekschrijn die tussen 1243 en 1247 werd vervaardigd voor het nieuwe 13de-eeuwse koor.

Hoe betekenisvol het beeld van de vijftorengroep en daarmee van de kathedraal was, bleek bij de nieuwbouw van dat nieuwe koor. Ondanks de schaalsprong tussen het 12de en 13de-eeuwse werk was van een radicale breuk geen sprake. Het koor werd op zorgvuldige wijze

[5] GC 1725a, instrumenta: col.48.

aangesloten op het 12de-eeuwse transept. Daarbij werd het koor ingepast tussen de beide oostelijke transepttorens. Zij moesten gehandhaafd blijven. In de opstand van het nieuwe koor werd aangesloten op het niveau van het triforium van de 12de-eeuwse oostpartij. Toch was ook een aanpassing van het transept voorzien, met een hogere lichtbeuk en nieuwe gewelven, zo blijkt uit de aanzetten op de oostelijke hoeken van de vieringtoren, en waarschijnlijk hoorde daarbij ook een nieuw triforium. De aansluiting op de bestaande niveaus duidt er echter ook op dat geen totale nieuwbouw voorzien was: de vijftorengroep als wezenlijk kenmerk van de architectuur van de kathedraal moest gehandhaafd blijven.

II.16A links: Doornik, Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, schatkamer, Eleutheriusschrijn: de heilige Eleutherius met in zijn hand een model van de kathedraal (Foto: KIK-IRPA).